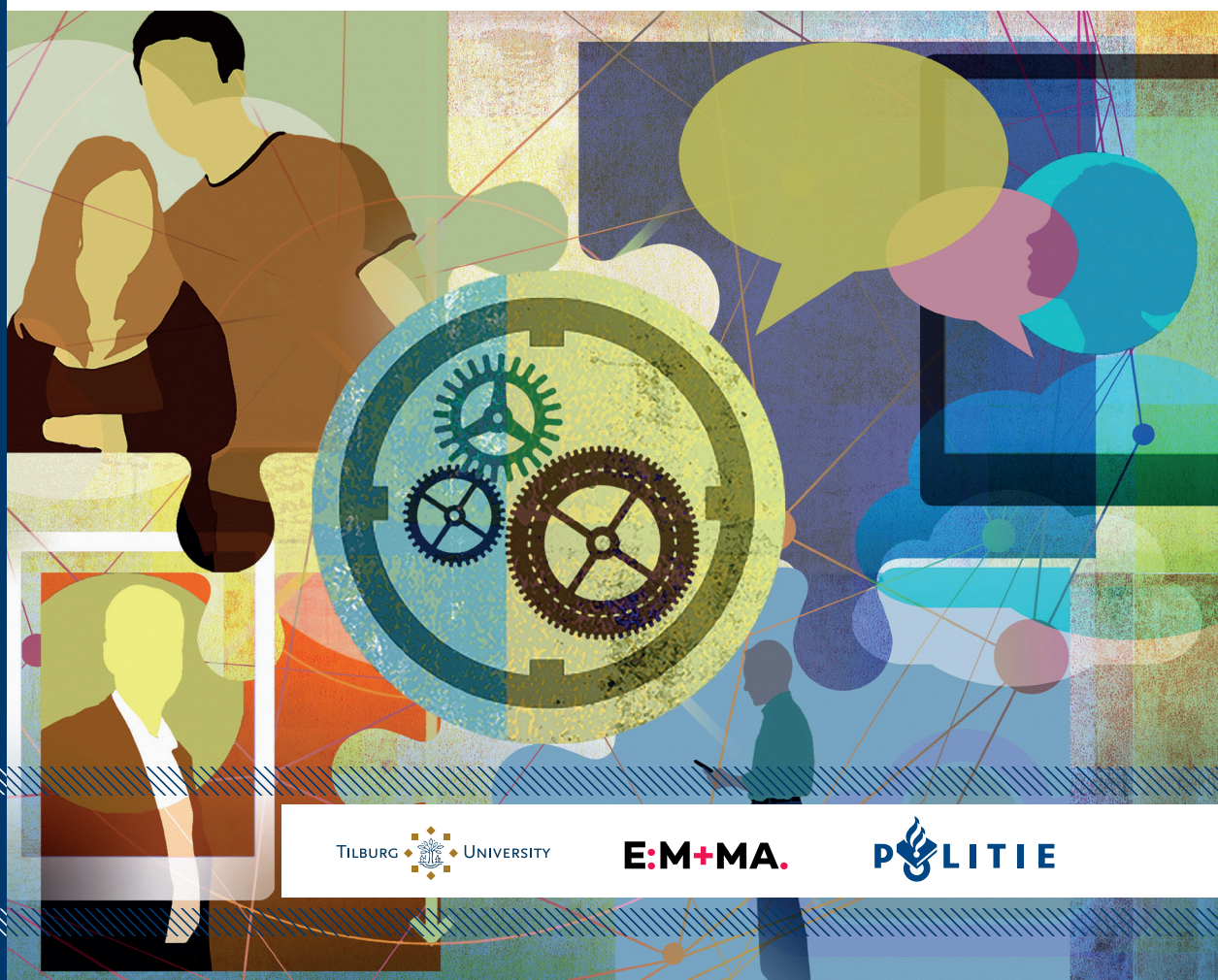

CRIMINELE FAMILIENETWERKEN

T. Spapens, H. Moors, L. de Veen, S. van Nimwegen, R. Bredo, S. Vriends, C. Jacobs

Criminele familienetwerken

Criminele familienetwerken

Subculturele factoren en clan-achtige kenmerken

Toine Spapens (Tilburg University)

Hans Moors (EMMA, Experts in Media en Maatschappij)

Linda de Veen (EMMA, Experts in Media en Maatschappij)

Stephan van Nimwegen (Nationale politie)

Robin Bredo (Nationale politie)

Sacha Vriends (Nationale politie)

Claudia Jacobs (Nationale politie)

Oktober 2024

Meer informatie over deze en andere uitgaven kunt u verkrijgen bij:

Sdu Klantenservice

tel.: (070) 378 98 80

website: www.sdu.nl/service

Omslagontwerp: Dominique Gimberg

Afbeelding omslag: Shutterstock

ISBN: 9789012410366

NUR: 600

© 2025 Sdu B.V., Den Haag - Politie & Wetenschap, Politieacademie, Apeldoorn

Inhoudsopgave

Voorwoord / 7

1 Inleiding / 9

- 1.1 Achtergrondsheets / 9
- 1.2 Doel en vraagstelling / 10
- 1.3 Gegevensverzameling / 11
- 1.4 Leeswijzer / 14

2 Clanstructuren vanuit historisch, sociologisch en criminologisch perspectief / 15

- 2.1 Inleiding / 15
- 2.2 Families, familienetwerken en clans / 15
 - 2.2.1 Clans nader bekeken / 16
 - 2.2.2 Clans als vertrouwensnetwerken / 18
- 2.3 Criminele familienetwerken en 'clancriminaliteit' / 19
- 2.4 Perspectieven op clancriminaliteit / 21
- 2.5 Criminele familienetwerken met clan-kenmerken in Nederland? / 23

3 Netwerken met clan-kenmerken in Europa en Nederland / 27

- 3.1 Inleiding / 27
- 3.2 De Italiaanse maffia / 28
- 3.3 De Albanees sprekende gemeenschap / 32
- 3.4 Romani / 40
- 3.5 Reizigers en volksbuurten / 46
- 3.6 Mhallami in Duitsland / 51
- 3.7 Assyriërs in Zweden / 54
- 3.8 Besluit / 58

4 Criminele familienetwerken onderzocht / 61

- 4.1 Inleiding / 61
- 4.2 Casus 1 / 61
 - 4.2.1 Samenvatting / 61
 - 4.2.2 Activiteiten in de onder- en bovenwereld / 62
 - 4.2.3 Samenstelling van het criminele familienetwerk / 63
 - 4.2.4 De rol van familiebanden / 68

4.2.5	Subculturele en clan-achtige aspecten / 70
4.3	Casus 2 / 73
4.3.1	Samenvatting / 73
4.3.2	Activiteiten in de onder- en bovenwereld / 74
4.3.3	De samenstelling van de familienetwerken / 76
4.3.4	De rol van familiebanden / 77
4.3.5	Subculturele en clan-achtige kenmerken / 78
4.4	Besluit / 80
5	De aanpak van criminele familienetwerken / 83
5.1	Inleiding / 83
5.2	Ervaringen met de aanpak van familienetwerken in Nederland / 84
5.2.1	Enkele voorbeelden en aandachtspunten / 84
5.2.2	De aanpak van de empirisch onderzochte familienetwerken / 87
5.3	Ervaringen met de aanpak van familienetwerken in Europa / 91
5.3.1	De aanpak van de maffia in Italië / 91
5.3.2	De aanpak van clancriminaliteit in Duitsland / 94
5.3.3	De aanpak van Assyrische clans in Zweden / 96
5.4	Besluit / 97
6	Slotbeschouwing / 101
6.1	Antwoord op de onderzoeksvragen / 102
6.2	Reflectie op de beperkingen en opbrengsten van het onderzoek / 113
Referenties / 117	
Uitgaven in de reeks Politiewetenschap / 129	

Voorwoord

Criminele families hebben in de afgelopen tien jaar zowel in de praktijk als in de wetenschap op toenemende aandacht kunnen rekenen. Waar begrippen zoals ondermijning of georganiseerde criminaliteit vaak als abstract worden ervaren, kent vrijwel elke gemeente in Nederland wel één of meer families die soms al decennialang kopzorgen veroorzaken, vanwege crimineel of zwaar overlastgevend gedrag, of anderszins vanwege een dubieuze reputatie. Er is dan ook veel behoefte aan nader inzicht en aangrijpingspunten voor interventies.

In het kader van het programma Politie en Wetenschap verschenen studies naar intergenerationele overdracht van criminaliteit binnen zeven families in Noord-Brabant die in ten minste één generatie een 'misdadondernemer' hebben voortgebracht (2017), alsmede een onderzoek naar de mogelijkheden om in criminele families te interveniëren, door middel van (een combinatie van) repressie, preventie en het vergroten van de weerbaarheid van professionals die met deze gezinnen te maken hebben, en van burgers in de wijken of gemeenten waarin zij woonachtig zijn (2020). Het voor je liggende rapport is het derde deel in deze reeks. Waar de eerdere onderzoeken zich richtten op kerngezinnen, gaat deze studie in op bredere criminele familienetwerken, met specifieke aandacht voor subculturele en clan-achtige kenmerken.

Wij maken graag van de gelegenheid gebruik om onze dank uit te spreken aan iedereen die een bijdrage heeft geleverd aan de totstandkoming van het onderzoek, door documenten ter beschikking te stellen, mee te werken aan interviews en informele gesprekken, of anderszins. Een speciaal woord van dank gaat uit naar de leescommissie, bestaande uit prof. em. dr. F. Bovenkerk (voorzitter en lid tot december 2023), Peter Klerks (Openbaar Ministerie, voorzitter vanaf januari 2024), Meike Lommers (Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid), namens de Nationale politie, Wilbert Paulissen, Jonne Janssen en Melvin Soudijn, en vanuit het programma Politie en Wetenschap Annemieke Venderbosch en Seran de Leede. Voorts bedanken we Machteld Zee (Nationale politie) die in de beginfase bij het onderzoeksproject betrokken was en die met de door haar verzamelde informatie over clancriminaliteit in Duitsland heeft bijgedragen.

De gehaaste lezer kan zich beperken tot de slotbeschouwing, waarin de uitkomsten op hoofdlijnen worden samengevat en van duiding worden voorzien.

De auteurs,
Oktober 2024

1 Inleiding

1.1 Achtergrondschets

Het belang van familiebanden bij vormen van zware (georganiseerde) criminaliteit is vanuit criminologisch perspectief bekend (Kleemans & Van de Bunt, 1999; Von Lampe & Johanson, 2003; Van de Bunt, Siegel & Zaitch, 2014; Von Lampe, 2016). Criminele samenwerkingsverbanden kunnen bij de uitvoering van complexere vormen van misdaad niet terugvallen op gangbare juridische structuren of op bescherming wanneer zakelijke afspraken worden geschonden. Wel kan geweld worden gebruikt bij conflicten of bij het tot de orde roepen van ‘uitvoerend personeel’ wanneer er zaken, al dan niet met opzet, verkeerd lopen. Dat heeft echter een belangrijk nadeel: dodelijk geweld, zeker als het in de openbare ruimte wordt gepleegd, leidt onvermijdelijk tot een (zware) tegenreactie van de overheid. Vanuit rationeel perspectief is het, zeker wanneer het gaat om vormen van criminaliteit die het best gedijen wanneer ze uit het zicht kunnen worden gepleegd, zoals drugsproductie en -handel, om geweld zo veel mogelijk te vermijden. Vertrouwensrelaties spelen in dat licht een cruciale rol. In de praktijk zien we dan ook dat binnen criminele samenwerkingsverbanden de banden tussen kernleden, dat wil zeggen de ‘misdaadondernemers’ en hun directe secondanten, maar ook uitvoerders die de meer essentiële rollen vervullen, doorgaans berusten op langdurige criminele relaties, alsmede op vriendschaps- en familiebanden (Spapens, 2006; 2012).

Het risico dat binnen gezinnen waarin in één generatie een of meer leden actief betrokken zijn bij vormen van zware (georganiseerde) criminaliteit, ook de volgende generatie(s) crimineel actief word(t)(en), is aanzienlijk. Desondanks is er internationaal betrekkelijk weinig onderzoek gedaan naar vormen van zware (georganiseerde) misdaad vanuit het perspectief van families (Holt, 2021). Nederland is daarop een uitzondering. Er zijn in de afgelopen jaren diverse studies uitgevoerd naar het vraagstuk van intergenerationele overdracht in criminele families, alsmede naar hoe die patronen doorbroken kunnen worden (zie bijvoorbeeld: Moors & Spapens, 2017; Ferwerda 2017; Van Dijk, Kleemans & Eichelsheim, 2019; Boer e.a., 2020; Van Dijk, 2023; Spapens, 2023; Van Dijk & Moors, 2023). Beleidsmatig staat hoog op de agenda hoe intergenerationele overdracht van crimineel of zwaar overlastgevend gedrag op gezinsniveau valt te voorkomen.

Het Nederlandse onderzoek naar criminele families heeft zich eerst en vooral gericht op kerngezinnen. Dat wil zeggen dat is gekeken naar ouders en hun (klein)kinderen, en in meer algemene zin naar de grootouders en de eventuele broers en zussen van de ouders. Daarbij is vooral onderzocht in welke mate intergenerationele overdracht plaatsvindt en hoe dat patroon kan worden verklaard en doorbroken. Voorts stonden in de uitgevoerde studies overwegend criminele families centraal die ten minste sinds het begin van de twintigste eeuw in Nederland woonachtig zijn. Dit betekent ten eerste dat relatief weinig aandacht is uitgegaan naar criminele families waarvan de eerste leden zich meer recent in Nederland hebben gevestigd. Ten tweede zijn cultuurspecifieke aspecten die bij families van betrekkelijke nieuwkomers een rol kunnen spelen niet specifiek bestudeerd, met uitzondering van families met een reizigers- of Roma-achtergrond (Moors & Spapens, 2017; Sollie e.a., 2013). Ten derde is het benutten van familiebanden binnen criminele samenwerkingsverbanden niet beperkt tot (kern)gezinnen, maar vindt dit ook plaats binnen bredere familienetwerken. Hoe dergelijke *extended families* functioneren en hoe de familiebanden criminaliteit kunnen faciliteren is evenmin diepgaand onderzocht.

Er zijn niettemin signalen vanuit politie en justitie, zowel binnen Nederland als in Europees en internationaal verband, dat vanuit die bredere familiebanden aanspraak wordt gemaakt op een machtspositie in de bovenwereld en dat excessief geweld strategisch wordt ingezet om dat corruptieve doel te bereiken. Via die verreikende familiebanden (die soms aan clans doen denken) lijken ook in Nederland politieke en sociaal-culturele dimensies het criminele verdienmodel van de georganiseerde misdaad te gaan doordesemen, zoals dat ooit ook bij de Cosa Nostra gebeurde en nog steeds bij de 'Ndrangheta het geval is. De vraag is in hoeverre dit in Nederland speelt.

Het huidige onderzoek heeft tot doel om het wetenschappelijk inzicht in dit type processen te vergroten. Dergelijke processen worden beschouwd in de context van mogelijke clan-achtige factoren, waarvan binnen brede criminele familienetwerken sprake kan zijn. Of dat zo is, en hoe dat dan werkt, proberen we met dit onderzoek in kaart te brengen, met het oogmerk om vanuit beleidsmatig perspectief ook aanknopingspunten te bieden om dergelijke netwerken te verstoren.

1.2 Doel en vraagstelling

Het doel van het onderzoek is tweeledig. Ten eerste dient het inzicht te verschaffen in de kenmerken, de werkwijze en de invloed van brede familienetwerken in de context van ondermijnende (georganiseerde) criminaliteit in Nederland. Het gaat hierbij zowel om boven- als onderwereldactiviteiten, en in het bijzonder over de rol die clan-achtige kenmerken binnen deze netwerken kunnen spelen. Ten tweede is het doel om zicht te krijgen op problemen en successen bij het interveniëren in deze brede criminele familienetwerken.

Het onderzoek beoogt antwoord te geven op de volgende hoofdvragen. De eerste vraag is: *hoe manifesteren brede criminele familienetwerken of extended families zich in de Nederlandse context?* De tweede centrale vraag is: *bevatten deze netwerken clan-achtige kenmerken en zo ja, hoe uiten deze zich in crimineel gedrag?* De derde centrale vraag is: *hoe krijgen politie en justitie, samen met de ketenpartners, effectiever greep op dergelijke netwerken?*¹

Uit deze hoofdvragen vloeit een zestal deelvragen voort:

1. Welke typen criminaliteit zijn er te onderscheiden waarbij brede criminele familienetwerken betrokken zijn?
2. Met welke illegale en legale activiteiten houdt een selectie van Nederlandse² criminele familienetwerken zich bezig en op welke manieren maken zij gebruik van familiebanden bij het uitvoeren en/of afschermen daarvan?
3. In hoeverre is er bij de onderzochte netwerken sprake van clan-achtige kenmerken en intergenerationele overdracht?
4. Hoe hebben de onderzochte netwerken zich ontwikkeld in de afgelopen tien jaar en welke ontwikkelingen zijn er te verwachten voor de toekomst?
5. Welke interventies zijn toegepast op criminele familienetwerken om hun positie in de context van ondermijnende criminaliteit te frustreren, en welke resultaten zijn zichtbaar?
6. Welke handelingsperspectieven kunnen worden ontwikkeld en toegepast ten aanzien van criminele familienetwerken (met clan-achtige kenmerken)?

Voor het onderzoek is het belangrijk om af te bakenen wat precies wordt verstaan onder de begrippen familienetwerken en clan-achtige kenmerken. In hoofdstuk 2 en 3 wordt daarop uitgebreid ingegaan.

1.3 Gegevensverzameling

Het uitgevoerde onderzoek is te kenmerken als een exploratieve studie: centraal staat niet het meten van effecten of het volgen van interventies, en evenmin om een totaalbeeld van de mate waarin familienetwerken, al dan niet met clan-achtige kenmerken, in Nederland betrokken zijn bij zware (georganiseerde) criminaliteit. In de kern gaat het om een analyse van het fenomeen en de voorliggende handelingsperspectieven die

1 Het oorspronkelijke onderzoeksvoorstel bevatte twee hoofdvragen, waarbij vraag 1 en 2 waren samengevoegd. Na de start van het onderzoek werd het de onderzoekers snel duidelijk dat er nog veel onduidelijk is over de aard en omvang van (extended) familienetwerken in Nederland. Ook is er discussie over de houdbaarheid van het concept 'clan' in relatie tot criminaliteit (zie 2.3). Daarom is ervoor gekozen de vragen te splitsen, en de vraag óf er sprake is van clan-achtige kenmerken separaat te behandelen. De aanpassing van de hoofdvragen had ook consequenties voor de deelvragen.

2 Hiermee bedoelen we familienetwerken met duidelijke banden met Nederland. Dit kan verschillende vormen aannemen, zoals criminele activiteiten die voor een belangrijk deel in Nederland plaatsvinden of het gebruik van Nederland als uitvalsbasis. Het is geen vereiste dat de leden van het netwerk de Nederlandse nationaliteit hebben.

uit de casuïstiek te destilleren zijn. Het onderzoek bestond uit drie onderdelen: literatuuronderzoek, interviews met wetenschappers en praktijkexperts, en een analyse van politieke informatie, met dossiers van afgesloten opsporingsonderzoeken als startpunt.

Hoewel er betrekkelijk weinig literatuur is die specifiek ingaat op criminele families die actief zijn in vormen van zware (georganiseerde) criminaliteit en op criminele familienetwerken in het bijzonder, is er wel veel onderzoek gedaan naar criminaliteit binnen groepen met clan-achtige kenmerken. Zo bestaat er een omvangrijke literatuur ten aanzien van Italiaanse en Albanese maffia's, waarin ook aandacht wordt besteed aan de betekenis van familie- en clanverbanden. Meer specifiek is bijvoorbeeld onderzoek verricht naar clancriminaliteit in Duitsland (Mhallami, Vietnamezen) en Zweden (Assyriërs) en het Midden-Oosten (Arabische clans in de Sinaï en Israël). Daarnaast wordt door de politie, bijvoorbeeld in Duitsland, regelmatig in openbare criminaliteitsbeelden gerapporteerd over clancriminaliteit, bijvoorbeeld door het *Landeskriminalamt Berlin*, en zijn ook projectplannen, zoals die van de *Polizei Essen*, openbaar. Veel informatie is ook te vinden in de media en kan, voor zover feitelijk, eveneens bruikbaar zijn. Deze literatuur is, ten eerste, verzameld en geanalyseerd.

In de tweede plaats zijn er gesprekken gevoerd met buitenlandse experts, zowel wetenschappers als praktijkexperts. Het ging bijvoorbeeld om politiemensen die bezig waren met de aanpak van clancriminaliteit in Zweden en Duitsland, vertegenwoordigers van sociale instanties en wetenschappers die onderzoek hebben gedaan naar clancriminaliteit in Duitsland en Zweden, en die in een aantal gevallen als adviseurs bij de aanpak betrokken waren. In totaal ging het om een twintigtal interviews, die deels in de context van eerdere projecten werden afgenomen en voor het onderhavige onderzoek opnieuw werden geanalyseerd vanuit het perspectief van familienetwerken en clan-achtige kenmerken. Voorts werden in de loop der tijd presentaties bijgewoond, tijdens seminars die werden georganiseerd vanuit de praktijk, zoals (online) conferenties in Berlijn (2020) en Düsseldorf (2023), alsmede op academische conferenties, zoals de jaarlijkse bijeenkomst van de European Society of Criminology (2023) en de 24-hour organized crime conference (2023), of bijeenkomsten met een mix van praktijkdeskundigen en wetenschappers (CIROC, 2020). In de zijlijn van fysieke conferenties is daarnaast informeel gesproken met zowel wetenschappers als praktijkdeskundigen die presentaties hadden verzorgd.

Het derde onderdeel van het onderzoek betrof een gedetailleerde analyse van familienetwerken met mogelijk clan-achtige kenmerken die in Nederland zijn gevestigd en crimineel actief zijn. De gegevensverzameling vond plaats op basis van dossiers van afgesloten opsporingsonderzoeken en informatie in registratiesystemen zoals BVH en SUMM-IT.

Om te komen tot een selectie van familienetwerken zijn verschillende sporen gevolgd. Om te beginnen waren de onderzoekers vanuit eerdere projecten bekend met opspo-

ringsdossiers of analyses door Regionale Informatie- en Expertisecentra waarin sprake was van bredere familieverbanden, binnen bevolkingsgroepen waar mogelijk clan-achtige kenmerken een rol konden spelen. Ten tweede is bij verschillende functionarissen van de Nederlandse politie en wetenschappers die zich bezighouden met onderzoek naar georganiseerde criminaliteit nagevraagd of zij concrete suggesties hadden ten aanzien van criminele familienetwerken waar (uitgebreid) opsporingsonderzoek naar is gedaan en waar informatie voorhanden was, respectievelijk over gemeenschappen die vanuit wetenschappelijk perspectief interessant waren omdat er juist relatief weinig over bekend is. In de praktijk moest een middenweg worden gekozen. De mogelijkheden om uitgebreid etnografisch onderzoek te doen ontbraken, en op voorhand is ook niet overwogen om die methode toe te passen. Er moest daarom worden gekozen voor familienetwerken die enerzijds nog relatief weinig systematisch zijn onderzocht, en waarover anderzijds wel voldoende informatie voorhanden was. Dit heeft geleid tot een selectie van twee casussen, die bestonden uit drie, respectievelijk twee opsporingsonderzoeken. Daarvan had er één betrekking op een familienetwerk waarin de kernleden uit een reizigersfamilie kwamen en één op familienetwerken in de Albanees sprekende gemeenschap.

Het heeft de nodige inspanning gevergd voordat met het derde deel van het empirisch onderzoek, de analyse van politiegegevens, kon worden gestart. Het kostte allereerst aanzienlijk meer tijd om toestemming te verkrijgen van het Parket-Generaal om dossieronderzoek te mogen doen dan vooraf werd ingeschat. Dit kwam onder meer door administratieve problemen, waaronder het zoekraken van de initiële aanvraag. Daarnaast werden door de Nationale politie restricties opgelegd ten aanzien van het verzamelen van aanvullende gegevens die niet in dossiers of politieregistraties waren vastgelegd. De onderzoekers mochten geen gegevens verzamelen uit andere dan politiebronnen, omdat de privacy-deskundigen van de Nationale politie dit kwalificeerden als een politieonderzoek, ook al zou de informatie louter voor wetenschappelijke doeleinden worden gebruikt.

Voor dit soort onderzoek is het echter belangrijk om gegevensbronnen te kunnen combineren. Niet alleen om zachte structuren achter criminele (familie)netwerken in beeld te krijgen, maar ook omdat opsporingsdossiers vooral gegevens beschrijven en bewaren die direct aan het afronden van een strafzaak zijn gelinkt. De gegeven beperkingen brachten met zich mee dat familiestructuren bijvoorbeeld niet aan de hand van de Basisregistratie Personen in kaart konden worden gebracht. Evenmin kon aan de hand van registraties van de Kamer van Koophandel worden nagegaan welke bedrijven (criminele) familieleden op naam hadden staan. Het onderzoek is binnen deze beperkingen uitgevoerd. De dataverzameling is in april 2024 afgerond.

1.4 Leeswijzer

Dit rapport is als volgt opgebouwd. In hoofdstuk 2 gaan we in op familie- en clanstructuren in het algemeen en in relatie tot criminaliteit. In hoofdstuk 3 wordt een beeld geschetst van een selectie van bevolkingsgroepen waaraan bepaalde clan-achtige kenmerken worden toegeschreven, toegespitst op de Europese en (waar mogelijk) Nederlandse context. Het doel van zowel hoofdstuk 2 als 3 is om de lezer context, maar ook geur en kleur te geven bij een complex onderwerp als zware criminaliteit, gepleegd door criminelen die vanuit brede familienetwerken opereren, of die netwerken gebruiken om hun criminele activiteiten af te schermen. De vraag of in deze familienetwerken clan-achtige kenmerken zichtbaar zijn, raakt uiteraard ook aan het ingewikkelde vraagstuk van hoe cultuur en criminaliteit in deze context onderling zijn verbonden. Clan-achtige structuren en gebruiken hebben immers per definitie te maken met een (ervaren) (sub)culturele identiteit, maar het is onjuist om die bij voorbaat als negatief te kwalificeren.

In hoofdstuk 4 wordt uiteengezet wat er valt op te maken uit de analyse van politieke dossiers over twee criminele familienetwerken met een link met Nederland. In hoofdstuk 5 volgt een beschrijving van de aanpak van criminele familienetwerken in Nederland en daarbuiten, waarin zowel literatuur als bevindingen uit de empirie samenkomen. Hoofdstuk 6 biedt een slotbeschouwing waarin de onderzoeksvragen worden beantwoord en wordt gereflecteerd op de bevindingen.

2 Clanstructuren vanuit historisch, sociologisch en criminologisch perspectief

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk gaan we aan de hand van recente beleidsdocumenten en wetenschappelijke literatuur in op familie- en clanstructuren in relatie tot georganiseerde criminaliteit. Het begint met algemene definities, die – zoals te verwachten is – weinig scherp zijn en lastig te operationaliseren. Het accent ligt op clanstructuren. Dit begrip heeft een lange geschiedenis, maar is in de praktijk ook politiek beladen geraakt. Daarom is het belangrijk om clanstructuren eerst vanuit een algemeen perspectief te beschrijven en daarna zo scherp mogelijk te duiden wat we weten over het fenomeen van *extended families* en clans in relatie tot zware misdaad.

2.2 Families, familienetwerken en clans

In het onderhavige onderzoek zijn drie begrippen van belang: familie, familienetwerken en clans. In deze paragraaf definiëren we deze begrippen op hoofdlijnen. Daarna worden deze nader uitgewerkt.

Families wijken om een aantal redenen af van andere sociale groepen (Holt, 2021). Om te beginnen zijn ze bestendiger dan sociale verbanden die gebaseerd zijn op ‘vrijwilligheid’. Ten tweede omvatten ze meerdere generaties, waarin gezinsleden gedurende hun levensloop verschillende rollen vervullen, zoals opvoeder van kinderen, die later zelf weer als mantelzorger kunnen optreden wanneer hun ouders op leeftijd komen. Een familie is gebaseerd op bloedbanden tussen de gezinsleden, maar er is ook sprake van juridische verplichtingen, bijvoorbeeld die van ouders ten opzichte van minderjarige kinderen. Gezinnen maken op hun beurt weer deel uit van bredere familienetwerken.

Een **familienetwerk** omvat meerdere kerngezinnen waarvan een of meer leden door bloedbanden met elkaar verwant zijn, met inbegrip van personen die door huwelijken zijn ingetrouwd in de familie. Daarbij kan het bijvoorbeeld gaan om gezinnen van broers of zussen in dezelfde generatie, maar ook om verbindingen tussen andere generaties. Ook individuen die door echtscheidingen of verbroken relaties formeel geen

deel meer uitmaken van de familie, kunnen daartoe worden gerekend wanneer er nog altijd banden zijn vanwege kinderen. De functionele omvang van een familienetwerk wordt daarbij niet alleen bepaald door de feitelijke bloedbanden die onderling bestaan, maar ook door de mate waarin de leden contacten met elkaar onderhouden, en aldus op de hoogte zijn van elkaars wederwaardigheden en zij indien nodig een beroep kunnen doen op het feit dat ze familie van elkaar zijn. De wetenschap dat men op al dan niet grote afstand familie van elkaar is, betekent immers niets wanneer daaraan wederzijds geen verdere betekenis wordt gehecht.

Clans kunnen worden opgevat als kleinere of grotere gemeenschappen die dezelfde normen en waarden onderschrijven en/of waarvan de leden zich met elkaar verbonden voelen door historie, taal, cultuur of geografische herkomst, maar geen familie van elkaar hoeven te zijn. Essentieel is dat de leden van een clan op basis van dat lidmaatschap een beroep kunnen doen op onderlinge loyaliteit en wederzijdse ondersteuning. Wie wel of niet behoort tot een clan kan niet objectief worden vastgesteld. Het kan enerzijds een keuze zijn, wanneer de andere clanleden dat lidmaatschap accepteren, maar het kan ook voortvloeien uit geboorte in een bepaalde gemeenschap en de sociale verplichtingen die als gevolg daarvan worden opgelegd. Kenmerkend voor een clan is voorts dat het niet voldoen aan de groepsnormen kan leiden tot sancties. Dat kan sociale uitsluiting zijn, maar omgekeerd ook gedwongen insluiting. Daarmee wordt bedoeld op de omstandigheid dat het niet wordt geaccepteerd als iemand de banden met de gemeenschap verbreekt en dat diegene, al dan niet met geweld, wordt 'teruggehaald' als dat gebeurt.

2.2.1 *Clans nader bekeken*

In de meeste definities betekent 'clan' een familiegroep, stam, kliek. Het begrip komt uit het Oud-Iers en heeft een cultuurhistorische achtergrond in het Gaelic stammentsysteem in Ierland en Schotland. In de achttiende eeuw waaide het begrip, in deze betekenis, over naar het Europese vasteland.³ Het begrip 'clan' wordt vaak gebruikt in de context van breed vertakte familierelaties ofwel *extended kin relations*, etnische groepen en tribale gemeenschappen of samenlevingen (Collins, 2006; Dousset, 2012).

Kenmerkend is de informele organisatie van individuen in een sociaal netwerk, zoals familieverbanden die in werkelijkheid bestaan of die fictief zijn, en die onderdeel zijn van een gezamenlijk beleefd (soms mythisch) verleden. Afstamming, (vermeende) gemeenschappelijke oorsprong, en een daaraan ontleende relationele identiteit, loyaliteit en normen – die nog belangrijker zijn dan bloedbanden – zijn de sterke connotaties

3 Zie bijvoorbeeld het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT): <https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=A002534&lemmodern=clan&domein=0&conc=true>. Voor het Duitstalige gebied: Pfeifer, W. e.a. (1993): Clan, in: *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen, digitalisierte und von Wolfgang Pfeifer überarbeitete Version im Digitalen Wörterbuch der deutschen Sprache*: <https://www.dwds.de/wb/etymwb/Clan>

van het clan-begrip. Er ligt nadruk op de ‘samen-heid’ van het ‘familie’-systeem: de gemeenschappelijke gebruiken, de wederzijds verleende economische en morele steun, en de solidariteit jegens bedreiging van buitenaf (Dousset, 2012; Weiner, 2013; Varese, 2017; Santoro, 2022). Het gebruik van het begrip clan gaat daarom van meet af aan met nogal wat emotie en gevoel gepaard.

Gedurende de laatste decennia van de twintigste eeuw wordt het begrip meer onderdeel van het dagelijkse taalgebruik, onder meer in *games* waar teams met clans worden aangeduid. Deze ontwikkeling lijkt ook samen te zijn gegaan met een groeiende negatieve bijklank. De politie en opsporingsinstanties (in Duitsland) gebruiken regelmatig de termen clan en clancriminaliteit in de context van misdaden gepleegd door vermoedelijke Sinti en Roma (Töpfer, 2020), of door bepaalde andere (etnische) groepen of *extended families* met een migratieachtergrond. In het dagelijkse spraakgebruik (in Duitsland) wordt clan tegenwoordig negatief geassocieerd met familienetwerken met een (vermeende) Arabisch/Turks/Syrisch/Noord-Afrikaanse herkomst. Het betreft brede familienetwerken, waarvan leden vooral via Libanon naar midden en noordelijk Europa zijn gemigreerd in het laatste kwart van de twintigste eeuw en die zich bewust wat afzijdig houden van de samenleving in het Europese vestigingsland (Jaraba, 2023b).

Clans kunnen in zekere zin worden gezien als de meest klassieke vorm van sociale en politieke organisatie. Wanneer het staatsgezag ontbreekt of zwak is, vormen familienetwerken en clans de basale structuren waar de bevolking op moet terugvallen om te kunnen overleven en om de eigen veiligheid zo goed mogelijk te garanderen. De Italiaanse socioloog Santoro keek vanuit dit perspectief naar de maffia's, die hij beschreef als parallelle of alternatieve politieke machtsstructuren naast – of misschien wel tegenover – de overheid zoals die in het Italiaanse staatsbestel is ingericht. Feitelijk ontwierp Santoro een politieke theorie van de maffia: *‘The rise of the mafia is just another aspect of the history of the conflict between the state and other political forms – such as city-states, empires, city-empires, as well as more primordial but effective organizations such as clans, families, warrior-leagues and so on (...)’* (Santoro, 2022, p. 10).

Conflicten tussen clans zijn onvermijdelijk in de strijd om schaarse hulpbronnen. Toen Thomas Hobbes in de zeventiende eeuw veronderstelde dat het ontbreken van een vorm van overkoepelend overheidsgezag zou leiden tot een ‘oorlog van allen tegen allen’, bedoelde hij niet dat alle individuele burgers elkaar naar het leven zouden gaan staan, maar dat er sprake zou zijn van een strijd tussen netwerken van families en clans. In de moderne tijd zien we dat terug in *failed states* waar de clan (vrijwel) de enige entiteit is waarop kan worden teruggevallen als de overheid niet langer macht uitoefent en adequaat functioneert (Lewis, 2015; Hinds, 2013).

In deze zienswijze schuilt natuurlijk ook een zekere urgentie. Aan de ene kant zijn wetenschap, beleid en praktijk gewend geraakt om de maatschappelijke doorwerking van georganiseerde criminaliteit serieus te nemen (Tops & Van der Torre, 2024). Aan de

andere kant kijken we misschien nog niet scherp genoeg naar zware misdaad, criminele familienetwerken en clans als alternatieve machtsstructuren naast en in weerwil van de staat. Machtsstructuren die houvast geven – of waarvan mensen in elk geval denken dat ze dat doen – omdat overheden de structuur en gemeenschappelijk aanvaarde regels niet ((meer) kunnen) bieden, of waarvan mensen ervaren dat dat zo is.

2.2.2 *Clans als vertrouwensnetwerken*

Van oudsher spelen clans een belangrijke rol bij het structureren van samenlevingsprocessen, niet alleen in Europa, maar bijvoorbeeld ook in Afrika, Azië en het Midden-Oosten. In het mondiale noorden, waarmee in het algemeen wordt verwezen naar de democratieën in Europa en Noord-Amerika, is de staat primair verantwoordelijk voor het waarborgen van individuele rechten en berust de zwaarmacht alleen bij de overheid. Dat is in grote delen van de wereld anders, en clanstructuren spelen in veel landen daarom nog steeds een cruciale rol. Weiner beschreef het fenomeen in *The Rule of the Clan* (2013). Clans worden in zijn boek gedefinieerd als *extended* familiestructuren, gekenmerkt door (i) een eercultuur; (ii) een aanhoudende competitie en strijd ('*feud*') met andere families; en (iii) een eigen informeel rechtssysteem. Andere auteurs wezen daarnaast nog op (iv) de kracht van de 'stam': de (vermeende) gezamenlijke afstamming, waardoor de clan iemands identiteit bepaalt, meer dan bijvoorbeeld diens nationaliteit of etniciteit (Haverkamp, 2018, p. 117-118; Ghadban, 2018, p. 105).

Deze zienswijze borduurt voort op Tilly's bekende analyse van vertrouwensnetwerken. Elke stad en elke staat heeft zich in de geschiedenis moeten verhouden tot bestaande vertrouwensnetwerken. Deze bestonden over de hele wereld al millennia vóór de opkomst van steden en staten: in de vorm van groepen verwanten en/of groepen met gelijke 'zakelijke' belangen om te overleven. Buurten, gemeenschappen, markten, vrijwilligersorganisaties en etnische groepen bestonden uit, of overlaptten vaak met vertrouwensnetwerken. Ze maakten deel uit van de bottom-up structuur van samenlevingsvormen. Volgens Tilly zijn vertrouwensnetwerken '*commitment-maintaining*' relaties. Die komen tot uitdrukking in 'gemeenschappelijke talen, geheime rituelen en overleveringen, en specifieke communicatielijnen' en kunnen vorm krijgen in 'een gedeelde religie of etniciteit, handelsverbanden, werk-gerelateerde groepssolidariteit, en gemeenschappen met dezelfde smaak en belangstelling'. "*Commitment is reproduced by birth within households or by person-by-person enlistment.*" (Tilly, 2005, p. 4)

Op macroniveau zijn steden, staten en vertrouwensnetwerken drie vormen van sociale organisatie. De interacties ertussen hebben een betekenisvolle invloed op de kwaliteit van leven in een gebied. In het begin van de Covid-19-pandemie, bijvoorbeeld, toen in Italië (en elders) groepen mensen niet konden werken, geen inkomen hadden en het hoofd moeilijk boven water konden houden, ontstonden allerlei ondernemende initiatieven om steun te bieden; ook initiatieven vanuit criminele groepen (Santoro, 2022). Tilly beschreef dit criminogene fenomeen al jaren vóór de pandemie. Hij liet zien hoe

onderwereld en bovenwereld verweven zijn via groepen mensen die daar economisch en financieel belang bij hebben, of die er bescherming aan ontleen. *“Criminal enterprises may enjoy support from elites or even broader publics if they provide economic benefits and physical security. So while official government discourse deplores extrastatal violence, invariably shadowy ties connect the state with the perpetrators of that violence.”* (Hanagan & Tilly, 2010, p. 253). Op langere termijn bezien hebben vertrouwensnetwerken – en niet steden, staten, bedrijven, kerken of andere organisaties – de sociale basis gevormd voor de meeste *‘weighty, high-risk, long-term collective enterprises’* (Tilly, 2010, p. 272).

Als gevolg van globalisering en migratiestromen zijn dergelijke collectieve leefsyste-men ook in het Westen geworteld geraakt. Voor migranten die behoren tot minderheids-groepen die zich gemiddeld genomen in een sociaaleconomisch zwakke positie bevinden, biedt de clanstructuur een vorm van bescherming tegen een mogelijk als ‘vijandig’ beschouwde buitenwereld (Skinnari e.a., 2020). Daar staat tegenover dat de leefregels substantieel kunnen afwijken van de gemiddelde normen in westerse samenlevingen, waardoor die achtergestelde positie juist in stand blijft. De eercultuur, de familievetes en de eigen rituelen van recht doen en vergelding versterken enerzijds de onderlinge verbanden, maar kunnen anderzijds leiden tot het in stand blijven of zelfs tot de versterking van sociale exclusie, bijvoorbeeld wanneer de leden van de gemeenschap worden gestimuleerd om naar binnen gericht te blijven en (diepgaande) contac-ten met de buitenwereld te vermijden.

2.3 Criminele familienetwerken en ‘clancriminaliteit’

Uiteraard zijn niet alle families, familienetwerken en clans betrokken bij criminele activiteiten. Dat laatste betreft een verhoudingsgewijs kleine groep leden uit gezinnen en families, die als onderdeel van bepaalde familienetwerken of clans in het land van herkomst worden gezien (Jaraba, 2023a; 2024a). Het belang en de invloed van familieban-den bij vormen van zware (georganiseerde) criminaliteit is uit eerder onderzoek bekend. In Duitsland en Italië wijzen onderzoekers op clan- en maffia-achtige structuren die een rol zouden spelen. Het lastige is dat in criminologisch onderzoek termen als ‘clans’, ‘familienetwerken’ of *‘extended families’* nogal willekeurig worden gebruikt. Het gevolg is dat het niet duidelijk is of het individuele leden van families, complete kern-gezinnen, of grote delen van familienetwerken of clans zijn die bij illegale activiteiten zijn betrokken.

De afgelopen tien jaar deed het begrip ‘clancriminaliteit’ opgeld: vooral, maar niet alleen, in Duitsland, dat als voorzitter van de Europese Unie in de tweede helft van 2020 het onderwerp als een beleidsspeerpunt op de agenda zette. Dat gebeurde met een zekere mate van vanzelfsprekendheid, overwegend gebaseerd op waarnemingen door de politie. Die meende te zien dat in sommige buurten en wijken lieden vanuit bepaalde familienetwerken met een migratieachtergrond niet alleen crimineel actief waren en

betrokken bij zware misdaad, maar aldaar ook het gezag van politie, justitie en overheid betwistten. Dat gebeurde in Duitse steden als Berlijn, Bremen, Bochum, Dortmund, Duisburg, Essen, Gelsenkirchen, Recklinghausen en diverse steden in Niedersachsen (Görgen e.a., 2022). Sommige deelgemeenten van Zweedse steden als Stockholm en Göteborg leken met eenzelfde criminele problematiek te kampen (Vesterhav & Korsell, 2016; Rostami e.a., 2018; Gunnarson & Rostami, 2019; Sanandaji, 2020; Boer e.a., 2020). Ook Europol heeft de laatste jaren in nieuwsberichten en dreigingsanalyses meermaals gewezen op de invloed van ‘*clan-based*’, ‘*mafia-structured*’, of ‘*mafia-type*’ georganiseerde criminele groepen in onder meer Duitsland, Albanië, Bulgarije, Zweden en Italië. De term ‘clancriminaliteit’ nam een hoge vlucht in de media en in politieke debatten over veiligheid en criminaliteit (Struck e.a., 2023). In Nederland was dat trouwens niet het geval: de nadruk bleef hier liggen op criminele kerngezinnen.

De combinatie van de begrippen clan en criminaliteit legde echter al snel allerlei conceptuele onduidelijkheden bloot. Hoe hangen beide begrippen functioneel samen? Bezien vanuit criminaliteitsperspectief blijkt het begrip clan namelijk lastig te operationaliseren. Is clancriminaliteit criminaliteit gepleegd door een collectief (een bende, een samenwerkingsverband, een familienetwerk?) dat als een clan gedefinieerd zou kunnen worden? Of betreft het criminaliteit die gepleegd wordt ten behoeve en ten gunste van zo’n collectief? Of volstaat het dat individuen die tot zo’n collectief gerekend kunnen worden de misdaden plegen; en kunnen hun criminele activiteiten dan met de term clancriminaliteit beschreven worden? Is het ook clancriminaliteit als leden van een vermeende clan misdaden plegen tegen de achtergrond van omstandigheden die zijn gebaseerd op kenmerken van de clan (analoog aan misdaad vanuit kansarmoede, bijvoorbeeld)? Ook een zekere taalverwarring speelt daarbij een rol. In Duitsland, waar het begrip clancriminaliteit werd gemunt, wordt de term ‘clan’ bijvoorbeeld zeer ruim gebruikt, ook voor wat grotere vriendengroepen die niet meer doen dan muziekfestivals bezoeken, of die elkaar in wisselende samenstellingen ontmoeten voor een biertje op een terras.

Hier komt bij dat vrijwel alles wat bekend is over criminaliteit en criminalisering in de context van wat een *extended family* genoemd zou kunnen worden, gebaseerd is op registraties en waarnemingen van de politie. Daaruit blijkt overigens niet, zoals nogal eens in de media en politieke debatten wordt verondersteld, dat clancriminaliteit bovenal met georganiseerde misdaad verband houdt. De analyse van het type criminaliteit die verdachten hebben gepleegd, die (op al dan niet eigenlijke gronden) tot een clan worden gerekend, toont aan, dat deze individuen veel breder actief zijn. Hun criminele activiteiten omvatten misdrijven, norm- en grensoverschrijdend gedrag, commune criminaliteit, overlast en ‘witteboordencriminaliteit’ (Oberloher, 2021; Struck e.a., 2023). Soms aantoonbaar in relatie tot georganiseerde misdaad, maar vaak ook niet (Ghadban, 2018; Heinrich, 2020; Bickel, 2021).

Er is beperkt onafhankelijk empirisch onderzoek beschikbaar om de informatie van politie en opsporingsinstanties in context te plaatsen en aan te vullen. In het Duitse en Engelse taalgebied betreft het vooral kleinere studies, die zich trouwens niet zozeer op clancriminaliteit richten, maar eerder op specifieke aspecten van criminaliteit en criminalisering in de context van clan-achtige familiestructuren (Görgen e.a., 2022). Er bestaat daardoor ook geen eenduidige definitie van clancriminaliteit die is gebaseerd op onafhankelijk empirisch wetenschappelijk onderzoek (Jaraba, 2024a). Veel definities gaan terug op praktijkobservaties, bevindingen en registratiegegevens van de politie en van opsporingsinstanties.⁴ Kenmerken die daarin worden benadrukt zijn de oriëntatie op hiërarchische patriarchale familiestructuren, provocatief gedrag richting gezagdragers, onder meer door dreiging, en een sterk mobilisatievermogen. Maar ook bereidheid tot geweld, weinig integratiebereidheid, concentratie in bepaalde buurten en/of locaties, waar allerlei structuren in stand zouden worden gehouden die criminele activiteiten ondersteunen en afschermen, of waar parallelle juridische structuren en conflictreguleringsprocedures zouden plaatsvinden (Duran, 2019; Rohe & Jaraba, 2015). De definities verwijzen doorgaans ook naar vormen van geweld in afhankelijkheidsrelaties en eengerelateerd geweld (Rohe, 2019; Görgen e.a., 2022; Jaraba, 2024c).

2.4 Perspectieven op clancriminaliteit

In de wetenschappelijke literatuur zijn grofweg drie perspectieven op de criminaliteit en criminalisering van grote familienetwerken of clans te onderscheiden. Deze perspectieven vormen feitelijk het fundament van de actuele definities van clans en van de criminaliteit van personen die zichzelf tot een clan rekenen.

Ten eerste wordt deze vorm van criminaliteit vooral benaderd vanuit de migratiegeschiedenis van groepen en families die als clans worden gezien, en vanuit de geschiedenis van marginalisering en uitsluiting in hun herkomstlanden en landen van vestiging (Jaraba, 2021; 2023a; Duran, 2019; 2020; Feltes & Rauls, 2020). Voor Duitsland wordt dan verwezen naar het gedogen van migranten die niet als asielgerechtigden zijn geregistreerd, maar feitelijk illegaal verblijven. Hun maatschappelijke participatie is dientengevolge weinig ontwikkeld. De motivatie om te integreren ontbreekt. Ervaringen met discriminatie en uitsluiting in de landen van herkomst hebben de naar binnen

4 Sinds 2018 heeft de politie van Nordrhein-Westfalen diverse werkdefinities gemaakt, die in praktijk en onderzoek gezag hebben gekregen (Landeskriminalamt Nordrhein-Westfalen, 2018). Dat heeft echter niet tot een eenduidige toepassing van definities geleid, in binnenland noch buitenland. De Duitse politie heeft intussen wel een landelijk afgestemde definitie. Die is tweeledig opgebouwd en luidt als volgt: *‘Ein Clan ist eine informelle soziale Organisation, die durch ein gemeinsames Abstammungsverständnis ihrer Angehörigen bestimmt ist. Sie zeichnet sich insbesondere durch eine hierarchische Struktur, ein ausgeprägtes Zugehörigkeitsgefühl und ein gemeinsames Normen- und Werteverständnis aus. Clankriminalität umfasst das delinquente Verhalten von Clanangehörigen. Die Clanzugehörigkeit stellt dabei eine verbindende, die Tatbegehung fördernde oder die Aufklärung der Tat hindernde Komponente dar, wobei die eigenen Normen und Werte über die in Deutschland geltende Rechtsordnung gestellt werden können. Die Taten müssen im Einzelnen oder in ihrer Gesamtheit für das Phänomen von Bedeutung sein.’* In de praktijk blijft veel verwarring bestaan vanwege het gebrek aan conceptuele scherpte en praktische toepasbaarheid (Landeskriminalamt Nordrhein-Westfalen, 2023: p. 7).

gerichte sociale samenhang in deze migrantengroepen versterkt. Het was een overlevingsstrategie, die ook in het land van aankomst de eigen identiteit van de groep en het collectieve belang moest beschermen. Waar de daadwerkelijke invloed van de *extended family* afneemt, blijft de symbolische waarde ervan onverminderd sterk, dit naarmate de buitenwereld als bedreigend of invasief wordt beschouwd (Rohe, 2019; Jaraba, 2021; 2024a).

Een tweede zienswijze onderstreept een aantal factoren dat samenhangt met de interne cohesie binnen families die als clans worden gezien. Allereerst wordt gewezen op de discrepantie tussen maatschappelijke doelen die mensen ambiëren, zoals economische welvaart en respect, en de middelen die ze tot hun beschikking hebben om deze ambities te realiseren. Zodra mensen die discrepantie als onoverbrugbaar gaan beschouwen, ontstaat 'anomische druk', die hen individueel of groepsgewijs in de verleiding brengt om innovatieve, niet-legitieme middelen te gebruiken om die ambities toch waar te maken (Rohe, 2019). Daarbij moet wel worden aangetekend dat onderzoek naar de spanningstheorie (*strain theory*) waarop deze verklaring gebaseerd is, inderdaad laat zien dat op het niveau van bevolkingsgroepen die zich in een achtergestelde positie bevinden, er sprake kan zijn van hogere criminaliteitsniveaus. Ze biedt echter geen verklaring voor individuele keuzes: die zijn afhankelijk van andere factoren, zoals persoonskenmerken (Agnew, 1992). De meeste mensen gaan immers níét over tot crimineel gedrag wanneer ze hun doelen niet kunnen bereiken, maar accepteren dat zij nooit het materiële succes zullen bereiken dat ze wellicht ambiëren, of ze reageren op een andere manier.

Verder wordt accent gelegd op hoe grote familieverbanden hun eigen waarden en normen ontwikkelen en daaraan in crisis- of conflictsituaties prioriteit geven. Doorgaans gaat het dan over eer en de noodzaak om die te behouden of te herstellen (Levin, 2017). Daar zit onmiskenbaar een genderspect in (Dienstbühl, 2021; Duran, 2019), maar ook een aspect van rechtvaardiging van machismo en geweld (Enzmann & Wetzels, 2003), het oogsten van respect vanwege zichtbare macht en kracht (Anderson, 2000). Er wordt trouwens steeds meer bekend over de rol van vrouwen in criminele familieverbanden en clans. Die rol is anders dan die van mannen, maar zeker niet minder belangrijk, met name omdat de vrouwen de familiecontacten het meest intensief onderhouden en vaak ook heel goed weten wat zich in andere gezinnen binnen het netwerk afspeelt, al dan niet met inbegrip van de criminele activiteiten waarin die verwikkeld zijn (Moors & Spapens, 2017; OSCE, 2023; Jaraba, 2024b).

In Duitsland wordt deze manier van kijken naar criminaliteit en criminalisering van *extended families* nauwelijks in verband gebracht met (criminologische) subcultuurtheorieën (voor een uitzondering, zie: Werner, Querbach & Seidensticker, 2021). In Nederland gebeurt dat wel (Moors & Spapens, 2017; 2023). Sommige auteurs onderstrepen voorts de neiging van clans om zich van de buitenwereld af te schermen (Ghadban, 2016; 2018; Haverkamp, 2018). Anderen wijzen juist op het fenomeen van de

sterke interne samenhang in grote families: interne controle, loyaliteits- en conformiteitsdruk, die maken dat ook de leden van een clan die zich niet met criminaliteit inlaten toch worden geacht of worden gedwongen om te zwijgen tegenover buitenstaanders, omwille van hun verwantschapsrelaties (Rohe, 2019; Ghaban, 2016). De *extended family* beschermt tegen de inbreuk die de buitenwereld – in een criminele context: politie, justitie en overheden – op de samenhang van de familie wil maken (Oberloher, 2021; Nöding, 2021; Bannenberg, 2020). Daar zit de uitdaging voor politie en justitie: de omvang, samenhang en interne kracht van deze families brengt hen in de positie om het overheidsgezag te negeren, te tarten, en onder bepaalde omstandigheden misschien wel te pareren.

Het derde perspectief op criminaliteit in de context van grote familienetwerken en clans richt zich overwegend op hoe allerlei processen in onze gemediatiseerde samenleving een fenomeen construeren dat ‘clancriminaliteit’ genoemd wordt. De link met criminologische labeling-theorieën is evident (Liebscher, 2020; Besemer, Farrington & Bijleveld, 2017). Deze kritische literatuur wijst op institutioneel racisme en op de miskenning van scheve sociaaleconomische en klassenverhoudingen in de hedendaagse samenleving (Karakayali, 2021; Seeliger, 2020). Een variatie op deze zienswijze is dat politie en politiek ‘clancriminaliteit’ beheersbaar proberen te maken, door de criminele activiteit die toegeschreven wordt aan zichtbare groepen bewust te associëren met bepaalde buurten en met specifieke locaties (shishalounges; kickboks gala’s, et cetera). Diverse auteurs spreken van ‘territoriale stigmatisering’ door politie en media. Clans worden in de media onthuld, zichtbaar gemaakt en in een bij uitstek negatief daglicht geplaatst, waarmee de strijd van de politie tegen die familieverbanden ‘persoonlijk’ wordt gemaakt (Brauer e.a., 2020; Rinn & Wehrheim, 2021; Rinn & Wiese, 2020).

2.5 Criminele familienetwerken met clan-kenmerken in Nederland?

Clans waarbinnen sommige leden zich groepsgewijs crimineel gedragen, zijn moeilijk precies te definiëren. Criminelen in deze context houden zich met allerlei vormen van commune en zware (georganiseerde) criminaliteit bezig, of veroorzaken zichtbare overlast. Deze groepen zijn duidelijk, soms zelfs demonstratief zichtbaar in de publieke ruimte, bijvoorbeeld in relatie tot competitie en conflict met andere families of clans. Ze hebben een groot mobilisatievermogen. In de vorm van groepen of clans organiseren ze allerhande manieren om criminele activiteiten mogelijk te maken én af te schermen, bijvoorbeeld met behulp van parallelle ‘rechtspraak’ en conflictreguleringsprocedures. Ze concentreren zich in bepaalde buurten of rond bepaalde (typen) locaties. Daarnaast is sprake van bereidheid om met geweld te dreigen en het te plegen. Kenmerkend is voorts een beperkte bereidheid om te integreren. Er is sprake van een actieve afkeer of van weerspannigheid jegens overheden en formeel gezag.

Tegelijkertijd zijn de groepen ook op zichzelf en naar binnen gericht. Clans bieden een vorm van bescherming aan groepen mensen, in het bijzonder aan groepen die een

migratieachtergrond hebben en die zich kwetsbaar voelen in het vestigingsland. Er is sprake van een subculturele verankering – de kracht van (vermeende) gezamenlijke herkomst, die sterker is dan nationaliteit of etniciteit – van de legitimering van hun (non-integratieve én criminele) handelen. Tegen die achtergrond komen hiërarchische patriarchale familiestructuren voor, kan sociale exclusie toenemen omdat groepsleden actief worden gestimuleerd om naar binnen gericht te blijven en (diepgaande) contacten met de buitenwereld te vermijden. Vanuit die houding kunnen provocaties van formele gezagsdragers naar voren komen, evenals vormen van geweld in afhankelijkheidsrelaties en eerdergerelateerd geweld.

Zoals eerder uiteengezet, spreken we ten aanzien van de Nederlandse situatie niet over clans, maar over familienetwerken, waarbij al dan niet sprake kan zijn van ‘clan-achtige kenmerken’.

Als we het over clan-achtige kenmerken hebben, dan doelen we in deze studie op familienetwerken met:

- een uitgesproken groepsidentiteit met historisch gegroeide culturele opvattingen en gedragsregels;
- waarbinnen gedeelde afstamming of (vermeende) gemeenschappelijke oorsprong belangrijker is dan bijvoorbeeld nationaliteit of etniciteit;
- met sterke eigen normen en waarden, die belangrijker zijn dan bloedbanden en die veelal vertaald worden naar gemeenschappelijke gebruiken en leefregels;
- sterke onderlinge solidariteit tussen leden jegens bedreiging van buitenaf;
- een hoge drempel om het familienetwerk vrijwillig te verlaten, met mogelijk sancties voor wie dat doet of voor wie praat over de gang van zaken binnen het netwerk.

Als we naar brede familienetwerken in Nederland kijken, dan kunnen we een viertal typen onderscheiden waarbinnen we die clan-achtige kenmerken mogelijk aantreffen. Het eerste type omvat familienetwerken van buitenlandse herkomst, waarvan een deel van de leden in Nederland verblijft, tijdelijk of permanent, en betrokken is bij criminele activiteiten, maar waarvan het leeuwendeel van de leden nog altijd in het land van herkomst verblijft en een wezenlijk aandeel heeft in, of controle over, de criminele activiteiten van de leden in het buitenland. Hierbij kan worden gedacht aan leden van de Italiaanse maffia die in eigen land worden gezocht of al zijn veroordeeld, en die zich in Nederland schuilhouden voor de Italiaanse autoriteiten, maar in opdracht van clanleden in het land van herkomst tevens contacten onderhouden met Nederlandse leveranciers van verdovende middelen en bijvoorbeeld drugstransporten faciliteren en andere hand- en spandiensten verlenen (Project Cerca Trova, 2017). Een ander voorbeeld wordt gevormd door mobiele bendes uit Zuidoost-Europa die in familie- of clanverband opereren en zich tijdelijk in Nederland vestigen (Laskai e.a., 2023; Mouris e.a., 2023a; 2023b).

Het tweede type omvat familienetwerken die afkomstig zijn uit gemeenschappen die in het verdere verleden naar Nederland zijn gemigreerd en inmiddels hier zijn geworteld,

maar die sociaal en/of economisch nog altijd op grote afstand staan van de rest van de samenleving. Hoewel er doorgaans sprake is van internationale familie- of clanrelaties, woont het merendeel van de leden van dergelijke netwerken in Nederland. Een voorbeeld waaraan kan worden gedacht zijn familienetwerken binnen de Nederlandse Romagemeenschap.

Het derde type is in zekere zin te vergelijken met het tweede en omvat eveneens familienetwerken die afkomstig zijn uit gemeenschappen waarvan het merendeel van de leden in Nederland is geworteld. In tegenstelling tot het vorige type is hier echter geen sprake van sterke internationale verspreiding, omdat eventuele migratie naar Nederland doorgaans al eeuwen geleden heeft plaatsgevonden. Uiteraard bestaat wel de mogelijkheid dat familieleden zich vanuit Nederland in het (nabije) buitenland hebben gevestigd. Een voorbeeld hiervan zijn familienetwerken die een achtergrond hebben in de reizigersgemeenschap en waarvan een deel nog in woonwagens woont, maar een belangrijk deel niet (meer). Dergelijke gemeenschappen hebben weliswaar culturele eigenheid, maar niet in die mate dat gesproken kan worden van een afstand tot de Nederlandse samenleving die maatschappelijke deelname wezenlijk hoeft te hinderen.

Het vierde type betreft criminele familienetwerken waarvan de eerste leden vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw als arbeidsmigrant naar Nederland zijn gekomen en die zich hier blijvend hebben gevestigd. Hier is sprake van internationale relaties, omdat er vrijwel altijd nog familieleden zijn in het land van herkomst met wie contact wordt onderhouden, maar vaak ook met familieleden die zich als arbeidsmigrant elders in Europa hebben gevestigd. Hierbij valt te denken aan criminele familienetwerken met een Turkse of Marokkaanse achtergrond. Het gaat hierbij in Nederland om grote gemeenschappen, waarbinnen ook aanzienlijke verschillen kunnen bestaan, bijvoorbeeld omdat zij uit verschillende regio's in het land van herkomst afkomstig zijn, een verschillende achtergrond hebben, of vanwege het moment waarop de eerste familieleden naar Nederland zijn gekomen. Hierbinnen kunnen wel criminele familienetwerken worden onderscheiden, maar is geen sprake meer van (grote) afstand tot de Nederlandse samenleving.

In het volgende hoofdstuk gaan we dieper in op concrete voorbeelden van familienetwerken uit Nederland en andere Europese landen, die betrokken zijn bij zware en georganiseerde criminaliteit en in die context mogelijk clan-achtige kenmerken hebben c.q. benutten.

3 Netwerken met clan-kenmerken in Europa en Nederland

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt in vogelvlucht een beeld geschetst van een selectie van bevolkingsgroepen waaraan in andere Europese landen, en dikwijls ook in Nederland, bepaalde clan-achtige kenmerken worden toegeschreven. Het is vanzelfsprekend onmogelijk om een uitputtende beschrijving te geven van alle bevolkingsgroepen waarbij wellicht sprake is van clan-achtige kenmerken, die wereldwijd, of zelfs maar in Nederland, worden onderscheiden. Het doel van dit hoofdstuk is dan ook eerst en vooral om te beschouwen in welke opzichten deze kenmerken overeenkomen en verschillen, in het bijzonder in de Nederlandse context. Daarnaast willen we kritisch tegen het licht houden in hoeverre ze als criminogeen kunnen worden gezien, dat wil zeggen: als bevorderend voor crimineel gedrag, of in die zin dat criminele elementen in deze gemeenschappen er hun voordeel mee kunnen doen.

Op voorhand kan al worden gesteld, zoals in het vorige hoofdstuk werd toegelicht, dat behoren tot een gemeenschap met clan-achtige kenmerken nooit een opzichzelfstaande verklaring biedt voor de betrokkenheid van leden van bepaalde bevolkingsgroepen bij specifieke vormen van criminaliteit. Er dient altijd rekening te worden gehouden met systemische factoren, zoals economische achterstand, sociale exclusie en criminele gelegenheidsstructuren waarvan sprake kan zijn. Daarnaast is het cruciaal om een onderscheid te maken tussen (gedrags)kenmerken of cultuurspecifieke factoren die op groepsniveau kunnen worden onderscheiden, en het gedrag van individuen. In de sociale wetenschappen is dit een valkuil die bekendstaat als de *ecological fallacy*. Deze kan worden geïllustreerd aan de hand van een oud grapje. *In de hemel zijn de koks Frans, de monteurs Duits, is de politie Brits, zijn de minnaars Italiaans en alles wordt georganiseerd door de Zwitsers. In de hel zijn de koks Brits, de monteurs Frans, is de politie Duits, zijn de minnaars Zwitsers en wordt alles georganiseerd door de Italianen.* Hoewel de stereotypen ongetwijfeld een glimlach zullen oproepen, zegt het uiteraard niets over de culinaire vaardigheden van een individuele Fransman, of over diens gebrek aan kwaliteiten als monteur, en hetzelfde geldt voor de andere genoemde nationaliteiten en hun veronderstelde kwaliteiten en tekortkomingen. Met deze blik moet dan ook naar de navolgende beschrijvingen worden gekeken.

Daarnaast moet in het oog worden gehouden dat er maar weinig systematisch wetenschappelijk onderzoek is gedaan naar clan-achtige kenmerken in relatie tot zware (georganiseerde) criminaliteit. De vraag is ook, zo laat een recente review van Duits- en Engelstalige literatuur (2000-2021) zien, in hoeverre de (vaak impliciete) associatie tussen clans en georganiseerde criminaliteit wel empirisch te onderbouwen valt (Görge e.a., 2022). Een deel van de hier gepresenteerde informatie is dan ook gebaseerd op casuïstiek of op anekdotische voorbeelden, die slechts indicatief zijn, en niet van toepassing op bevolkingsgroepen als geheel.

In dit hoofdstuk kijken we dus naar wat we weten over criminele (familie)netwerken voor een selectie van bevolkingsgroepen waaraan clan-achtige kenmerken worden toegeschreven.

3.2 De Italiaanse mafia

De Italiaanse mafia wijkt in een aantal opzichten af van de bevolkingsgroepen die in de navolgende paragrafen worden beschreven. Het gaat hier immers niet om clan-kenmerken die worden toegeschreven aan de burgers van Zuid-Italië, hoewel bepaalde culturele aspecten daarmee wel overlap vertonen, maar om kenmerken die specifiek zijn voor maffiac clans. De Italiaanse mafia wordt gewoonlijk onderscheiden in de Cosa Nostra, die op Sicilië actief is, de 'Ndrangheta, die haar basis heeft in Calabrië, de Camorra, die vooral actief is in de stad Napels en de omliggende regio Campania, en de minder belangrijke Sacra Corona Unita (SCU), die in de hak van de Italiaanse laars in de regio Apulië haar basis heeft (Project Cerca Trova, 2017). Deze vier maffia's zijn vergelijkbaar in die zin dat zij zijn opgebouwd uit afzonderlijke 'clans' die qua opvattingen, interne structuur en werkwijze vergelijkbaar zijn. Hoewel de kern van een clan doorgaans bestaat uit familieleden die een leidende en sturende rol vervullen, is het lidmaatschap van een maffiac clan niet louter gebaseerd op bloedbanden, maar worden leden ook gerekruteerd uit dezelfde dorpen of regio's. De clans zijn territoriaal georganiseerd. In landelijke gebieden kan een clan de criminele activiteiten in één of meerdere dorpen controleren, terwijl het in steden als Palermo of Napels gaat om een wijk, of een deel daarvan. Territoriale controle is gerelateerd aan criminele activiteiten als het innen van de *pizzo*, oftewel 'beschermingsgeld', en het frauderen met overheidsopdrachten door bedrijven die onder controle staan van de mafia, waarbij concurrentie uiteraard niet wenselijk is. Het toch proberen te ontplooien van criminele activiteiten in het territorium van een andere clan leidde regelmatig tot gewelddadige conflicten.

De Italiaanse mafia is omgeven met tal van mythen. Met name maffiabestrijders en onderzoeksjournalisten hebben een beeld geschetst van criminele organisaties met een hechte structuur, waarbij de afzonderlijke clans worden aangestuurd door een of meer 'commissies' (Sterling, 1990; Falcone & Padovani, 1992; Forgione, 2010; Dickie, 2013). De Cosa Nostra zou zelfs twee commissies hebben gekend: één voor de provincie Palermo en één voor de rest van Sicilië (Paoli, 2014). Volgens de in 1992 vermoorde

magistraat Falcone vaardigden de commissies decreten uit, keurden ze 'wetten' goed, waaronder een 'wet' die kidnapping in Sicilië verbod en bemiddelden ze in conflicten tussen de clans. De grote strategische beslissingen zouden eveneens door de commissies worden genomen (Falcone & Padovani, 1992). Falcone trok hieruit de conclusie dat de Cosa Nostra moest worden gezien als een hecht geïntegreerde en strak geleide criminele organisatie. De 'Ndrangheta zou een vergelijkbare commissie kennen, de zogenoemde *Crimine of Provincia*, een overlegorgaan waarin de belangrijkste clanhoofden periodiek samenkomen. Dit orgaan zou echter pas in het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw zijn gevormd, om een einde te maken aan een 'oorlog' tussen verschillende clans in de stad Reggio Calabria (Sciarrone, 2014, p. 92). De Camorra wordt over het algemeen beschouwd als een lossere structuur van clans, die louter op tijdelijke basis samenwerken (Paoli, 2014). Ook de SCU kent geen 'overlegorgaan' en de clans trekken vooral hun eigen plan, wat de vraag heeft doen rijzen of ze nog steeds als één van de vier maffia's moet worden beschouwd (Direzione Nazionale Antimafia, 2002).

Onder criminologen die empirisch onderzoek hebben verricht naar de Italiaanse maffia heerst echter scepsis over het beeld dat de vier maffia's als hechte criminele organisaties zouden functioneren (Paoli, 2014). De Cosa Nostra bestond al vele decennia, maar de commissies werden pas aan het begin van de jaren 1960 gevormd toen deze maffia betrokken raakte bij de productie van heroïne en de smokkel ervan naar de Verenigde Staten, de zogenoemde *pizza connection* (Dickie, 2013). Voor die nieuwe criminele activiteit waren bijvoorbeeld substantiële investeringen nodig, die samenwerking tussen de clans vergde waar die eerder niet of nauwelijks nodig was. De papaver werd op dat moment voornamelijk betrokken uit Turkije, en de productie daaruit van heroïne vond plaats op het Siciliaanse platteland, terwijl de stedelijke clans zich toelegden op de groothandel en smokkel. Dat laatste was niet alleen lucratiever, maar vergde ook minder inspanning. Jaloezie daarover leidde in de jaren tachtig tot grootschalig geweld tussen de plattelandsclans en de stedelijke clans, waarbij honderden maffialeden de dood vonden, en vrouwen, kinderen en andere familieleden niet werden gespaard (Falcone & Padovani 1992, p. 81-82).

Gewelddadige onderlinge conflicten deden (en doen) zich ook met regelmaat voor bij de Camorra en 'Ndrangheta (BKA, 2012; Sciarrone, 2014). De rol van een 'commissie' wordt dan ook vooral in verband gebracht met conflictbemiddeling en met het reguleren van geweld tegen de autoriteiten (Paoli, 2003, p. 51-64). Onderling geweld en geweld tegen overheidsfunctionarissen leiden immers niet alleen tot ongewenste aandacht van de autoriteiten, maar het vergroot ook het risico dat overlevenden zich als kroongetuigen gaan melden. In de jaren 1980 werd dat bijvoorbeeld een substantieel probleem voor de Cosa Nostra en het leidde tot grote aantallen aanhoudingen en megaprocessen. Het feit dat onderling geweld met regelmaat de kop opstak, staat op zichzelf al haaks op het beeld van een strak geleid verband van clans. Sinds de eeuwwisseling zouden de beide commissies van de Cosa Nostra zelfs helemaal niet meer bij elkaar

zijn gekomen, omdat het risico om de belangrijkste maffiakopstukken op één plek te laten vergaderen veel te groot zou zijn geworden (Paoli, 2014, p. 128). Wel kan worden gesteld dat de afzonderlijke clans van de vier mafia's op vergelijkbare wijze zijn georganiseerd en er dezelfde culturele opvattingen op nahouden. Dit maakt dat zij, wanneer daar wederzijds voordeel bij te behalen valt, zonder veel problemen samenwerking kunnen zoeken. Maar daar staat tegenover dat zij elkaar net zo gemakkelijk bestrijden.

De individuele clans van verschillende mafia's kennen een vergelijkbare en strikt hiërarchische structuur, hoewel de benamingen van de verschillende rollen kunnen verschillen. De families van de Cosa Nostra worden bijvoorbeeld geleid door een hoofd (*rappresentante*) en diens plaatsvervanger (*vicerappresentante*), bijgestaan door een of meer adviseurs (*consigliere*). De grotere families zijn onderverdeeld in groepen van tien leden, die worden geleid door een *capodecina* (hoofd van tien). De ingezworen leden worden aangeduid als *soldati* (Falcone & Padovani 1992, p. 76). De keuze van het hoofd is de uitkomst van een democratisch proces. Deze verkiezing, die soms schriftelijk wordt gehouden, wordt voorafgegaan door een serie opiniepeilingen en gesprekken over en weer. Degene die kandidaat gesteld is, wordt meestal met algemene stemmen verkozen. Vervolgens kiest hij zelf een adjunct en soms nog een of meer raadgevers. Hoewel deze verkiezingen jaarlijks plaatsvinden, komt het er meestal op neer dat steeds dezelfde personen worden gekozen, soms tientallen jaren achter elkaar (Paoli, 2003).

Een tot de verbeelding sprekend onderdeel van de mythevorming rondom de Italiaanse mafia betreft de inwijdingsrituelen voor nieuwelingen. Bij de Cosa Nostra bestaat de eedaflegging onder meer uit het prikken in de wijsvinger zodat er een druppel bloed uit komt die op een heiligenprentje wordt afgeveegd. Daarna wordt het prentje in brand gestoken, waarbij degene die de eed aflegt plechtig zweert de regels van de Cosa Nostra niet te zullen verraden, of anders zal hij branden, net als de beeltenis (Falcone & Padovani, 1992). Hoewel dergelijke rituelen bij het publiek het beeld oproepen van een 'spannend' geheim genootschap, zijn ze feitelijk niet veel meer dan bedoeld om het 'groepsgevoel' en de loyaliteit tussen de leden onderling te versterken. Het belangrijkste is de eis van *omertà*, ofwel de zwijgplicht ten aanzien van buitenstaanders en opsporingsinstanties in het bijzonder. Zulke rituelen zijn bovendien niet uniek voor de mafia: bijvoorbeeld 'de Bokkerijders' kenden iets vergelijkbaars als het ging om initiatie (Blok, 1991). Zelfbedachte 'inwijdingsrituelen' worden ook aangetroffen bij *outlaw motorcycle gangs* als Satudarah en Hells Angels (Van Ruitenburg, Van Deuren & Roks, 2024). De precieze inhoud van het ritueel is niet erg relevant, zolang de nieuwe leden er zelf maar van overtuigd zijn dat zij, door het te ondergaan, toetreden tot een unieke 'broederschap' en de verplichtingen nakomen die daaruit voortvloeien.

In een economisch achtergesteld gebied als Calabrië is het niet verwonderlijk dat, evenals op Sicilië, de *extended family* cruciaal was en is om te kunnen overleven en dat daarom in de cultuur loyaliteit aan familieleden een hoofdrol speelt. De centrale, traditionele positie van de familie is, meer nog dan in de rest van Italië, ongewijzigd (Project

Cerca Trova, 2017). Binnen Italiaanse maffiafamilies kunnen diverse clan-achtige kenmerken worden aangetroffen (Holt, 2021). Een eerste is de extreem masculiene cultuur en het benadrukken van het belang van 'sterk zijn', geweld niet schuwen, 'eer' en viriliteit. Jonge mannen die in aanmerking willen komen voor het lidmaatschap van de maffia dienen geen emoties te tonen, zoals angst of lafheid, mogen geen fouten maken of falen, en dienen hun 'geschiktheid' te bewijzen door middel van het toepassen van geweld. Homoseksualiteit is vanzelfsprekend taboe (Holt, 2021).

Vrouwen kunnen in principe geen uitvoerende rol spelen in criminele activiteiten, maar vervullen wel allerlei ondersteunende taken, zoals het overbrengen van boodschappen of het op naam zetten van rechtspersonen. De opvattingen over vrouwen zijn hoogst traditioneel: zij zouden ongeschikt zijn als maffialid omdat ze emotioneel niet in staat zouden zijn om geweld te plegen, en te loslippig ten opzichte van buitenstaanders zouden zijn, bijvoorbeeld ook na aanhouding door de politie. De rol van vrouwen is dan ook, afgezien van het verlenen van de voornoemde hand- en spandiensten, primair het doorgeven van de 'normen en waarden' aan de volgende generatie, zoals het belang van loyaliteit aan de familie, het bewaken van de 'eer' van de familie, respect voor de autoriteit van de ouders, het vermijden van conflicten binnen de familie en het belang van zwijgzaamheid. Het volgen van (hoger) onderwijs heeft geen prioriteit. Daarnaast wordt van dochters verwacht dat zij trouwen binnen de bredere clan, al dan niet met het doel om strategische relaties tussen families te versterken (Sergi, 2018). Het zoeken van een partner van buitenaf kan leiden tot eerwraak (Siebert, 1996).

Bij dit alles moet wel een aantal nuances worden aangebracht. Om te beginnen zijn de plattelandsc clans van de Cosa Nostra, de 'Ndrangheta en de SCU in deze opzichten een stuk conservatiever dan de stedelijke clans, en zijn er ook verschillen tussen de meer urbane Camorra en de andere maffia's. Wel zijn ook daar de clans patriarchaal georganiseerd: de familiehoofden zijn de baas en van de familieleden wordt verwacht dat zij de clan volledig toegewijd zijn (BKA, 2009). Er zijn echter ook voorbeelden van vrouwen die een leidinggevende rol speelden in maffiaclans, met name bij de Camorra, al dan niet uit noodzaak omdat het grootste deel van de mannelijke leden was gedetineerd of vermoord. Ook zijn er maffiakopstukken die onderwijs wel belangrijk vinden en die hun kinderen naar de beste privéscholen sturen. Daarbij wordt overigens aangenomen dat het doel mede is dat zij zich dan op andere manieren nuttig kunnen maken voor de clan, bijvoorbeeld als advocaat, als fiscalist met verstand van witwasconstructies, of als directeur van een door de clan gecontroleerd bedrijf. Tot slot kan het ook met de 'toelatingseisen' wel meevallen. De SCU accepteerde bijvoorbeeld allerlei onge disciplineerde kleine criminelen als lid, zoals straatrovers, dieven, oplichters, helers en, al dan niet verslaafde, drugsdealers, die zich niet of nauwelijks hielden aan de op papier strakke regels (Massari 2014, p. 107, p. 110).

Begin jaren negentig bestonden er zorgen over de mogelijkheid dat de Italiaanse maffia, in het bijzonder de 'Ndrangheta, zich ook elders in de wereld zou vestigen. Er zijn

inderdaad aanwijzingen dat deze maffia een rol speelt in Italiaanse gemeenschappen in Australië, Canada en in mindere mate in het Duitse Ruhrgebied, waar zich substantiële aantallen migranten vanuit Calabrië gevestigd hebben (Project Cerca Trova, 2017). Van een ontwikkeling tot een criminele ‘multinational’ bleek echter geen sprake. In plaats van het ‘overnemen’ van bestaande criminele netwerken in uiteenlopende landen, is in de praktijk eerder sprake van samenwerking (Van Dijk & Spapens, 2013). Een aantal jaren geleden bestond ook in Nederland de vrees dat de Italiaanse maffia zich permanent in ons land gevestigd had. Nader onderzoek wees uit dat Nederland aantrekkelijk is als schuilplaats voor in Italië gezochte maffialeden, enerzijds vanwege de internationale oriëntatie en het positieve imago van Italië, maar anderzijds, en wellicht nog belangrijker, vanwege de rol van Nederland als marktplaats voor verdovende middelen (Project Cerca Trova, 2017). Leden van de Italiaanse maffia, al dan niet op de vlucht, verblijven met name in Nederland omdat zij voor de clan een nuttige rol kunnen vervullen als intermediair bij het organiseren van drugstransporten, in samenwerking met Nederlandse criminele samenwerkingsverbanden. Een voorbeeld betrof een aantal leden van de ‘Ndrangheta dat met bedrijven actief was in de bloemenhandel, mogelijk om verdovende middelen met bloementransporten te kunnen meesturen (Project Cerca Trova, 2017). Italiaanse maffialeden die in Nederland actief zijn kunnen worden gezien als ‘middenkader’: de kopstukken van de clans blijven in de eigen omgeving, om zo de grip op hun territoria niet te verliezen, ook als zij worden gezocht door de autoriteiten. In de Nederlandse context was van familienetwerken van maffialeden veelal geen sprake: partners en kinderen bleven in het land van herkomst, hoewel een enkele keer ‘familiebezoeken’ aan Nederland werden waargenomen (Project Cerca Trova, 2017). De top van de clan blijft vanuit Italië de activiteiten van de leden in Nederland aansturen.

3.3 De Albanees sprekende gemeenschap

De Albanees sprekende gemeenschap kent een omvangrijke diaspora. In 2009 woonden van de naar schatting 8 miljoen leden er nog maar 3,5 miljoen in Albanië zelf (Arsovska, 2009). Daarnaast woonden ongeveer 1,8 miljoen etnische Albanezen in Kosovo en nog zo’n 500.000 in Noord-Macedonië. In tal van andere landen, zoals de Balkanlanden, maar ook in Griekenland, Italië, Zwitserland, Duitsland, en in mindere mate België en het Verenigd Koninkrijk, alsmede in de Verenigde Staten, zijn substantiële groepen Albanees sprekenden woonachtig. In België konden drie migratiestromen worden onderscheiden. De eerste groep verliet Albanië tussen 1945 en 1955, waarbij het ging om inwoners die het communistische regime ontvluchtten. Omstreeks 1970 verliet een tweede groep het land. De grootste migratiegolf vond plaats in de jaren 1990, na de val van het communisme (Arsovska, 2009).

In Nederland is de groep migranten uit Albanië relatief klein, met 3.722 personen per 1 januari 2020. De grootste gemeenschap van in Nederland woonachtige Albanees sprekenden is afkomstig uit Kosovo, circa 10.000 personen, waarvan de meesten rond

de eeuwwisseling zijn geïmmigreerd, op de vlucht voor de oorlog die aldaar op dat moment woedde. Daarmee is echter niet alles gezegd: er zouden ook zo'n 20.000 Albanees spreken in Nederland verblijven die hier niet ingeschreven staan en veelal in het criminele circuit actief zouden zijn, met name in de cocaïnehandel en mensensmokkel (Sommer, 2017).

Hoewel de meeste Albanees spreken zich hebben gevestigd in Amsterdam, Rotterdam, Utrecht en Zuid-Limburg, is er geen sprake van concentraties in bepaalde stadsdelen, zoals België die wel kent in bijvoorbeeld Luik, Brussel en Antwerpen. Degenen die zich niet hebben ingeschreven in Nederland, zouden vooral in Amsterdam en omgeving verblijven. Sinds 2010 kunnen inwoners van Albanië vrij reizen in de EU.

Albanees als taal heeft een minderheidsstatus (*official minority status*) in onder andere Italië, Montenegro, Roemenië en Servië, en in bepaalde gemeenschappen in Kroatië, Griekenland en Oekraïne (zie EMCDDA, 2019, p. 5). Ook is er als gevolg van de oorlog in Kosovo eind jaren negentig een aanzienlijke diaspora die verspreid in Europa woont. Onder deze groep bevinden zich ook Albanezen – mensen met de Albanese nationaliteit, uit Albanië – die zich destijds vestigden in West-Europa onder het mom van Kosovoarse vluchteling, maar dit in werkelijkheid niet waren (EMCDDA, 2019, p. 8). Voor de onafhankelijkheid van Kosovo werden migranten uit dit gebied geregistreerd als Serviërs, wat maakt dat ook de (geregistreerde) Servische populatie in Europa voor een deel Kosovaars en daarmee etnisch Albanees is.

In Albanië zelf is sprake van verschillende etnische groepen die zich uiteenlopend identificeren, ondanks het feit dat zij allemaal de Albanese nationaliteit hebben. Zo is er sprake van een aanzienlijke Roma-gemeenschap in Albanië. Waar we in het vervolg spreken over Albanese criminele netwerken, gaat het dus om onderscheid op basis van etniciteit (in de vorm van taal en identificatie als Albanees) en niet om onderscheid op basis van nationaliteit. Correkter is het om te spreken over 'netwerken van Albanees sprekende criminelen'.

Al in de jaren negentig en nul werd geschreven over de betrokkenheid van etnisch Albanezen bij met name mensensmokkel en prostitutie, het smokkelen van drugs via de Balkanroute en mobiel banditisme (Arsovska, 2015; Farcy, 2002). In die tijd was er ook een aantal spraakmakende zaken waar Albanees sprekende criminelen bij betrokken waren, zoals de ontvoering van de Belgische premier Paul Vanden Boeynants in 1989 (Arsovska, 2015). Volgens een analyse van het Global Initiative Against Transnational Organized Crime (GI-TOC) gingen Albanese groepen zich na 2010 meer richten op de drugshandel. Eerst bijvoorbeeld in Italiaanse steden, waar ze onder meer de straathandel voor hun rekening namen, en ze de verdovende middelen betrokken van (onder andere) de 'Ndrangheta (Kemp, 2020). Sommige wetenschappers stellen dat aan het einde van de jaren negentig, begin jaren nul, zo'n 40 procent van de heroïne op de straten van Europa verkocht werd door Albanezen (Raufer 2007 in: Arsovska,

2015). Albanese groepen fungeerden, aldus het rapport, ook als ‘uithalers’ en koeriers: de mensen die verdovende middelen ophalen uit de havens en daarna distribueren door Noordwest-Europa (zie ook Ferwerda e.a., 2021).

Dat beeld komt ook uit andere rapporten naar voren (Project Cerca Trova, 2017). Er wordt bijvoorbeeld gesteld dat werkloze Albanese jongeren op de bonnefooi naar Nederland trekken omdat zij het beeld hebben dat zij hier gemakkelijk veel geld kunnen verdienen met drugscriminaliteit (Spapens & Van de Mheen, 2022). Daarna groeiden sommige leden van deze netwerken door tot grotere spelers, die betrokken raakten bij de tussen- en groothandel in harddrugs (Dirksen e.a., 2021). Albanië ontwikkelde zich tevens tot een belangrijke producent van cannabis, in regio's waar de klimatologische omstandigheden gunstig zijn. Albanees sprekende criminele netwerken gingen echter ook cannabisplantages opzetten in onder meer het Verenigd Koninkrijk, in Spanje en, zoals in het volgende hoofdstuk wordt beschreven, ook in Nederland.

Er bestaat in bredere zin echter geen goed beeld van criminele samenwerkingsverbanden die in Nederland actief zijn en van hoe omvangrijk hun activiteiten zijn als het gaat om drugshandel, drugsproductie of andere vormen van criminaliteit, bijvoorbeeld mobiel banditisme. Omineus is wel dat in gesprekken die wij voerden in het kader van dit onderzoek, werd gesteld dat een fors percentage van de gekraakte cryptocommunicatie in de Albanese taal plaatsvindt. Daarnaast werd opgemerkt dat het zicht op deze groep lastig te verkrijgen is, omdat het in Albanië relatief gemakkelijk is om van naam te veranderen en Albanees sprekende criminelen hiervan misbruik zouden maken. Dit bemoeilijkt het vaststellen van onderlinge relaties en in kaart brengen van netwerken. Dit beeld komt ook naar voren uit het GI-TOC-rapport (2020). Er zijn vermoedens dat er soms sprake is van schijnhuwelijken, waardoor langs deze weg een andere nationaliteit en naam worden bemachtigd. Tot slot komt uit gesprekken naar voren dat Albanees sprekende criminelen die in Nederland verblijven veel moeite doen om onder de radar te blijven en daar hun handelen op aanpassen, bijvoorbeeld door het plegen van geweld te vermijden. Dit neemt niet weg dat er wel enkele voorbeelden zijn waarbij zakelijke conflicten over verdovende middelen met, onder andere, uit Frankrijk afkomstige Albanezen, in Nederland tot ontvoering en moord hebben geleid; en ook in België en andere West-Europese landen werden meerdere liquidaties gepleegd (zie bijvoorbeeld: Crimesite, 2024).

Hoeveel criminele samenwerkingsverbanden er in Nederland actief zijn valt niet te zeggen; alleen al omdat zulke verbanden geen organisaties zijn met personeelslijsten en het daarom onmogelijk is om objectief af te bakenen waar het ene samenwerkingsverband ophoudt en het andere begint. Hoewel daar dus kanttekeningen bij kunnen worden geplaatst, werd in het eerder aangehaalde rapport van GI-TOC (2020, p. 31) geschat dat er rond de 15 Albanese criminele groepen in de Benelux actief waren, die banden hadden met drie tot vier Albanese criminele groepen in Latijns-Amerika en langs die weg cocaïne konden importeren. De gemiddelde groep in Nederland zou 10

tot 15 leden hebben. “*While they tend to prefer to work with people they know (either from the same clan or the same city or region), there is a trend in recent years towards multi-ethnic groups.*” (Kemp, 2020, p. 31).⁵

In Nederland zelf zou sprake zijn van samenwerking met Nederlandse, Italiaanse en Marokkaanse criminele organisaties. Er zijn ook signalen dat er sprake is van een internationale component: zo werden in 2020 twintig ‘*senior figures*’ van een syndicaat gearresteerd, dat honderden miljoenen euro’s aan cocaïne naar Europa verscheepte (Europol, 2020). Eerder werden nog eens 84 leden van deze Albanees sprekende groep aangehouden in verschillende landen, waaronder Nederland. Het zou een samenwerkingsverband zijn geweest tussen 14 Albanese misdaadorganisaties, waarvan één haar basis had in Nederland. Het European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction (EMCDDA) publiceerde een rapport over de kenmerken en rol van Albanees-sprekende groepen in de georganiseerde misdaad ‘*involved in drugs supply in the European Union*’ (EMCDDA, 2019). Ook daar wordt een link gelegd met Nederland, het Verenigd Koninkrijk en de Italiaanse maffia. Het zou gaan om cocaïnehandel, cannabis-handel en Turkse heroïnehandel (in een ondersteunende rol). Kenmerkend voor de groep, aldus het EMCDDA-rapport, is dat “*their ‘charismatic’ style in dealing with potential competitors, combined with a fearful reputation for ruthlessness and violence, is considered a defining feature in their operating model*” (2019, p. 4). Een opmerkelijke, recente zaak betreft een Grieks-Albanese ‘ondergrondse bankier’ die vanuit Athene leiding gaf aan een Nederlands koeriersnetwerk dat voor bijna een half miljard euro aan contant geld voor criminelen verplaatste (Openbaar Ministerie, 2024).

De relevante vraag voor dit onderzoek is uiteraard in hoeverre er ook sprake is van criminele *familienetwerken*. Enkele studies leveren daarvoor wel aanwijzingen. Een voorbeeld is een clan waarin zowel broers als later hun zoons een belangrijke rol spelen. Ook een andere clan wordt genoemd als een voorbeeld waarin drie broers de organisatie leidden. Deze twee criminele organisaties werden tien jaar geleden gezien als de meest invloedrijke organisaties op de Balkan (Getoš & Donlon, 2015). Dieper onderzoek is nodig om te bepalen of ook in Nederland sprake is van bredere criminele *familienetwerken* die zich hier hebben gevestigd, of dat het meer gaat om leden van clans waarvan het grootste deel nog in de landen van herkomst woont, of verspreid is over allerlei landen in Europa of elders. De United Nations Office on Drugs and Crime concludeerde in 2008 – op basis van een rapport van Europol uit 2006 – dat de betrokkenheid van Albanese georganiseerde misdaadgroepen bij heroïnehandel “*often built along strong family ties or clan structures and in carrying out their criminal activities they maintain strong links with their states of origin: Albania, Kosovo and the former Yugoslav Republic of Macedonia*” (UNODC, 2008, p. 73).

5 Een jaar eerder verscheen GI-TOC (2019). *Albanian organized crime and its links to the Benelux countries*. Genève: The Global Initiative Against Transnational Organized Crime. Deze studie, in opdracht van het ministerie van Buitenlandse Zaken, is niet openbaar gemaakt. Voor de onderzoekers was deze studie niet beschikbaar, omdat die niet viel onder de Wpg-toestemming.

De Albanese politie schatte eind jaren negentig dat er ongeveer honderd *kinship-based or interest-driven organized crime groups* (OCGs) waren in Albanië, met ongeveer 2.000 leden in totaal (Arsovska, 2015, p. 17). Ook in Kosovo zou sprake zijn van zo'n 15 tot 20 familieclans die in belangrijke mate controle hebben over het reilen en zeilen van het land (ibid., p. 20). In haar boek uit 2015 stelt Arsovska echter dat het een mythe is dat de typische structuur van de Albanese maffia dat van een familieclan is, ook wel *fis* of *fare* genoemd (Arsovska, 2015, p. 1). Families zouden een *bajrak* hebben, een comité, en een familielid met hoog aanzien selecteren voor elke familie-'afdeling'⁶. Deze afdelingen worden dan weer geleid door een *krye*, een baas, die *kryetar* ('onderbazen') selecteert, en een *miq*, iemand die de liaison is tussen leden en die de activiteiten coördineert (ibid.). Ze concludeert op basis van haar onderzoek dat "*in general, criminal cases suggest that blood ties play a fundamental role in cementing the influence of Albanian organized crime groups and act as a major cohesive force within them*" (Arsovska, 2015, p. 6) (...) "*However, my research points to the conclusion that ethnic Albanian criminals tend to trust people with whom they have continual interaction above all, irrespective of their qualifications*" (Arsovska, 2015, p. 13).

Hoewel zich lastig laat definiëren wat nu precies onder 'de' Albanese identiteit moet worden verstaan, zou een belangrijke gemene deler zijn dat leden bepaalde culturele codes met elkaar delen (Schwander-Sievers, 1998). Hoewel er verschillen bestaan tussen Albanees sprekende gemeenschappen uit Albanië, Kosovo en Noord-Macedonië, en er ook een onderscheid is tussen bijvoorbeeld Ghegs en Tosks, die een verschillend dialect spreken, zou een van die gedeelde culturele codes de zogenoemde Kanun van Lek Dukagjini (1410-1481) zijn, of codes die daarmee vergelijkbaar zijn (Arsovska, 2009). Een belangrijk terugkerend element in het onderzoek naar Albanese criminele (familie)netwerken – maar hetzelfde geldt voor netwerken in andere Balkanlanden – is dat zij zich kenmerken door een link met eeuwenoude tradities en gebruiken. In het bijzonder de Kanun zou volgens de FBI aan de basis liggen van de structuur van Albanese clans van deze tijd. Ook in ander onderzoek wordt gewezen op de rol van de Kanun in relatie tot het gedrag van Albanese criminele clans (Farcy, 2002; Raufer, 2003; Mangalakova, 2004). Er zijn echter ook kritische geluiden te horen, die navolgend nader aan de orde zullen komen.

Binnen de Kanun staat eer centraal, zowel persoonlijke eer als sociale eer en het gegeven woord van eer (*besa*). Dat laatste verwijst onder meer naar het nakomen van afspraken en loyaliteit. De Kanun, die voor het eerst in zijn volledigheid op schrift werd gesteld in 1933, omvat 1262 artikelen die alle aspecten van het sociale verkeer bestrijken: economie, familieleven, gastvrijheid, broederschap, de clan, huwelijken, de rol van lokale autoriteiten, beslechting van geschillen, enzovoort (Alibali, 1997; Arsovska & Craig, 2006). Eer staat echter steeds centraal. Wanneer de eer van een persoon wordt geschonden, wat op uiteenlopende manieren kan plaatsvinden, bijvoorbeeld wanneer

6 Arsovska gebruikt hiervoor het Engelse woord 'unit'.

iemand bedreigingen uit, diens wapens afpakt, er met diens vrouw vandoor gaat, inbreekt in diens huis, een afspraak niet nakomt, of een schuld niet voldoet, heeft de persoon in kwestie het recht, zelfs de plicht, om zijn eer te verdedigen (Fox, 1989). Wanneer iemand geen actie onderneemt, volgt sociale exclusie uit de gemeenschap (Waldmann, 2001). Het herstellen van eer vergt in principe dat er bloed vloeit, hoewel er in specifieke situaties ook kan worden volstaan met het bieden van financiële compensatie of een vorm van geschillenbeslechting (Valinas & Arsovska, 2008). Vrouwen zijn ondergeschikt aan hun mannen en dienen in alle omstandigheden 'gehoorzaam' te zijn. De masculiene cultuur komt ook tot uitdrukking in de vereiste dat mannen (vuur) wapens dienen te bezitten en ook bereid moeten zijn die te gebruiken. Voorts kan worden gewezen op het belang dat wordt gehecht aan materieel succes, dat overigens niet zozeer te maken heeft met de Kanun of met andere codes, maar meer met de 'kapitalistische droom' die zich na de val van de Berlijnse Muur manifesteerde.

Hoewel Albanië al vanaf de vierde eeuw bekeerd werd tot het christendom en vanaf de vijftiende eeuw tot de islam, leidde dat niet tot het verdwijnen van de oude codes (Arsovska, 2009). De komst van het communistische regime, na afloop van de Tweede Wereldoorlog, had meer substantiële gevolgen: religie werd verboden, evenals het toepassen van de regels van de Kanun, waaronder het verdedigen van 'eer' en het bestraffen van 'ongehoorzame' vrouwen. In het toenmalig Joegoslavische Kosovo en Macedonië was minder sprake van repressie en konden restanten van de oude tradities beter blijven bestaan. Met name in afgelegen gebieden van Macedonië ontstond een parallelle staat binnen de staat (Arsovska, 2009). In de jaren na de val van het communisme was in Albanië sprake van grote politieke turbulentie, onder meer als gevolg van de financiële impact – voor een groot deel van de bevolking – van een grootschalige piramided fraude. Na de dood van Tito in 1980 namen de spanningen in Kosovo, waar de meerderheid van de bevolking etnisch Albanees was, langzaam maar zeker toe, in 1998 uitmondend in een gewapend conflict met Servië (Ramet, 2005). In 2001 ontstonden ook spanningen in Noord-Macedonië, waar de Albanees sprekende minderheid meer rechten opeiste. Dit alles zorgde voor een verlies aan vertrouwen in de respectievelijke overheden; en criminaliteit, geweld en corruptie namen in de jaren 1990 sterk toe. Het veronderstelde gevolg was dat de gemeenschappen, onder meer uit oogpunt van zelfbescherming, weer sterker gingen terugvallen op de Kanun en op hun religie (Arsovska, 2009). Met name het aantal moorden steeg sterk, wat onder meer werd toegeschreven aan de herintroductie van bloedwraak, die weer mede het gevolg was van de toegenomen criminaliteit (Tabaku, 2007).

De vraag die kan worden gesteld is in hoeverre de Kanun een verklaring biedt voor met name het gewelddadige gedrag van Albanees sprekende criminelen, althans in eigen land. Vloeit het daaruit voort, of gebruiken criminele elementen uit de gemeenschap de codes slechts als een neutralisatietechniek, met andere woorden: om hun gedrag te rechtvaardigen? Een andere mogelijkheid is dat de terugkeer van een 'gewelddadige cultuur' een reactie was op de maatschappelijke omstandigheden zoals die hiervoor

werden geschetst. Arsovska (2009) onderzocht in hoeverre etnische Albanezen op de hoogte waren van de regels in de Kanun en ze constateerde dat de kennis daarvan over het geheel genomen beperkt was. Wel bleek een aanzienlijk deel van de respondenten gewelddadig gedrag goed te keuren, maar nadere analyse wees uit dat dit vooral te maken had met ongenoegen over de politieke situatie in het land. Ook waren er aanzienlijke verschillen tussen Albanië en Kosovo, waarbij in het laatstgenoemde gebied de minste steun voor geweld werd vastgesteld. Een andere indicatie dat de Kanun geen primaire rol speelde, was dat een aanzienlijk deel van de respondenten prostitutie en seksuele uitbuiting te rechtvaardigen vond, terwijl de code dit strikt verbiedt (Arsovska, 2009, p. 108).

Een factor van betekenis is dat georganiseerde misdaad in Albanië, Kosovo en Noord-Macedonië niet pas na de val van het communisme ontstond: er was ook al sprake van onder het communistische regime (UNODC, 2008). In Albanië werden onder toezicht van het regime bijvoorbeeld substantiële hoeveelheden papaver geteeld, en de daaruit geproduceerde heroïne werd ook naar kapitalistische staten gesmokkeld, niet alleen voor de financiën, maar ook om deze te ondermijnen. Voorts was er sprake van een omvangrijke zwarte markt in allerlei soorten goederen, die al dan niet vanuit het buitenland naar Albanië werden gesmokkeld. Na de val van het communistische regime kwam een grootschalige irreguliere migratiestroom op gang, die voornamelijk bestond uit jonge, werkloze mannen (Tabaku, 2007). Zij zouden als gevolg daarvan kwetsbaar zijn geweest voor rekrutering door criminele groepen, zoals de Italiaanse maffia, in de landen waar zij zich vestigden.

Ook kwetsbaarheid voor criminele uitbuiting speelde een rol, zoals een voorbeeld laat zien waarin Albanese jongeren werden gedwongen inbraken te plegen in het Belgisch-Nederlandse grensgebied, om op die manier mensensmokkelaars te kunnen betalen voor de reis naar het Verenigd Koninkrijk, hun uiteindelijke bestemming (Spaens & Fijnaut, 2005). Daarnaast kwamen in 1991 ongeveer 10.000 voormalige geheim agenten van de *Sigurimi* op straat te staan, toen deze inlichtingdienst grotendeels werd ontmanteld. Een deel van hen belandde vervolgens in de georganiseerde misdaad, waarmee ze al een zekere ervaring hadden als gevolg van de door het communistische regime aangestuurde criminele activiteiten die hierboven werden beschreven (UNODC, 2008). De oorlog in het voormalige Joegoslavië bood bovendien de gelegenheid tot het smokkelen van allerlei soorten goederen die op sanctielijsten van de Verenigde Naties stonden, zoals brandstof en wapens. Daarbij zou nauw zijn samengewerkt met clans van de Sacra Corona Unita (SCU), waarbij meespeelde dat Apulië een grote Albanees sprekende gemeenschap heeft. Tot slot kan de opkomst van georganiseerde misdaad in Albanië niet los worden gezien van de zwakte van de overheid en het justitiële apparaat in het bijzonder.

Hoewel dus vraagtekens kunnen worden gesteld bij het belang van culturele codes in relatie tot (georganiseerde) misdaad in Albanees sprekende gemeenschappen, is er een

hoge mate van wetenschappelijke consensus dat familiebanden een cruciale rol spelen binnen de criminele netwerken (Raufer, 2002; Arsovska, 2009). Ook hier echter is het begrip clan niet beperkt tot personen met bloedbanden. De Kanun kent ook een ritueel om een broederschap te creëren tussen twee personen die geen familie van elkaar zijn. Hierin worden twee glazen gevuld met half raki, half water, waaraan een druppel bloed wordt toegevoegd. De twee deelnemers drinken vervolgens het glas met het bloed van de ander, waarna ze worden beschouwd als zonen van dezelfde vader en moeder (Fox, 1989). In hoeverre dergelijke rituelen in de huidige tijd nog steeds een rol spelen, of *überhaupt* nog worden toegepast, is echter ongewis.

De clan vormt een samenstelling van familienetwerken, die op hun beurt zijn opgebouwd uit individuele families. De clan is ook een politieke entiteit, waarbinnen sprake is van een mate van hiërarchie, maar ook van democratie. Het hoofd van de clan heeft bijvoorbeeld de bevoegdheid om recht te spreken, maar het opleggen van sancties moet wel plaatsvinden in overleg met de ouderlingen en leden van de familienetwerken. Hoewel de positie van hoofd van een clan is gebaseerd op erfelijke overdracht, is er geen sprake van immuniteit: ook een clanhoofd kan worden bestraft of worden vervangen wanneer deze niet over de vereiste kwaliteiten beschikt (Fox, 1989).

De sterke vertrouwensbanden tussen clanleden bieden voordelen wanneer het gaat om criminele activiteiten. Dat geldt ook internationaal, aangezien de kans groot is dat vanwege de diaspora leden van dezelfde clans zich in uiteenlopende landen gevestigd hebben. Hoewel in de landen van herkomst het vertrouwen vooral de eigen familie betreft, wordt in het buitenland ook samengewerkt met leden van andere families of clans (Arsovska, 2009, p. 175). Een verdere nuancering is daarbij wederom op zijn plaats. Rond de eeuwwisseling werd al geconstateerd dat Albanese criminele groeperingen die opereerden in Luik en omgeving en die in eerste instantie vooral vermogenscriminaliteit pleegden en betrokken waren bij mensensmokkel van landslieden, ook overstapten op drugshandel, waarbij ze zaken gingen doen met niet-Albanees sprekende leveranciers en de criminele samenwerkingsverbanden een meer multi-etnische samenstelling kregen (Farcy, 2002; Tabaku, 2007). Er zijn, zoals eerder genoemd, ook diverse voorbeelden van Nederlandse drugshandelaren die leverden aan afnemers van Albanese afkomst; zaken die onder meer aan het licht kwamen omdat er gewelddadige wraak volgde nadat zakelijke afspraken niet werden nagekomen.

Voorts zette de Italiaanse maffia Albanees sprekende personen in om cocaïne uit containers in de haven van Rotterdam te halen (Cerca Trova, 2017). Een factor die bij dat laatste een rol speelde was dat erop kon worden gerekend dat zij gemaakte afspraken nakwamen – in tegenstelling tot Nederlanders met een Marokkaanse achtergrond waar de Italianen eerder gebruik van maakten – en waarbij wellicht inderdaad een verband kan worden gelegd met het aspect van *besa* uit de Kanun. Een andere opmerkelijke constatering is dat er in de literatuur geen melding wordt gemaakt van onderling geweld tussen Albanees sprekende criminele clans in verband met het willen controleren

van bepaalde criminele activiteiten of territoria, dit in vergelijking met bijvoorbeeld Italiaanse maffiaclassen. Mogelijk wordt dit verklaard door de aard van de criminele activiteiten, zoals drugs- en mensensmokkel, waarvoor territoriale dominantie niet nodig is. Ook speelt mogelijk een rol dat de binnenlandse ‘markten’ in de Albanese sprekende gebieden, bijvoorbeeld voor verdovende middelen, klein zijn, waardoor de criminele activiteiten zich vooral in het buitenland afspelen. Dit neemt echter niet weg dat tussen Albanese familieclans wel degelijk sprake kan zijn van langdurige vetes, die ook buiten het eigen land tot zwaar geweld hebben geleid (Crimesite, 2024).

3.4 Romani

Van oudsher wordt in het algemeen spraakgebruik een aantal etnisch-culturele bevolkingsgroepen onder de verzamelterm ‘zigeuners’ geschaard. Een modernere term is Romani. Daarbinnen kan nader onderscheid worden gemaakt tussen tal van groepen, zoals Roma, Sinti, Manouche, Kalé en anderen. Daarbinnen vallen weer uiteenlopende subgroepen te onderscheiden, zoals bij de Roma de Lovari, die van oorsprong in de paardenhandel zaten (*ló* is Hongaars voor paard). De Kalderash waren smeden en metaalbewerkers (*căldare* betekent zoveel als emmer of ketel in het Roemeens). Ursari reisden rond met dansende beren (het Roemeense woord *ursar* betekent beer) (Hüb-schmannová, 2003). In de Europese Unie wonen de grootste aantallen Romani in Roemenië, Bulgarije, Frankrijk en Spanje. Schattingen van het totale aantal Romani wereldwijd lopen uiteen van 4 tot 14 miljoen. Deze marge is onder meer groot omdat er niet specifiek op deze achtergrond geregistreerd wordt, of als dat wel gebeurt niet iedereen zich als zodanig laat registreren, maar ook omdat het er, om deel uit te maken van de gemeenschap, uiteindelijk van afhangt of iemand zichzelf als Romani beschouwt en als zodanig wordt geaccepteerd. Ook in Nederland is de omvang van de bevolkingsgroep niet duidelijk. Volgens schattingen zou het gaan om 4000 Sinti en 2000 Roma (Van Meurs, 2002). Dat zou echter zowel een onder- als overschatting van het daadwerkelijke aantal kunnen zijn.

De problemen waarmee de Romagemeenschap in de Europese Unie geconfronteerd wordt, hebben nadrukkelijk de aandacht. De Europese Commissie publiceerde in 2011 een eerste programma dat erop was gericht om de integratie van Roma te bevorderen door middel van het verbeteren van de toegang tot onderwijs, werk en woningen, het verbeteren van de gezondheid en tegengaan van discriminatie. In 2020 is dit programma voortgezet, met een looptijd tot 2030, omdat in de eerste tien jaar nog te weinig vooruitgang was geboekt (Europese Commissie, 2020). Er zijn in het voortgezette programma tal van ambitieuze cijfermatige doelstellingen geformuleerd, maar de concrete uitvoering wordt overgelaten aan de lidstaten. Zij moeten een nationale strategie ontwikkelen en budget vrijmaken voor de uitvoering daarvan, alsmede een National Roma Contact Point tot stand brengen dat de activiteiten coördineert. Wel kan de Europese Commissie specifieke initiatieven financieel steunen. Het is opmerkelijk dat het reduceren van criminaliteit waar de Romagemeenschap bij betrokken is, in de beleids-

documenten van de EU geen enkele rol speelt. Daarmee is de criminaliteitsproblematiek als het ware een ‘olifant in de kamer’ geworden. Wellicht is de veronderstelling dat het probleem vanzelf zal verdwijnen wanneer er sprake is van meer inclusie, maar helaas weten we ook dat criminele elementen die geen belang hebben bij verbetering van de leefomstandigheden of integratie van hun gemeenschappen, dergelijke programma's met succes kunnen frustreren.

Het is uit politiegegevens duidelijk dat criminele groeperingen die worden gedomineerd of aangestuurd door Roma op grote schaal betrokken zijn bij mobiel banditisme, en al dan niet gedwongen prostitutie. Een recent onderzoek naar mobiel banditisme laat zien dat het gaat om georganiseerde winkeldiefstal, zakkenrollerij, woninginbraak, metaaldiefstal, met inbegrip van katalysatoren van voertuigen, ladingdiefstallen, de handel in nepgouden sieraden, en bedelen (Mouris e.a., 2023a, 2023b). Dergelijke *Mobile Organised Crime Groups* (MOCG) uit Zuidoost-Europa met een Roma-achtergrond, zijn in belangrijke mate gebaseerd op familiebanden. Mannen, vrouwen en kinderen reizen gezamenlijk naar landen in Noordwest- en West-Europa en, als gevolg van de aldaar toegenomen welvaart, de laatste jaren ook naar Oost-Europese landen. In Nederland verblijven ze bijvoorbeeld op vakantieparken, maar ook wel in woningen van louche huisjesmelkers in de grote steden, of van (verre) familieleden die zich meer permanent in ons land hebben gevestigd. Het kan gaan om gezinsverbanden, waarin de volwassenen daadwerkelijk de ouders van de kinderen zijn, maar het is ook mogelijk dat zij worden meegestuurd met een ander familie- of clanlid. Voorts is sprake van criminele uitbuiting. Wanneer kinderen worden ingezet voor criminele activiteiten is daar per definitie sprake van. Ook volwassen daders, zeker degenen die het meest risicovolle handwerk doen, werken niet altijd vrijwillig mee, maar bijvoorbeeld om een financiële schuld af te lossen (Laskai e.a., 2023; Mouris e.a., 2023a, 2023b). De werkwijze van dergelijke MOCGs is klassiek en verschilt maar weinig van die van mobiele bendes die al in de zeventiende en achttiende eeuw in Nederland actief waren, wat illustreert hoe effectief de *modi operandi* zijn. De opsporingsprioriteit is bovendien laag omdat de schade als gevolg van de individuele strafbare feiten doorgaans klein is. Wanneer er indicaties zijn dat er een mobiele bende actief is, bijvoorbeeld door een scherpe toename van het aantal aangiften, is de criminele groep doorgaans alweer naar een volgende stad of een ander land vertrokken voordat er een meer grootschalig opsporingsonderzoek kan worden gestart.

In Nederland verblijvende Romani zijn afstammelingen van groepen die zich door de jaren heen in verschillende fasen in ons land hebben gevestigd. Om te beginnen zijn er de vooroorlogse Romani. Dit zijn groepen die vooral in de negentiende eeuw maar in elk geval voor 1945 naar Nederland zijn gekomen. Deze migratiegolf bestond voornamelijk uit West-Europese Sinti en de Romagroepen Kalderasj en Ursari uit de Balkan. Het merendeel van de Sintifamilies verblijft al meerdere eeuwen in Nederland. Vanaf de negentiende eeuw tot aan het begin van de Tweede Wereldoorlog voerde Nederland een zeer restrictief toelatingsbeleid, dat werd geïnspireerd door negatieve stereotype-

ring van Romani. De Nederland binnenkomende Romani werden nauwlettend in de gaten gehouden door de Marechaussee en indien mogelijk weer de grens overgezet. Dat laatste bleek niet gemakkelijk aangezien vaak onduidelijk was uit welk land ze afkomstig waren en omdat hun identiteit vaak niet vastgesteld kon worden. Daarnaast voerden de buurlanden België en Duitsland hetzelfde restrictieve beleid en waren zij dus evenmin bijster genegen om hen terug te nemen. Vervolgens zijn in de jaren zestig Roma naar Nederland gekomen om als gastarbeider te werken. Omdat zij zich niet duidelijk manifesteren als Roma, is er weinig over deze groep bekend. Een derde groep bestaat uit (voormalig Joegoslavische) Roma die in de jaren 1970 van Oost- naar West-Europa zwierven.

Misschien wel de bekendste instroom staat bekend als de generaal pardongroep. Deze groep bestond uit illegaal in Nederland verblijvende Romafamilies, waarvoor in 1977 een regeling werd getroffen. De overheid had hierbij de intentie om enkel de al in Nederland woonachtige Roma een verblijfsvergunning te geven en degenen die daarna naar Nederland kwamen weer uit te zetten. Dit bleek in de praktijk onuitvoerbaar. Al snel kwamen nieuwe migranten het land binnen, veelal verwanten van degenen die een verblijfsvergunning hadden gekregen. De families werden verdeeld over elf opvanggemeenten: Berkel-Enschot, Capelle aan den IJssel, Ede, Epe, Gilze-Rijen, Lelystad, Nieuwegein, Oldenzaal, Spijkenisse, Utrecht en Veendam. De groep bestond ten tijde van het pardon uit ongeveer 450 personen. Tegenwoordig zijn deze families uitgegroeid tot enkele duizenden personen en zijn zij niet meer enkel woonachtig in de oorspronkelijke elf opvanggemeenten.

Na de val van het IJzeren Gordijn in 1989 zijn in de jaren negentig Romafamilies vanuit Oost-Europa naar onder andere Nederland gekomen als vluchteling (vanwege de Balkanoorlogen) of als werkzoekende. Over deze groep is wederom weinig bekend omdat ook zij zich niet als Roma manifesteren. De laatste groep instromers die wordt onderscheiden betreft de zogenoemde 'nieuwe Roma'. Zij zijn naar West-Europa gekomen sinds de toetreding van verschillende Oost- en Zuidoost-Europese landen tot de Europese Unie in 2004 en 2007. Ook over deze groep is weinig bekend (Sollie e.a., 2013). Een fenomeen dat enkele jaren geleden de kop opstak is het aanvragen van asiel door Romani uit Moldavië, zowel volwassenen als kinderen, die dringend medische behandeling nodig hadden. Hoewel zij vermoedelijk beseften dat die aanvraag kansloos was, hoopten ze dat ze in afwachting van dat besluit de benodigde zorg zouden krijgen. Eenzelfde ervaring kan worden opgetekend wanneer leden van mobiele bendes worden aangehouden en in een politiecel belanden: ook zij doen vrijwel altijd een beroep op de GGD-arts vanwege tandheelkundige en andere gezondheidsproblemen. Hoewel hier geen sprake is van strafbare feiten, kan wel de vraag worden opgeworpen of er doelbewust misbruik wordt gemaakt van het recht op zorg waar ingeslotenen en asiel-aanvragers een beroep op kunnen doen. Het past daarmee in een patroon van het maximaal profijt proberen te trekken van overheidsvoorzieningen.

Het voorgaande laat zien dat er in Nederland ook op grond van verschillende migratiefasen onderscheid kan worden gemaakt tussen groepen Romani. Dat geldt ook voor de criminaliteit waarmee ze in verband worden gebracht. De Sintigemeenschap is over het algemeen maatschappelijk geslaagder dan de Romagemeenschap, bijvoorbeeld vanwege hun rijke muziekcultuur, waarvan artiesten zoals het Rosenberg Trio een succesvolle exponent zijn. Zij willen ook liever niet aangeduid worden als Romani, hoewel ze zich wel identificeren als niet-Gadje (de verzamelnaam voor 'niet-Romani'). Criminele groeperingen uit de Sintigemeenschap worden in verband gebracht met vormen van georganiseerde misdaad waarmee ook andere in Nederland gevestigde criminele samenwerkingsverbanden zich bezighouden, zoals synthetische drugsproductie, wietteelt en (grootschalige) drugshandel. De meest hardnekkige multiprobleemgezinnen zijn echter afkomstig uit de generaal pardongroep. Zo was en is in vrijwel alle gemeenten waar zij woonachtig zijn, sprake van zware woonoverlast en criminaliteit (Willems & Lucassen, 1990). De probleemfamilies zijn vooral betrokken bij stelselmatige winkeldiefstal en andere vormen van vermogenscriminaliteit, zoals het belagen van met name ouderen met babbeltrucs om toegang te krijgen tot hun woningen en waardevolle spullen te stelen, of hun pincodes en pinpassen aan hen te ontfutselen. Daarnaast wordt gefraudeerd met premies en sociale voorzieningen.

De groepen die later Nederland zijn binnengekomen manifesteren zich lang niet altijd als Romani, waardoor er weinig tot geen informatie is over de vraag of zij bovengemiddeld te maken hebben met criminaliteits- en andere problemen. Er is wel een enkel voorbeeld: een familie die eind jaren 1990 vanuit de Verenigde Staten de wijk nam naar Nederland, vermoedelijk vanwege het Amerikaanse beleid van *'three strikes and you're out'* waarbij een derde veroordeling, ook voor op zichzelf niet ernstige delicten, tot een levenslange gevangenisstraf kon leiden. Deze familie raakte eenmaal in ons land al gauw betrokken bij systematische diefstallen van en uit winkelkassa's en -kluizen, zowel in Nederland als Duitsland (Kruyer, 2006). Het lijkt er echter op dat dit een uitzondering was en dat bij de groepen die naar Nederland zijn gekomen met een economisch motief of als vluchteling, geen sprake is van opvallend probleemgedrag. Wel zijn er aanwijzingen dat mobiele bendes uit Zuidoost-Europa bij gelegenheid samenwerken met in Nederland woonachtige Roma, bijvoorbeeld voor het verkrijgen van tijdelijke huisvesting. Ook haalden Nederlandse Romafamilies bruiden uit Roemenië en Bulgarije, hoewel de ervaringen daarmee vanwege hun 'veeleisendheid' niet onverdeeld positief waren en die trend weer lijkt te zijn gekeerd.

De Romagemeenschap in Nederland kan zonder meer als gesloten worden beschouwd. De ongrijpbaarheid begint al met het feit dat bijvoorbeeld de Basisregistratie Personen maar een zeer beperkt beeld biedt van de familierelaties. Hoewel er wel contacten met de bredere samenleving zijn, is bij een deel van de gemeenschap nog altijd sprake van een aanzienlijke afstand tot de Nederlandse maatschappij en in zekere zin gebrekkige integratie. Ten tweede krijgen buitenstaanders maar weinig zicht op de details van de geldende leefregels, met name op de taboes, en op hoe die worden gehandhaafd. Ze

staan nergens op schrift, maar worden mondeling overgedragen. Ten derde wijken de leefregels op punten als reinheid, de rolverdeling tussen man en vrouw en eer en waardigheid, af van de gemiddelde normen in de Nederlandse samenleving. Ten vierde wordt de cultuur angstvallig bewaakt: het overnemen van normen van andere groepen wordt als een bedreiging van de Roma-identiteit gezien. De leden van de gemeenschap worden gestimuleerd om naar binnen gericht te blijven en (diepgaande) contacten met de buitenwereld te vermijden. Daarmee is niet gezegd dat het voor een Roma onmogelijk is om met een burger te trouwen, maar degenen die dat doen komen niet uit de gezinnen die kampen met multiproblematiek en zwaar crimineel gedrag. Roma kennen slechts weinig (informele) instituties. Een daarvan is de *Rom Baro* die over enige autoriteit beschikt en die fungeert als vertegenwoordiger naar de buitenwereld toe (Sollie e.a., 2013). Daarnaast kent de Romagemeenschap een vorm van eigen rechtspraak, die de *Kris Romani* wordt genoemd, maar ook wel andere benamingen kent. In hoeverre deze entiteiten ook invloed uitoefenen op de ontwikkeling van normen, of slechts de bestaande handhaven, is niet duidelijk.

De opvattingen over de verhouding tussen mannen en vrouwen wijken sterk af van die in de gemiddelde Nederlandse samenleving. Vrouwen worden al in de puberteit huwbaar geacht, terwijl er bovendien een traditie van uithuwelijking van toepassing is. De vrouwen gaan na uithuwelijking wonen bij de familie waar zij introuwen. Bovendien dient die familie een bruidsschat te voldoen. Dit heeft twee gevolgen. Ten eerste krijgen de vrouwen vaak zeer snel kinderen voor wie ze moeten zorgen, waardoor ze veelal geen onderwijs blijven volgen. Ten tweede kan de schoonfamilie eisen dat zij de bruidsschat terugverdienen, hoewel dat volgens de eigen normen verboden is. Dit kan bijvoorbeeld leiden tot huiselijk geweld, maar de vrouwen kunnen er door de schoonfamilie ook toe worden gedwongen om te bedelen of strafbare feiten te plegen. Van de mannen binnen de Romagemeenschap wordt verwacht dat zij in staat zijn om een positie van materiële welstand te bereiken. Daar staat tegenover dat de mogelijkheden die zij hebben om op legitieme wijze aan die verwachtingen te voldoen, door middel van een reguliere baan of onderneming, worden beperkt door hun geringe opleidingsniveau. In hoeverre het plegen van criminaliteit ten opzichte van buitenstaanders als acceptabel gedrag wordt gezien, is de vraag. Er zijn aanwijzingen dat inderdaad sprake is van dergelijke opvattingen.

De Romagemeenschap wijkt af van de andere groepen die in dit hoofdstuk beschreven worden vanwege het belang van het narratief van slachtofferschap, dat van generatie op generatie wordt overgedragen. De Roma kennen inderdaad een veelbewogen geschiedenis, waarbij al in de zestiende eeuw gewag wordt gemaakt van discriminatie en vervolging in de lage landen (Fraser, 1994). Het meest in het geheugen ligt uiteraard de *Porajmos*, oftewel de genocide op Roma tijdens het naziregime. In heel Europa werden van deze poging tot systematische uitroeiing tussen de 220.000 en 1.500.000 Roma het slachtoffer (Hancock, 2005). Toch kreeg de groep na de Tweede Wereldoorlog weinig erkenning voor het ondervonden leed, in vergelijking met andere etnisch-culturele

groepen die slachtoffer waren van de Holocaust. Dat gold ook in Nederland. Pas vanaf de jaren 1970 kwam er meer aandacht voor integratie in de Nederlandse maatschappij, maar met wisselend succes. Als gevolg van onwil tot bijscholing en hoog schoolverzuim bleef het opleidingsniveau laag en de werkloosheid hoog. Vanaf medio jaren tachtig koos de overheid dan ook voor een 'beheersmodel', waarin ook de plichten van de Roma werden benadrukt. Er kwamen in sommige gemeenten speciale ambtenaren en politiefunctionarissen voor de Romagezinnen. Op regelovertreding volgde voortaan een strengere aanpak. Met deze benadering werd de woonoverlast teruggedrongen, terwijl ook het schoolverzuim afnam. Op de criminaliteitsproblemen had ze evenwel geen zichtbaar effect.

De Roma verzetten zich, met hulp van actiegroepen en pleitbezorgers, tegen de verhoogde politieaandacht, die ze als een misplaatste poging tot criminalisering van de gemeenschap zagen (Sollie e.a., 2013). In de jaren 1990 werd mede daarom, maar ook vanwege de gebrekkige resultaten die tot dan toe waren behaald, gekozen voor normalisering, dat wilde zeggen: geen afzonderlijke aandacht meer voor Roma. In de praktijk leidde dit er echter toe dat in veel gemeenten de aanpak in zijn geheel verslapte. Het zal geen verbazing wekken dat de problemen daardoor niet (verder) afnamen. Vanaf 2008 werd daarom gekozen voor een projectmatige benadering die zich concentreert op multiprobleemgezinnen en op de uitbuitingsproblematiek. Degenen die werken met dergelijke gezinnen constateren echter dat de leden meestal weinig intrinsieke motivatie hebben om verandering in hun situatie te brengen. Ze zien de buitenwereld als de veroorzaker van hun problemen. Het 'trekken van de slachtofferkaart' speelt nog altijd. Die houding wordt versterkt door belangenvertegenwoordigers die voortdurend hameren op de gemarginaliseerde positie van de gemeenschap (zie ook CCV, 2022).

Het gevolg is dat families moeilijk door uiteenlopende instanties zijn te beïnvloeden. Dat geldt dan eerst en vooral voor (dominante) families die van crimineel gedrag een succesvol verdienmodel hebben weten te maken en in materiële zin weinig tekortkomen. De overheid mag dan problemen zien, zoals een gebrekkig formeel opleidingsniveau, werkloosheid, uithuwelijking en zwangerschap op jonge leeftijd, het betrekken van minderjarigen bij criminele activiteiten, enzovoort, zij zelf zien die niet. De overheid wordt verwelkomd zo lang er hulp wordt geboden bij allerlei praktische zaken, zoals het regelen van huisvesting, financiële ondersteuning en gezondheidszorg, maar er volgt weerstand zodra om verandering van de levenswijze wordt gevraagd, en met name wanneer illegale inkomstenbronnen in gevaar dreigen te komen. Sommige gemeenteambtenaren die werkten op het Romadossier kregen te maken met zware bedreigingen of met door belangenverenigingen aangespannen rechtszaken wegens discriminatie.

De afstand tot de Nederlandse samenleving wordt in belangrijke mate door de eigen gemeenschap in stand gehouden. Leden die zich inzetten voor verbeteringen, of familieleden die voor een ander pad kiezen – iets dat hen onherroepelijk ook op grotere

afstand zet van de eigen groep – lopen een groot risico te maken te krijgen met repercussies in de vorm van bedreigingen of erger, tot en met veroordeling door de zogenoemde *Kris Romani*. De buitenwereld wordt gezien als een gevaar voor de eigen cultuur, maar de indruk bestaat dat de meest criminele en dominante leden van de gemeenschap dat beeld ook bewust in stand houden, omdat dit profijtelijk is voor hun verdienmodellen.

3.5 Reizigers en volksbuurten

In deze paragraaf wordt nader ingegaan op subculturen die kunnen worden aangetroffen bij reizigers en in volksbuurten met een overwegend autochtone samenstelling. De reden dat deze twee culturen samen worden genomen, is dat er sterke overeenkomsten zijn in opvattingen en normen. Volksbuurten als Amsterdam-Noord, de Graafsewijk (Den Bosch) en de Vogeltjesbuurt (Tilburg) werden omstreeks de jaren 1920 gebouwd en er kwamen ook veel reizigersfamilies terecht omdat de overheid het rondtrekken aan banden had gelegd. Voorts bestaan er ook allerlei familiebanden tussen inwoners van deze wijken en degenen die nog in de ‘wagen’ wonen (Tops & Tromp, 2017, p. 88-89; Moors & Spapens, 2017). Reizigers verschillen van de hiervoor beschreven Romani in die zin dat het enerzijds gaat om afstammelingen van bevolkingsgroepen uit Midden- en Oost-Europa die zich vanaf omstreeks de zeventiende eeuw in Nederland hebben gevestigd en anderzijds om families die geen buitenlandse achtergrond hebben. Voor beide groepen gold dat zij rondtrokken in woonwagens en hun brood verdienden met ambulante activiteiten als het slijpen van messen en het vlechten en verkopen van manden.

Bij de behandeling die reizigers in de loop der jaren ondergingen, kunnen allerlei vraagtekens worden gezet. Als gevolg van hun levensstijl werden zij door de bevolking en de overheid gewoonlijk met wantrouwen bekeken. Aan het eind van de negentiende eeuw begonnen de autoriteiten het bestaan van nomadische groepen steeds meer als een probleem te ervaren, met name omdat het beeld bestond dat zij onvoldoende middelen van bestaan hadden om zich ergens te kunnen vestigen en omdat zij, in een samenleving die in toenemende mate gestructureerder en georganiseerder werd, een zekere mate van ongrijpbaarheid behielden. Bovendien waren gemeenten sinds de invoering van de Armenwet van 1870 verantwoordelijk de ondersteuning van armlastige personen binnen de gemeentegrenzen. Hoewel de (vermeende) aanslag op de armenkas in werkelijkheid nogal meeviel, was de angst hiervoor doorslaggevend voor de beeldvorming en voor de inkleuring van het woonwagenbeleid. Met de Woonwagenwet van 1918 werd een eerste poging gedaan om het aantal woonwagens in Nederland te beperken, maar deze had weinig succes. Veel gemeenten kozen vervolgens voor een ontmoedigingsbeleid. Verplichte standplaatsen werden aangewezen op de minst aantrekkelijke en dikwijls geïsoleerde plekken (aan de rand) van de gemeente. Er werd niet geïnvesteerd in die standplaatsen en geen aandacht besteed aan de woonwagenbewoners, aangezien werd gevreesd dat goede voorzieningen een aanzuigende werking zou-

den hebben. Vervolgens beperkte de Duitse bezetter in 1943 de mobiliteit van de woonwagengewoners, waarna het aantal woonwagens drastisch daalde.

Na de oorlog werd deze beperking weer losgelaten. Woonwagengewoners vielen weer onder de wet van 1918. Al snel na de afloop van de Tweede Wereldoorlog echter kwam de discussie opnieuw op gang. In de loop van de jaren vijftig werd die steeds meer gedomineerd door de gangbare burgerlijke ideeën over heropvoeding en het ideaal van aanpassing. In 1968 kwam uiteindelijk de nieuwe Woonwagenwet tot stand. De wet had vooral de aanpassing van woonwagengewoners aan de sedentaire samenleving tot doel. Er zouden regionale kampen worden ingericht, met speciale voorzieningen als een eigen school, een arts, werkers en vaak zelfs een eigen kapel. Een trekverbod werd verkapt ingevoerd: rondtrekken mocht, maar een standplaats innemen buiten een regionaal kamp niet. Bovendien leidde het streven van de wet om van woonwagengewoners 'gewone burgers' te maken door het rondtrekken te belemmeren tot soms verregaande concentratie van onderling geparenteerde gezinnen, en vervolgens tot brede familienetwerken met bloedverwantschappen. En er werd een afstammingsbeginsel ingevoerd: burgers mochten niet meer in een woonwagen wonen, tenzij ze in trouwden, en alleen afstammelingen van woonwagengewoners behielden het recht op een wagen – als er een standplaats beschikbaar was.

Feitelijk versterkte de Woonwagenwet van 1968 de behandeling van woonwagengewoners als een aparte bevolkingsgroep. Bovendien werd die groep beroofd van vrijwel alle traditionele manieren om inkomsten te verwerven, omdat die verboden waren met het kunnen rondtrekken. Op de grote regionale woonwagencentra ontstond als gevolg van overbevolking, gebrekkige voorzieningen en massawerkloosheid al snel een concentratie van problemen. De centra lagen vaak afgelegen en de afkeer van alles wat met het beleid van de overheid en de opvattingen van de burgermaatschappij te maken had, groeide sterk. In de jaren zeventig en tachtig raakten steeds meer woonwagengewoners afhankelijk van een bijstandsuitkering. Het is overigens de vraag of dit overwegend aan falend overheidsbeleid te wijten was, of ook aan het gegeven dat veel woonwagengewoners zich onvoldoende wisten aan te passen aan een snel veranderende samenleving. Buiten kijf staat dat het beleid onder woonwagengewoners het gevoel versterkte van uitsluiting en het opgedrukt krijgen van een negatief stempel – een gevoel dat tot op de dag van vandaag doorwerkt. Dit bood ook kansen aan criminele elementen binnen de gemeenschap. Zij raakten vanaf de jaren 1970 betrokken bij grootschalige diefstallen, zoals de beruchte 'Kempenbende' en vanaf de jaren 1980 bij grootschalige drugshandel, gevolgd door synthetische drugsproductie en wietteelt.

De vraag kan worden opgeworpen in hoeverre subculturele factoren, of clan-achtige kenmerken, een rol spelen bij criminele activiteiten. Een eerste factor die mogelijk een rol speelt, is de sterk gevoelde loyaliteit aan de *extended family* en aan de gemeenschap als geheel. De woonwagengemeenschap kenmerkt zich door een zekere isolatie, terwijl er tegelijkertijd onderling sprake is van sterke gevoelens van verbondenheid, hier even-

eens door tal van familiale dwarsverbanden (Huisman & Jansen, 2012). Dat wil overigens niet zeggen dat er geen sprake is van zware en langdurige conflicten tussen sommige families, die bij gelegenheid zelfs kunnen uitmonden in (dodelijk) geweld. Moors en Spapens (2017) constateerden bovendien dat in criminele families – overigens niet alleen in de woonwagenwereld – partners en vrienden grotendeels binnen de eigen subcultuur worden gezocht. Dit leidt niet alleen tot versterking van de banden tussen uiteenlopende familienetwerken, maar creëert ook vertrouwensbanden waarvan criminele samenwerkingsverbanden profijt kunnen trekken. Voorts lijken de vrouwelijke leden van criminele families een voorkeur aan de dag te leggen voor partners die al een reputatie in de onderwereld hebben opgebouwd, waardoor ook het risico van intergenerationele overdracht van crimineel of zwaar overlastgevend gedrag aanzienlijk is (Moors & Spapens, 2017).

Een tweede factor die meespeelt is het gevoel dat men als groep tegenover de buitenwereld staat, waardoor ‘buitenstaanders’ worden gewantrouwd en er zeker ten opzichte van de overheid sprake is van een, al dan niet afgedwongen, zwijgcultuur. Dit wil niet zeggen dat criminele samenwerkingsverbanden louter bestaan uit personen uit de eigen gemeenschap. Zeker wanneer er behoefte is aan bepaalde gespecialiseerde kennis wordt ‘uitvoerend personeel’ van buiten ingezet. De loyaliteit ligt echter primair bij de eigen families. Een voorbeeld ter illustratie is een geval waarin voor de gezinnen van ‘eigen’ mensen financieel werd gezorgd toen de mannen in voorlopige hechtenis zaten, terwijl niets werd gedaan voor de vrouwen en kinderen van andere leden van het criminele samenwerkingsverband. In dit voorbeeld overigens met het resultaat dat een ‘buitenstaander’ die zich ernstig zorgen maakte over het wel en wee van zijn gezin, besloot uitgebreide verklaringen af te gaan leggen om een lagere straf te krijgen.

In hoeverre normen en waarden binnen woonwagengemeenschappen en volksbuurten substantieel afwijken van die van de gemiddelde Nederlandse samenleving, is de vraag. Veel onderzoek is daar niet naar gedaan. Klerks (2000) beschreef een crimineel samenwerkingsverband waarin, hoewel hij dit niet expliciet noemt, een familie van woonwagebewoners een prominente rol speelde. Elshout (2004) publiceerde een journalistieke beschrijving van de Graafsewijk in Den Bosch, en meer recentelijk ging Tops (2018) in op de historie en cultuur van de Tilburgse Vogeltjesbuurt. In deze publicaties kan een aantal criminogene aspecten worden onderscheiden.

Een eerste aspect is dat de buurt, waar men iedereen kent, veiligheid biedt tegen een vijandige buitenwereld (Tops, 2018, p. 33, p. 116). Eventuele problemen worden onderling opgelost. Naar de politie stappen is uit den boze (Elshout, 2004, p. 61; Tops, 2018, p. 113). Bewoners van woonwagenvakken en volksbuurten houden een scherp oog op ‘vreemden’, zeker als wordt vermoed dat het om medewerkers van instanties gaat. Woonwagenvakken worden doorgaans niet doorsneden door een doorgaande weg, wat wil zeggen dat het ongebruikelijk is wanneer iemand er zonder duidelijk doel rondloopt of -rijdt. Echter, ook in volksbuurten kunnen personen die zich wat al te

nieuwsgierig tonen of er schijnbaar doelloos rondhangen, erop rekenen te worden aangesproken of weggejaagd. De openbare ruimte is belangrijk. Wanneer het weer het toelaat zit men al snel met de burens in de voortuin, of op de stoep, voorzien van snacks en alcohol (Spapens & Van de Mheen, 2022). De deur staat altijd open en men loopt de hele dag bij elkaar binnen (Elshout, 2004, p. 24). Op vakantie gaan de bewoners niet vaak, niet eens zozeer omdat er geen geld voor is, maar omdat men liever onder elkaar is, bijvoorbeeld op een camping in de buurt (Klerks, 2000, p. 221). Een reportage over de vakantie van inwoners van de Graafsewijk liet zien dat dezelfde families elk jaar naar dezelfde Spaanse camping trokken, waar ze ook allemaal bij elkaar wilden staan in hetzelfde 'laantje' (Van Gorkum, 2004). Klerks wijst ook op het belang van samen vertier en menselijke warmte zoeken (Klerks, 2000, p. 304-306). Feesten zijn gelegenheden om welvarendheid te tonen, maar ook voor gulheid, genegenheid en het beloven van trouw.

De kinderen zijn het allerbelangrijkst en worden gewoonlijk op een voetstuk gezet en van alle materiële geneugten voorzien. Er zijn duidelijke afkeurende opvattingen over kindermishandeling en armoede, laat staan over kinderpornografie. Over de eigen kinderen spreekt men met een haast sentimentele affectie (Klerks, 2000, p. 307). Er is sprake van een mix van strengheid en *laissez faire*. In de Vogeltjesbuurt werden de ouders enerzijds streng en strak in de opvoeding genoemd, vooral bij de meiden (Tops, 2018, p. 113). Daar staat anderzijds tegenover dat voormalig kickbokser Alicia Holzken, die afkomstig is uit de woonwagengemeenschap, aan het begin van haar carrière aangaf dat het bedrijven van topsport soms botste met de cultuur waarin ze was opgegroeid. 'Ik leef in een omgeving waarin regels niet zo boeiend zijn. Ik slaap wanneer ik wil, ik eet wanneer ik wil,' aldus Holzken (Liebrand, 2016). In een deel van de gezinnen die deelnamen aan het Tilburgse criminele familieproject, was bijvoorbeeld zichtbaar dat de (minderjarige) jongens die nog thuis woonden vrijwel niets uitvoerden in het huishouden en zich daarop ook niet of nauwelijks lieten aanspreken (Spapens, 2023). Het ondersteunen van de moeders, met inbegrip van het bieden van mantelzorg wanneer nodig, lag volledig op de schouders van de dochters. Hoewel de kinderen voorop staan, is daarmee niet gezegd dat het opgroeien met een vader die actief is in de georganiseerde misdaad geen negatieve consequenties heeft. Zo blijken veel kinderen van criminele kopstukken getraumatiseerd (Van Dijk, Kleemans & Eichelsheim, 2019; Holt, 2021, p. 108). Dit vloeit onder meer voort uit het geweld waarmee de vaders werden geconfronteerd, in de vorm van mislukte of geslaagde liquidatiepogingen, huiselijk geweld, moeders met suïcidale neigingen, verslavingsproblemen bij één of beide ouders, een inval door een arrestatieteam, en het stigma van het zijn van een kind van een (grote) crimineel.

De opvattingen over de rol van vrouwen zijn eveneens sterk klassiek. 'Vrouwen worden bij ons opgevoed om een gezin te stichten,' aldus de vader van Holzken. Zijn dochter had daar zelf op 19-jarige leeftijd wat andere opvattingen over: 'Het is niet mijn doel om nu een kind te krijgen en de hele dag in de wagen te zitten.' (Liebrand, 2016). In

criminele families die deelnamen aan het Tilburgse project werden de vrouwen regelmatig 'klein' gehouden, vooral geacht voor de kinderen te zorgen en niet te werken. Daarbij speelde ook mee dat deze gezinnen *überhaupt* al sterk gesloten waren ten opzichte van de buitenwereld, en uitgebreide sociale contacten buiten de eigen kring mede als risico werden gezien (Spapens, 2023). In dergelijke families vertellen de mannen hun vrouwen doorgaans weinig over hun criminele activiteiten, hoewel dat niet wil zeggen dat die er geen weet van hebben dat hun partner niet bepaald legaal zijn geld verdient en sommigen actief hand- en spandiensten verlenen (Spapens & Van de Mheen, 2022). Vrouwen die al te lichtzinnig gedrag vertonen met mannen uit de eigen sociale groep worden daarop aangesproken, zowel door andere vrouwen als door de mannen. Dit heeft overigens ook praktische redenen, aangezien zo iets kan leiden tot onderlinge jaloezie of conflicten tussen families, wat men liever wil vermijden (Klerks, 2000, p. 306).

De houding is over het geheel sterk materialistisch. Onderwijs of culturele ontwikkeling hebben bepaald niet de hoogste prioriteit en geld verdienen wordt beschouwd als de enige manier van vooruitkomen. Zeker onder de oudere generaties is het formele opleidingsniveau beperkt, maar hoewel in de jongste generaties een praktische opleiding nog altijd gangbaar is, stijgt het opleidingsniveau wel, zeker bij de dochters (Moors & Spapens, 2017; Spapens, 2023). Dit wil overigens niet zeggen dat het ontbreekt aan intelligentie en ondernemingszin. Klerks (2000) beschrijft dat het maken van snelle winst zonder daar ogenschijnlijk veel inspanning voor te hoeven doen, sterk bijdroeg aan het genoten aanzien (Klerks, 2000, p. 312). Het ging om slim zakendoen en maximaal profijt te trekken van gelegenheden die zich aandienen. Gewiektheid, lef, directheid en brutaliteit en soms ook bedrog, zijn kenmerkend voor de stijl van ondernemen (Klerks, 2000, p. 312). De zaken doet men op gevoel en het verwerven van grote ondernemingen is geen doel. Er werd in de door Klerks onderzochte familie gehandeld in alles wat los en vast zat: drugs, auto's, horloges, sieraden, enzovoort (Klerks, 2000, p. 313). In zaken wordt zonder veel scrupules bedrogen, bedreigd, geweld gebruikt en soms vermoord wanneer de winst in het geding is. Dit soort gedrag wordt echter voor de andere gezinsleden verhuuld (Klerks, 2000, p. 306).

Er moet wel voor worden gewaakt om subculturele verschillen te veel uit te vergroten. Zoals Klerks aangeeft was de cultuur in de door hem onderzochte familie in grote lijnen oer-Hollands, met de bijbehorende directheid (Klerks, 2000, p. 309). De criminele subcultuur lijkt sterk op die van de 'vrije jongens' in de irreguliere autohandel, de handel in oud ijzer, of in bredere zin die van ongeregelde kooplieden, partijenhandelaars en marktkooplui (Klerks, 2000, p. 218). Veel misdaadondernemers uit de Hollandse netwerken van de jaren 1990 hadden dan ook een achtergrond in deze handel. Van clan-achtige kenmerken waarvan direct crimineel profijt kan worden getrokken lijkt slechts zeer beperkt sprake, maar het belang van vertrouwde familierelaties is evident.

3.6 Mhallami in Duitsland

In Duitsland staat, zoals we al constateerden, ‘clancriminaliteit’ hoog op de agenda. Dit probleem wordt eerst en vooral gerelateerd aan Arabischsprekende Koerdisch-Libaneze clans, ofwel Mhallami. Oorspronkelijk zijn zij afkomstig uit Turkije, waar ze vooral woonachtig waren in de Zuidoost-Anatolische stad Mardin en dorpen in de omgeving, dicht bij de Syrische grens en Koerdisch gebied. Ze leidden een agrarisch bestaan dat hard was en weinig perspectief bood, en vanaf 1920 namen velen dan ook om economische redenen de wijk naar Libanon. Overigens werden zij pas daar door de Libanezen onterecht als ‘Koerden’ betiteld vanwege het gebied in Turkije waar ze vandaan kwamen. De daadwerkelijke Koerden accepteren hen dan ook niet als zodanig (Rohde, Dienstbühl & Labryga, 2019). Veel verbetering in hun situatie kwam er niet. De meeste Mhallami wisten niet in te burgeren in Libanon en werden door de bevolking met wantrouwen bezien. De bevolkingsgroep klitte dan ook bij elkaar in ‘getto’s’ in steden als Tripoli en Beiroet, waar ze om te kunnen overleven nog afhankelijker werden van hun families en clans dan ze al waren (Burger, 2014). Ten tijde van het uitbreken van de Libanese burgeroorlog in 1975 woonden er naar schatting 70.000 à 100.000 Mhallami in Libanon. Als gevolg van het conflict kwam een migratiestroom op gang naar Europa, overwegend naar Duitsland, ofschoon ook Nederland, Denemarken en Zweden kleine gemeenschappen kennen. De migratiestroom hield aan tot het einde van de Libanese burgeroorlog in 1990, toen in dat jaar nog ongeveer 15.000 personen in Duitsland arriveerden. Hoewel verzoeken om asiel vrijwel altijd werden geweigerd, bleek het zo goed als onmogelijk om degenen die werden afgewezen uit te zetten naar Libanon (Burger, 2014).

Ook in Duitsland was sprake van een overwegend zelfgekozen isolatie, hoewel de Duitse overheid tevens weinig aandacht gaf aan integratie, en ontstonden er concentraties in bepaalde wijken, met als gevolg een parallelle leefwereld. Door de tribale structuren beschouwen de leden van een clan overigens iedereen daarbuiten als vijand. Hoewel een groot deel van de migranten later vanwege een pardonregeling het Duits staatsburgerschap verkreeg, veranderde dat niets aan de situatie. De Mhallami bleven zich afzonderen van de Duitse samenleving en vertrouwden economisch vooral op hun *extended families* en op sociale uitkeringen en hulpverlening. Voor sommige families begon criminaliteit echter een majeure bron van inkomsten te worden (Burger, 2014). Dat begon met systematische winkeldiefstallen, maar verbreedde zich naar drugshandel, afpersing en roofovervallen. Doordat het gebruikelijk is om grote gezinnen te stichten, met tien of meer kinderen, groeide de groep in Duitsland snel in omvang, die in 2015 al op ongeveer 200.000 personen werd geschat. De bevolkingsgroep concentreert zich vooral in steden als Berlijn, waar het grootste aantal woonachtig is, en ook Essen en Bremen kennen grote Mhallamigemeenschappen.

De criminele clans zouden in bepaalde wijken van de steden waar zij zich vestigden een dominante positie hebben verworven (Bundeskriminalamt 2018; Landeskrimina-

lamt Nordrhein-Westfalen, 2018; Haverkamp, 2018; Ghadban, 2018). Naast in onderwereldactiviteiten zijn zulke families in de bovenwereld bijvoorbeeld betrokken bij shishalounges, wedkantoren en thee- en koffiehuisen waar ook illegaal kan worden gegokt. De criminele groepen trekken de aandacht door hun brutaliteit, zoals het plegen van spectaculaire roofovervallen. In hoeverre ze een dominante positie innemen in bijvoorbeeld de drugshandel, is minder duidelijk. Enerzijds wordt gesteld dat bepaalde criminele families eigen aanvoerlijnen van bijvoorbeeld cocaïne zouden hebben ontwikkeld, bijvoorbeeld via Mhallami die zich in Zuid-Amerika hebben gevestigd. Anderzijds lijken activiteiten zoals het innen van beschermingsgeld, of het verkopen van drugs in bijvoorbeeld het *Rotlichtviertel* in Essen, meer beperkt tot de steden waar ze woonachtig zijn. Voorts wordt gewezen op de bereidheid om groepsgewijs escalaties uit te lokken, bijvoorbeeld als de politie ter plaatse komt wanneer een (klein) strafbaar feit is gepleegd of aanhoudingen worden verricht. Er wordt geen enkel respect getoond voor politiemensen, en een en ander gaat dan ook gepaard met veel geschreeuw, geduw en getrek, waarvan later de filmpjes weer op sociale media worden gezet (Jaraba, 2023b). Wel zou er in de laatste jaren een ontwikkeling zichtbaar zijn waarbij de criminele elementen zich minder openlijk manifesteren in het publieke domein, vanwege de aandacht die dat trekt van de – op scherp staande – autoriteiten (Rohde, Dienstbühl & Labryga, 2019).

Er is daarnaast sprake van voortdurende conflicten tussen clans, die eveneens tot gewelddadige confrontaties leiden. Die worden onder meer veroorzaakt doordat families streven naar territoriale dominantie (Rohde, Dienstbühl & Labryga, 2019). Ook hier kunnen kleine conflicten snel uit de hand lopen: wanneer twee personen van rivaliserende clans ruzie hebben, worden er direct tientallen familieleden opgetrommeld en ontstaat al gauw een rel die een forse inzet van de politie vergt. Dat trekt vanzelfsprekend veel aandacht, ook in de media, en plaatst de bevolkingsgroep in zijn geheel in een kwaad daglicht. Vanuit de gemeenschap wordt dan ook geklaagd over stigmatisering van de Mhallami als criminelen, terwijl het feitelijk slechts om een klein deel van de bevolkingsgroep zou gaan (Burger, 2014; Rohde, Dienstbühl & Labryga, 2019). Het is moeilijk om daarop goed zicht te krijgen. Zo wordt gesteld dat de criminele clans bestaan uit duizenden personen, maar die bestaan vervolgens weer uit tientallen families. Die zijn ongetwijfeld niet allemaal (diep) in illegale activiteiten betrokken, maar faciliteren wanneer nodig mogelijk wel die van criminele elementen. De loyaliteit ten opzichte van de clan zou het vrijwel onmogelijk maken om dat te weigeren.

Een probleem is dat in de literatuur de termen clan en familie door elkaar heen worden gebruikt, en het evenmin helder is of met de term familie wordt verwezen naar gezinnen of familienetwerken. Als gevolg daarvan wordt het niet duidelijk of (vrijwel) alle families binnen een clan crimineel actief zijn, of dat het gaat om slechts enkele familienetwerken (*Grossfamilies*), om afzonderlijke gezinnen, of om individuele daders die samenwerken met andere familieleden. Opvallend is dat ook personen met een ‘beruchte’ achternaam zich inspannen om de situatie van de gemeenschap te verbeteren,

wat een indicatie kan zijn dat het eerder om bepaalde gezinnen gaat dan om hele familienetwerken of clans.

Waar het gaat om clan-achtige kenmerken wordt in de literatuur gewezen op een aantal factoren (Rohde, Dienstbühl & Labryga, 2019). Om te beginnen is van belang dat de Mhallami zowel in Turkije – als ‘Arabieren’ – als in Libanon en Duitsland buitenstaanders waren of zijn, die maar zeer beperkt binding hadden of hebben met de samenleving in deze landen, en weinig ophebben of -hadden met de normen, wetten, regels en instituties van de landen in kwestie. In plaats daarvan waren en zijn de eigen subculturele normen leidend. Die zijn in hoge mate op eer gebaseerd. De eer van de familie staat centraal en dient op alle mogelijke manieren bewaakt en verdedigd te worden. Een schending van de eer – hoewel daarbij in tegenstelling tot de Albanees sprekende gemeenschap niet precies duidelijk is wanneer daarvan sprake is – wordt in principe met geweld vergolden. Het spreekt in dat licht boekdelen dat het bij 39 procent van de 14.225 delicten die tussen 2016 en 2018 in Nordrhein-Westfalen werden geregistreerd waarbij leden uit de bevolkingsgroep betrokken waren, ging om een geweldsdelict (Rohde, Dienstbühl & Labryga, 2019). Opvallend is voorts dat 20 procent van de aangehouden verdachten vrouw was. Daarbij moet wel worden aangetekend dat niet wordt vermeld of het slachtoffer ook een lid van de eigen gemeenschap was. Tegelijkertijd kennen de Mhallami een informeel systeem van bemiddeling tussen families, bijvoorbeeld wanneer er sprake is geweest van (dodelijk) geweld, om dergelijke conflicten niet uit de hand te laten lopen in bloedwraak over en weer. Daarvoor worden zogenoemde ‘vrederechters’ uit de gemeenschap ingeschakeld. Zij zouden echter ook bij allerlei andere geschillen worden geaccepteerd om recht spreken, buiten de Duitse rechtspraak om; en deze vorm van ‘*Paralleljustiz*’, volgens islamitisch recht, baart de Duitse autoriteiten dan ook ernstig zorgen (Rohe & Jaraba, 2015).

De gemeenschap van Mhallami heeft een sterk patriarchaal karakter. Het uitgangspunt daarbij is dat de kinderen kunnen zorgen voor de oudere generatie. Dit heeft tot gevolg dat van de zonen wordt verwacht dat zij materieel succesvol zijn en genoeg geld verdienen om hun bejaarde ouders te kunnen ondersteunen. Van de dochters wordt met dat doel verwacht dat zij een fors aantal kinderen baren. De mannen zijn degenen die moeten zorgen voor het geld, het bewaken van de eer van de familie en zij nemen de beslissingen. De vrouwen zijn ondergeschikt en verantwoordelijk voor de kinderen en moeten ervoor zorgen dat zij zelf eerbaar blijven en de belangen van de familie niet schaden. Hun status stijgt wanneer hun kinderen, vooral de zonen, een huwelijkspartner vinden. Het arrangeren van strategische huwelijken, om de banden tussen familienetwerken of clans te versterken, draagt daaraan bij.

Het is vooral de schaamteloosheid van het optreden van criminelen uit de gemeenschap van de Mhallami die tot extreme ergernis bij de Duitse autoriteiten heeft geleid. Dat geldt bijvoorbeeld voor het plegen van roofovervallen die veel aandacht in de media hebben gekregen, het plegen van (dodelijk) geweld in de openbare ruimte, het met

veel misbaar verzet plegen tegen arrestaties, waarvan de opnamen op sociale media worden gezet, en het onmiddellijk verschijnen van grote groepen 'sympathisanten' wanneer de politie ingrijpt in een wijk die door Mhallami wordt gedomineerd, en waarvan de gevolgen uiteraard eveneens online breed worden uitgemeten. Ook volgt bij aanhoudingen vrijwel standaard een aanklacht tegen de desbetreffende politiefunctionarissen vanwege disproportioneel gebruik van geweld, discriminatie en etnisch profileren.

Rijkdom wordt openlijk getoond tijdens huwelijken, op sociale media, ook door de vrouwen, of door in de weekenden in uitgaanswijken rond te rijden in dure auto's en daarbij de verkeersregels aan de laars te lappen (Rohde, Dienstbühl & Labryga, 2019). Dit alles wordt door de Duitse overheid niet alleen gezien als machtsvertoon ten opzichte van andere clans, maar ook als een opgestoken middelvinger naar de autoriteiten en naar iedereen die zich wel aan de wetten en regels houdt. Voorts zijn er zorgen dat dit gedrag extreemrechtse politieke partijen in de kaart speelt. Het is daarmee duidelijk dat deze vorm van clancriminaliteit voor de Duitse overheid een fors hoofdpijndossier is.

In hoeverre in Nederland sprake is van criminaliteitsproblemen in relatie tot Mhallami valt op basis van de beschikbare informatie niet vast te stellen. In de registratiesystemen van de Nationale politie konden geen relevante verwijzingen worden gevonden. Een mogelijkheid is dat de Duitse Mhallami cocaïne en mogelijk ook andere soorten drugs, van uiteenlopende in Nederland gebaseerde tussenhandelaren betrekken. Nadere informatie hierover ontbreekt eveneens.

3.7 Assyriërs in Zweden

In Zweden hebben in de afgelopen jaren criminele familienetwerken die bestaan uit migranten met een Assyrische achtergrond de nodige aandacht gekregen. De bevolkingsgroep is oorspronkelijk afkomstig uit gebieden die thans vallen onder Syrië, Irak, Iran en Turkije. De Assyriërs zijn orthodoxe christenen, maar binnen de gemeenschap is wel sprake van verschillende religieuze stromingen, wat zorgt voor onderlinge rivaliteit tussen familieclans. De Assyriërs kennen een omvangrijke diaspora, die het gevolg was van onderdrukking en vervolging. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was zelfs sprake van een genocide door het Ottomaanse Rijk, die tot een omvangrijke vluchtingstroom leidde. Veel Assyriërs migreerden uiteindelijk naar de Verenigde Staten, Australië en Europa, aldaar met name naar Duitsland en Zweden. In totaal zijn er ongeveer 200.000 Syrisch-Orthodoxen in Europa. Ook Nederland kent een Assyrische gemeenschap, die zo'n 30.000 personen telt, waarvan de meeste leden in Twente wonen.

In Zweden bevindt zich de grootste concentratie in Södertälje, een stadsdeel van Stockholm, waar ongeveer een kwart van de ongeveer 100.000 Zweden van Assyrische af-

komst woonachtig is. De eerste generatie immigreerde in de jaren 1970 voornamelijk vanuit Libanon, vanwege de daar woedende burgeroorlog. Het stadsdeel heeft een eigen lokaal bestuur, er is sprake van een rijk cultureel leven, een eigen krant en er zijn uiteenlopende sportverenigingen, waaronder een voetbalteam in de hoogste klasse. De Assyriërs worden beschouwd als een uitstekend geïntegreerde etnische minderheid met een hoog gemiddeld opleidingsniveau. Desondanks is sprake van substantiële criminaliteitsproblemen, zowel in de vorm van georganiseerde misdaad zoals drugshandel en illegaal gokken, als witteboordencriminaliteit, zoals sociale zekerheidsfraude in relatie tot voorzieningen voor de ouderenzorg, werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidsuitkeringen en subsidies voor het in dienst nemen van werknemers met een beperking (Gunnarson & Rostami, 2019). Lange tijd was er geen sprake van zichtbare problemen, waardoor er weinig aandacht was van opsporingsinstanties. Dit veranderde abrupt in 2010, na een dubbele moord in een illegaal casino, waarna een van de grootste en duurste politieoperaties in de Zweedse geschiedenis ooit werd opgezet (Boer e.a., 2020).

De aanpak van de Zweedse autoriteiten was in eerste instantie vooral repressief, met als doel het geweld te stoppen. Daarna zou een integrale aanpak worden gericht op de faciliteerders die, al dan niet met legale bedrijven, de benodigde hand-en-spandiensten leverden. Het uiteindelijke doel was de kopstukken van de leidende criminele families aan te pakken die op de achtergrond aan de touwtjes trokken, maar die zich verre hielden van het misdadige handwerk. Deze aanpak was deels succesvol: het geweld stopte al snel, hoewel door Boer en collega's (2020) geïnterviewde politiemensen vermoedden dat dit vooral kwam doordat de criminele families er zelf een einde aan maakten omdat het te veel aandacht trok. Het bleek een stuk lastiger om prioriteit te blijven geven aan de problemen nadat de rust was weergekeerd en er werd verwacht dat het nog vele jaren zou kosten om de situatie te normaliseren (Boer e.a., 2020).

De Zweedse autoriteiten veronderstellen dat een viertal familienetwerken zeer invloedrijk is in de gemeenschap als zodanig en in Södertälje in het bijzonder, en ook de criminele activiteiten controleert (Gunnarson & Rostami, 2019). Rostami en collega's (2018) kwalificeren deze familienetwerken als maffia's die een parallelle samenleving bestieren. De machtige families zijn vertegenwoordigd in de raden van bestuur van sociale organisaties, de kerk, (lokale) politiek, sport en bedrijven. Vanuit die posities creëren ze afhankelijkheidsrelaties binnen én ten opzichte van de Assyrische gemeenschap (Boer e.a., 2020). Zij zijn bijvoorbeeld actief in het gemeentelijke vastgoedbedrijf, in de sociale zekerheid en oefenen invloed uit op de lokale huisvestings- en werkloosheidsinstanties (Gunnarson & Rostami, 2019). Ze gebruiken hun sociale en politieke invloed in Södertälje om te bepalen wie waar komt wonen, en wie bijvoorbeeld een horeca- of bouwvergunning krijgt (Boer e.a., 2020). Hoewel de clans zich identificeren als Assyrisch, wil dat niet zeggen dat er geen sprake is van onderlinge rivaliteit tussen clans die zich identificeren met de regio's waaruit zij oorspronkelijk afkomstig zijn. Voorts is sprake van verschillende varianten van het christelijke geloof,

met eigen kerken. Van structureel onderling geweld lijkt echter geen sprake: de families kennen een traditie van wederzijdse dienstverlening en afspraken, waarvoor de kernleden elkaar veelvuldig ontmoeten (Rostami e.a., 2018).

Kenmerkend voor deze bevolkingsgroep is de centrale rol van de Assyrische orthodoxe kerk in de gemeenschap, niet alleen als plaats van samenkomst en rituelen zoals het dopen van kinderen en het voltrekken van huwelijken, maar ook omdat er allerlei andere diensten worden verleend, zoals conflictbemiddeling of het aanbieden van leningen (Gunnarson & Rostami, 2019; Gaunt, 2010). Daar staat tegenover dat het vragen om donaties vanuit de gemeenschap enerzijds soms eerder neerkomt op afpersing, terwijl het geven van substantiële financiële bijdragen aan de kerk anderzijds juist een uitdrukking is van loyaliteit aan de gemeenschap en statusverhogend werkt. Zegening door de kerk verleent legitimiteit aan de criminele kopstukken, terwijl zelfs werd vastgesteld dat de religieuze leiders aanzitten bij overleg tussen de families over criminele aangelegenheden. Dat is ook verklaarbaar doordat de families invloedrijke posities onderling verdelen, waaronder de leiding van 'hun' kerk (Rostami e.a., 2018). Politiefunctionarissen wijzen op de rol van de kerk als dekmantel voor allerlei illegale praktijken, zoals witwassen via collectes, belasting- en subsidiefraude (als religieuze stichting), *underground banking* en zelfs het optreden als rechtbank bij conflicten binnen de gemeenschap (Boer e.a., 2020).

Over de vraag in hoeverre er ook in normen en waarden sprake is van clan-achtige kenmerken is maar beperkt informatie voorhanden. Zelf gebruiken leden van de Assyrische gemeenschap inderdaad woorden als 'familie', 'clan' en 'clanmentaliteit' om de situatie in het stadsdeel mee te duiden (Gunnarson & Rostami, 2019). Hoewel de Assyriërs in Södertälje bij elkaar wonen, los van andere bevolkingsgroepen, is de gemeenschap minder geïsoleerd dan sommige andere die in dit hoofdstuk beschreven werden. De afzonderlijke families kennen wel een patriarchale structuur, waarbinnen de ouderen meer invloed uitoefenen dan de jongere leden. Bloedbanden zijn een voorwaarde om een leidinggevende positie te kunnen innemen (Rostami e.a., 2018). Participeren in criminele activiteiten van een bepaalde familie is voorbehouden aan leden van de Assyrische gemeenschap. Dat hoeven echter geen familieleden te zijn, zolang zij de gezichtspunten van de clan maar onderschrijven. Van formele initiatie is geen sprake. Ook de vrouwen hebben, althans voordat zij trouwen, een redelijke mate van vrijheid, bijvoorbeeld om te gaan studeren in een stad buiten Södertälje. Er wordt echter wel verwacht dat zij een partner kiezen uit de eigen gemeenschap.

De vraag hoe de Assyrische familienetwerken erin geslaagd zijn om een machtspositie op te bouwen en min of meer een parallelle samenleving te creëren in Södertälje, valt niet eenduidig te beantwoorden. Een hypothese is dat de Zweedse overheid een geleghedenstructuur heeft gecreëerd door te veel marktwerking toe te staan in kwetsbare sectoren, zoals de verkoop van alcohol, en in de sociale zekerheid, waarvan de criminele families misbruik hebben kunnen maken (Castillo, 2018). In het verlengde daar-

van wordt erop gewezen dat Zweden, als *high-trust* samenleving, er moeite mee heeft om risico's op corruptie te onderkennen en zich ertegen te wapenen. Daarnaast bood het feit dat sprake is van een ondernemende en succesvolle gemeenschap waarvan de leden hun weg hebben gevonden in bedrijven en maatschappelijke en culturele instituties, kansen voor prominente criminele families. De stadsdelen van Zweedse steden kennen een hoge mate van autonomie, met een eigen bestuur en met ambtenaren die een ruim mandaat hebben om zelf beslissingen te kunnen nemen, zoals op het terrein van huisvesting, vergunningverlening en sociale zekerheid. Mensen uit de eigen gemeenschap die in het bestuur of de ambtelijke organisatie werkzaam zijn, kunnen door criminele elementen gemakkelijk onder druk worden gezet, met een beroep op de loyaliteit aan de familienetwerken of clans, en door de repercussies die kunnen volgen wanneer deze loyaliteit wordt geschonden. Het is echter minder duidelijk hoe de prominente criminele families verzeild zijn geraakt in vormen van georganiseerde misdaad, zoals drugshandel en illegaal gokken, en daarmee nog altijd actief zouden zijn. Van de historische context en ontwikkeling van de criminele activiteiten bestaat (nog) geen goed beeld.

Zoals aan het begin van de paragraaf werd beschreven, kent ook Nederland ongeveer 25.000 tot 30.000 inwoners die tot de Assyrische/Arameese/Suryoye gemeenschap behoren. Die zou begin jaren zeventig zijn ontstaan toen enkele mannen zich als arbeidsmigrant vestigden. Later kwamen Arameestalige Syrisch-Orthodoxen uit het zuidoosten van Turkije (de streek Tur Abdin, tussen Midyat, Nusaybin en Mardin), gevolgd door Arabischtalige Syrisch-Orthodoxen uit het noordoosten van Syrië en Irak, als (religieuze) vluchtelingen naar Nederland. Ze vestigden zich, voor en na het verkrijgen van de vluchtelingenstatus, vooral in Twente, in en rond de stad Enschede (wat relatief eenvoudig verliep, omdat ze als christenen gesteund werden door protestantse en rooms-katholieke kerken en organisaties). In het dorp Glane, vlak bij Enschede, werd in 1977 een bisdom opgericht. In 1981 verwierf de Syrisch-Orthodoxe Kerk een voormalig katholiek klooster dat het centrum werd van het 'Midden-Europese' aartsbisdom, dat later werd opgesplitst en alleen verantwoordelijk werd voor Nederland. In de internationale diaspora vormen de Europese bisdommen (vooral die van Nederland, Duitsland en Zweden) het zwaartepunt.⁷ Met name de Oost-Nederlandse Suryoye zijn een zeer zichtbare en zelfbewuste groep, die goed geassimileerd is en tegelijkertijd sterk op zichzelf betrokken – het resultaat van lang en hard werken om in hun land van aankomst sociale en politieke erkenning te verwerven (Schukkink, 2003; Bakker Kellogg, 2019).

In Nederland wordt naast Nederlands en Arabisch ook een moderne variant van het Aramees gebruikt, die meestal Surayt en soms ook Turoyo wordt genoemd. Dit is de taal die velen van de Suryoye, zoals ze zichzelf in het Aramees meestal noemen, thuis

⁷ In Enschede, Hengelo, Oldenzaal en Rijssen zijn acht parochies van de Syrisch-Orthodoxe Kerk te vinden. Daarnaast zijn er nog twee Amsterdamse parochies en een in Badhoevedorp.

spreken. De Syrisch-Orthodoxen in Nederland zijn op verschillende manieren met de lokale en transnationale gemeenschap verbonden via hun *extended families* en de kerk. Veel Suryoye zijn actief in allerlei culturele en politieke verenigingen. Onderling is er intensief contact via sociale media. Als geloofsgenoten en (verwante) families is er een sterk gemeenschapsgevoel en helpen mensen elkaar aan werk en huisvesting. De gemeenschap is transnationaal georiënteerd, maar de mobiliteit tussen de vestigingslanden is minimaal: de leden blijven wonen in de landen waar zij al zijn gevestigd. De Aramese en Assyrische groepen onder de Syrisch-Orthodoxen in Nederland hebben onderling scherpe conflicten. Ook over de positie van vrouwen bestaat spanning binnen de gemeenschap. Vrouwen worden gestimuleerd om een hoge opleiding te volgen en buitenshuis te werken, ook nadat er kinderen in het gezin zijn gekomen. Maar de gemeenschap is patriarchaal georganiseerd, met de *extended family* als kern van het samenleven en de Syrisch-Orthodoxe religie als *identity marker* (Atto, 2011; Murre van den Berg, 2021).

Enkele personen uit families in de Nederlandse Suryoye gemeenschap zijn het afgelopen decennium wel eens in verband gebracht met (georganiseerde) criminaliteit, in het bijzonder op het vlak van zorgfraude, vastgoedtransacties en import van landbouwwerktuigen. Later is ook gewezen op betrokkenheid bij criminaliteit in de horeca en textielsector, maar het is duidelijk dat er in Nederland geen sprake is van familienetwerken met een aantoonbaar crimineel profiel, zoals dat bijvoorbeeld wel in Zweedse steden is vastgesteld.

3.8 Besluit

De beschrijving in dit hoofdstuk heeft laten zien dat er aanzienlijke verschillen bestaan tussen de hier besproken gemeenschappen die in verband worden gebracht met clan-achtige kenmerken. Daarbinnen kunnen bovendien subgroepen worden onderscheiden die er voor een deel andere opvattingen op na kunnen houden.

Een overeenkomst tussen de hier beschreven gemeenschappen is dat ze zijn vertrokken vanuit een achterstandspositie waarin familiebanden wederzijdse ondersteuning boden. Dat is voor gemeenschappen in achtergestelde situaties nog steeds het geval. Van de mannen wordt verwacht dat zij bijdragen door materieel succesvol te zijn, en van de vrouwen dat zij (veel) kinderen baren die voor het onderhoud kunnen zorgen. Een andere overeenkomst die we in diverse gemeenschappen zien, is de eercultuur. Dat komt het meest uitgesproken naar voren bij Italiaanse maffiaclans, bij de Albanese sprekende gemeenschap en de Mhallami, maar niet of in mindere mate bij de overige gemeenschappen die hier werden besproken. Wel zijn de verhoudingen tussen mannen en vrouwen in alle gevallen sterk traditioneel. Daarbij kan de vraag worden gesteld of dat vooral een beeld is dat naar buitenstaanders toe, of naar de andere leden van de gemeenschappen, wordt geprojecteerd. In de praktijk zijn sommige vrouwen lang niet zo braaf of kuis als het lijkt, en kunnen ze binnenskamers in hun gezinnen wel degelijk

‘de broek’ aanhebben. Op dat laatste komen we in het volgende hoofdstuk terug. Bovendien is het de vraag in hoeverre de beschrijvingen in de literatuur in de moderne tijd nog in alle gevallen accuraat zijn, of dat al vanaf het begin niet waren, bijvoorbeeld in publicaties die door ‘buitenstaanders’ zijn geschreven. Dat geldt bijvoorbeeld voor de Kanun, die nog altijd een belangrijke rol zou spelen in Albanees sprekende gemeenschappen, maar waarbij tegelijkertijd wordt geconstateerd dat de kennis van de ‘voorschriften’ bij de leden daarvan in een aantal opzichten beperkt is.

In veel van de hier besproken gemeenschappen is het formele opleidingsniveau laag, omdat zowel de mannen als de vrouwen niet worden aangemoedigd om zich op dat vlak te ontwikkelen. Verhoging van het opleidingsniveau zou sociale stijging kunnen bevorderen en aldus een uitweg uit de problemen kunnen bieden. Dat is echter geen garantie. De Assyrische gemeenschap in Zweden wordt bijvoorbeeld gezien als succesvol, maar blijft in een aantal opzichten gesloten.

De situatie is dan ook complexer. We zullen ook de rol van de clan als een politieke entiteit in ogenschouw moeten nemen, bijvoorbeeld. Clanstructuren kunnen, zoals ook in hoofdstuk 2 werd beschreven, worden beschouwd als een vorm van sociale en politieke organisatie die veel ouder is dan natiestaten en hun instituties. Waar de overheid zwak is en de bestaanszekerheid ongewis, wat nog kan worden versterkt door stigmatisering en uitsluiting, is de familie en in het verlengde daarvan de clan, de structuur die bescherming kan bieden. Daarbij kunnen ook hulpstructuren, zoals een vorm van informele rechtspraak, een rol blijven spelen. Logischerwijs wordt een dergelijke parallelle samenleving door legitieme overheden als een ernstige bedreiging beschouwd.

Hoewel het van buitenaf lijkt alsof sprake is van homogeniteit, kunnen gemeenschappen onderling verdeeld zijn en kunnen dominante families verwickeld zijn in een onderlinge machtsstrijd. De geslotenheid van de gemeenschap is iets waarvan zij profijt kunnen trekken. Dat geldt evenzeer voor criminele elementen in de gemeenschap die voor hun verdienmodellen geen belang hebben bij meer openheid en betere integratie. De interne sanctiemechanismen kunnen daarbij worden misbruikt om posities te behouden.

4 **Criminele familienetwerken onderzocht**

4.1 **Inleiding**

In dit hoofdstuk staat een tweetal casussen centraal die empirisch zijn onderzocht aan de hand van de dossiers van uitgevoerde opsporingsonderzoeken, onderzoek in politieke registratiesystemen, aangevuld met een beperkt aantal interviews. De eerste casus betreft een drietal opsporingsonderzoeken naar een crimineel netwerk waarbinnen de hoofdverdachte afkomstig was uit de reizigerswereld. Daarbij werden zowel familieleden als niet-familieleden in diverse hoedanigheden ingeschakeld. Deze casus dateert van het eind van de jaren negentig van de vorige eeuw, om op die manier ook (enig) zicht te kunnen krijgen op ontwikkelingen die zich sindsdien hebben voorgedaan.

De tweede casus betreft twee opsporingsonderzoeken die betrekking hadden op een crimineel netwerk waarin verdachten uit de Albanees sprekende gemeenschap een centrale rol speelden. Ook hier was sprake van het inzetten van familieleden in uiteenlopende rollen, maar werd eveneens samengewerkt met niet-familieleden. Deze casus is van recentere datum. Het eerste opsporingsonderzoek werd gestart in 2018 en het tweede onderzoek is vrij recent afgerond. Hier kan derhalve nog geen inzicht worden gegeven in de resultaten die werden bereikt ten aanzien van het criminele netwerk.

4.2 **Casus 1**

4.2.1 **Samenvatting**

In de eerste casus ging het om een crimineel netwerk waarvan de kernleden afkomstig waren uit de woonwagenwereld. Zij waren, in verschillende samenstellingen, betrokken bij een scala van criminele activiteiten, waaronder afpersing, wapenbezit en internationale drugshandel. De kern van het criminele netwerk werd gevormd door een hoofdverdachte, enkele (aangetrouwde) familieleden die direct of indirect betrokken waren bij het plegen van strafbare feiten en enkele niet-familieleden die uitvoerende rollen vervulden. De hier gepresenteerde schets is hoofdzakelijk gebaseerd op drie grootschalige opsporingsonderzoeken die zijn uitgevoerd aan het einde van de vorige eeuw door een afdeling die binnen een van de toenmalige politieregio's belast was met de aanpak van georganiseerde criminaliteit, aangevuld met recente politiegegevens.

4.2.2 *Activiteiten in de onder- en bovenwereld*

In het criminele netwerk speelde de hoofdverdachte een centrale en sturende rol. Hij kan daarbij worden beschouwd als een 'generalist' die zich met uiteenlopende illegale activiteiten bezighield, al naar gelang zich gelegenheden voordeden (zie ook: Spapens, 2017). De hoofdverdachte verdiende oorspronkelijk de kost met ambulante handel. Hij trok van de ene naar de andere plaats om zijn producten aan de man te brengen en beschikte op vrij jeugdige leeftijd al over veel geld en een eigen auto. De eerste antecedenten die in de politiesystemen terug te vinden zijn, stammen uit de jaren tachtig. Registraties van voor die tijd zijn niet gedigitaliseerd en konden niet worden ingezien. De strafbare feiten hadden in deze jaren betrekking op uiteenlopende (zware) geweldsdelicten. Begin jaren negentig raakte de hoofdverdachte met zijn halfbroer betrokken bij de handel in cannabis. Later in de jaren negentig breidde hij de activiteiten uit tot grootschalige (internationale) handel in softdrugs en synthetische drugs. Bij softdrugs ging het primair om de handel in hasjiesj, die in grote partijen werd ingevoerd vanuit Marokko. Daarbij werd gebruikgemaakt van voertuigen (onder andere touringcars) die voorzien waren van verborgen bergruimten. Deze werden betrokken van een bedrijf dat eigenaar was van de voertuigen. Bij een geprepareerde touringcar werd vervolgens voor een 'deklading' gezorgd in de vorm van passagiers die een reis naar Marokko wilden maken. Deze passagiers werden geregeld door een aan het criminele netwerk verwant reisbureau. Verder beschikte de hoofdverdachte over een loods waarin hennep werd geteeld. Bij harddrugs ging het in de eerste plaats om de handel in, en het bezit van, xtc-pillen en MDMA (de werkzame stof in xtc-pillen). Daarnaast had het netwerk de beschikking over drugsgrondstoffen (precursoren) bestemd voor de productie van xtc. Er werden meerdere pogingen gedaan om die precursoren ook zelf in het buitenland te kopen, zowel in Europa als in Azië.

In de tweede plaats was het criminele netwerk betrokken bij een grote variatie aan vermogensdelicten, zoals oplichting, valsheid in geschrifte, opzet- en gewoonteheling en diefstal. Voorbeelden zijn het 'aankopen' van een dure exclusieve auto in het buitenland met een vervalste betaalcheque, diefstal van een motorboot en het door oplichting verkrijgen van goederen zoals een tuinhuis en een partij sterke drank. Valsheid in geschrifte werd bijvoorbeeld gepleegd om BTW te ontduiken. Opzet- en gewoonteheling van dure horloges en sieraden zien we meermaals terugkomen. Het ging daarbij om het bij helers opkopen van partijen die in het buitenland waren gestolen bij gewapende overvallen op juweliers. De geheele horloges en ringen werden vervolgens per trein of auto naar Nederland vervoerd, waarna ze werden doorverkocht aan familieleden of andere gegadigden. De hoofdverdachte maakte zich zelf schuldig aan de diefstal van een dure ring en een tankpas, met behulp waarvan grote hoeveelheden autobrandstoffen zonder betaling werden getankt. Voorts handelde hij in vals geld. Tot slot werden ook collega-criminelen bestolen, in de vorm van een *ripdeal* waarbij een partij softdrugs afhandig werd gemaakt.

Het toepassen van geweld, zowel tegen buitenstaanders als tegen leden van het criminele samenwerkingsverband, was onderdeel van de werkwijze van de hoofdverdachte. In één geval zien we dat een persoon gegijzeld werd onder bedreiging van een of meerdere vuurwapens. Als zaken niet volgens planning verliepen, dreigde de hoofdverdachte met fysiek geweld of stelde hij sancties in het vooruitzicht. Hij gebruikte ook daadwerkelijk geweld tegen personen in en buiten zijn netwerk. Een uitvoerder (de 'klusjesman') kreeg opdrachten die hij precies moest uitvoeren zoals hem dat door de misdaadondernemer was voorgeschreven. Voor eigen initiatief was geen ruimte; en als hij zich niet aan de afspraken hield, moest hij dat bekopen met een pak slaag. Ook gemeenteambtenaren en werknemers van een woningbouwvereniging werden bedreigd om een standplaats op een woonwagencentrum af te dwingen voor een van zijn dochters en voor zijn klusjesman. Onder andere de familienaam, het kamp en de term zi-geuners werden gebruikt om de bedreigingen kracht bij te zetten.

De hoofdverdachte beschikte over een groot netwerk van personen die specifieke kennis of hulpmiddelen konden inbrengen. Hij financierde allerlei trajecten, zoals de aanschaf van een touringcar die bestemd was voor het vervoeren van softdrugs. Hij bediende zich van aliases en verschool zich achter bestaande rechtspersonen met de bedoeling zijn identiteit te verhullen. Hij betaalde de mensen die tot zijn netwerk behoorden wel voor hun bewezen diensten, al probeerde hij daarbij steeds voor een dubbelje op de eerste rang te zitten. In de jaren na het opsporingsonderzoek en het uitzitten van zijn straf heeft de hoofdverdachte zijn criminele activiteiten, zij het in mindere mate, voortgezet.

De hoofdverdachte ontplooidde ten tijde van de opsporingsonderzoeken geen legale activiteiten in de bovenwereld. Hij verklaarde zelf echter dat hij zelfstandig ambulante koopman was, die handelde in pannen, bestek en horloges, waar hij vermoedelijk in het verleden inderdaad mee bezig was geweest. Van een legale bedrijfsactiviteit kon geen bewijs worden gevonden. Zo was er geen inschrijving bij de Kamer van Koophandel, en was er geen opslag- of bedrijfsruimte. Tijdens de drie jaar die het onderzoek in beslag nam werden tal van observaties uitgevoerd, maar bij geen daarvan werd, bijvoorbeeld, huis-aan-huis verkoopactiviteit of andere betrokkenheid bij legale activiteiten vastgesteld. Zijn kinderen hadden evenmin werk en kregen af en toe wat van hem toegestopt. Zijn toenmalige partner werkte af en toe op de kermis en had daarnaast een uitkering. De oom van de hoofdverdachte was eigenaar van een seksclub, net als zijn schoonzoon, maar zij waren niet direct betrokken bij de criminele activiteiten van de hoofdverdachte.

4.2.3 *Samenstelling van het criminele familienetwerk*

Van oudsher is de bestudeerde familie een echte reizigersfamilie die aan het begin van de twintigste eeuw in het oosten van het land woonde. De oudste bekende stamhouder had vier kinderen, van wie nadat zij in het zuiden van Nederland terecht waren geko-

men, enkelen zich eind jaren zestig vestigden op een groot regionaal woonwagencentrum. Het grote kamp werd later opgedeeld in sublocaties, die nog steeds bestaan. Zo vestigden enkele familieleden zich begin jaren tachtig op kleinere woonwagenlocaties in Zuid-Nederland, waarna de familie in de daaropvolgende jaren werd uitgebreid met de komst van kinderen en kleinkinderen. Halverwege de jaren negentig waren de misdaadondernemer en diens partner woonachtig op één van deze locaties.

De personen die tot het criminele familienetwerk van de hoofdverdachte gerekend kunnen worden betreffen de partner van de hoofdverdachte, zijn schoonzoon en diens broer en vader, zijn ex-vrouw en hun drie dochters, zijn moeder en stiefvader, een (half)broer en (half)zus, twee neven en enkele meer verre familieleden. Ten tijde van het opsporingsonderzoek woonden de meesten van hen op een andere woonwagenlocatie dan de misdaadondernemer, en woonden enkele familieleden niet op een woonwagenlocatie. Behalve uit familieleden bestond het criminele netwerk ook uit een aantal niet-familieleden.

De partner van de hoofdverdachte en haar familie

De partner van de hoofdverdachte ten tijde van het opsporingsonderzoek was diens nieuwe vriendin, nadat hij was gescheiden van de vrouw met wie hij drie kinderen had (zie hierna). Zij speelde zowel een ondersteunende als uitvoerende rol bij de criminele activiteiten en was daarvan dus goed op de hoogte. Het ging onder andere om het bezorgen van geld, optreden als chauffeur voor de hoofdverdachte, het onderhouden van contacten in Marokko in verband met drugsleveringen, het doorgeven van berichten van de hoofdverdachte aan andere leden van het criminele netwerk, en het thuis ontvangen van kopers van drugs en het in ontvangst nemen van de betaling. Daarnaast was ze betrokken bij de aan- en verkoop van gestolen horloges, die door haar moeder werden bewaard in haar woning. Voorts ging ze samen met haar zus mee naar het buitenland om gestolen horloges en sieraden te kopen. Zij praatte met haar moeder, zus, nicht en zwager over de gestolen waar. Tot slot had ze zich in Duitsland laten inschrijven om aldaar dure auto's van haar partner op haar naam te kunnen zetten. Haar moeder speelde een kleine rol in het criminele handelen: ze nam gestolen waren aan en bewaarde gestolen goederen. Hoewel ze haar dochter waarschuwde voor eventuele gevaren, profiteerde zij zelf ook van de criminele praktijken van de hoofdverdachte. Ook de zus van de partner was zijdelings betrokken bij de strafbare feiten van de hoofdverdachte. Haar man was een van de niet-familieleden met wie de hoofdverdachte samenwerkte en zij had een deel van gestolen horloges en sieraden in haar woning opgeborgen.

De schoonzoon en diens familie

De hoofdverdachte betrok zijn schoonzoon actief bij het plegen van strafbare feiten. De schoonzoon was de partner van de oudste dochter, met wie hij ook een kind had. Hij leek een hechte band te hebben met zijn schoonvader en knapte al vanaf jonge leeftijd klusjes voor hem op. Ze belden elkaar veel. De eerste antecedenten van de schoonzoon

stammen uit begin jaren negentig en diens criminele activiteiten zijn tot op heden niet gestopt. In die tijd hield hij zich bezig met diefstallen (in vereniging) en het vervaardigen en vervoeren van harddrugs. Ten tijde van het opsporingsonderzoek was hij verantwoordelijk voor het uitvoeren van bedreigingen, oplichtingen, diefstallen, gewapende overvallen en ripdeals, die hij voor een deel pleegde in opdracht van de hoofdverdachte, maar wel zelfstandig uitvoerde, samen met twee of drie andere personen, onder wie zijn vader en jongere broer. Hij betrok zijn vader bijvoorbeeld bij de diefstal en heling van een motorboot. Hij leek zich echter ook te willen bewijzen als een volwaardige crimineel, als iemand die zijn eigen broek kon ophouden. Zo maakte hij op verschillende momenten zonder tussenkomst van de hoofdverdachte afspraken met criminele afnemers. Als de laatstgenoemde dit te horen kreeg, kon hij zich hier erg over opwinden en liet direct weten dat hij “*toch echt ‘de baas’ was*”. De vader en broer van de schoonzoon waren daarnaast ook zelf crimineel actief. De eerstgenoemde was bijvoorbeeld samen met zijn zoon en de hoofdverdachte betrokken bij een hennepkwekerij in een loods. Hij zou daarnaast ook hebben gehandeld in drugs en die aan de hoofdverdachte te koop hebben aangeboden. De broer was betrokken bij autodiefstallen. Een auto waarvan hij de eigenaar was, werd als vluchtauto gebruikt bij een gewapende overval.

De ex-partner van de hoofdverdachte en diens kinderen

De ex-partner van de hoofdverdachte, met wie hij drie dochters had, woonde ten tijde van het opsporingsonderzoek op een woonwagenlocatie in een andere provincie, samen met haar jongste dochter. De middelste dochter woonde op weer een andere locatie bij een oom en tante. De laatstgenoemden waren niet betrokken bij de criminele activiteiten. De oudste (meerderjarige) dochter woonde samen met haar vriend op een woonwagenlocatie elders (zie hierna). De ex-partner had zo nu en dan telefonisch contact met haar ex-echtgenoot en zij was althans deels op de hoogte van diens criminele activiteiten. De verhoudingen leken goed, aangezien zij van hem een gestolen horloge kreeg. Daarnaast was ze betrokken bij de verkoop van andere gestolen horloges, aan iemand die op dezelfde woonwagenlocatie woonde als zijzelf. Ook de drie dochters waren op de hoogte van de illegale activiteiten, en de oudste was daarbij zijdelings betrokken. Het ging bijvoorbeeld om het opslaan van een gestolen horloge en het doorgeven van berichten aan haar partner, de schoonzoon. Ook kwam haar vader, de hoofdverdachte, regelmatig langs in de woonwagen van zijn oudste dochter en belden ze regelmatig met elkaar.

De moeder en stiefvader van de hoofdverdachte en hun kinderen

De grootvader en grootmoeder van de hoofdverdachte waren aan het begin van de vorige eeuw geboren in het oosten van Nederland. Zij hadden vier kinderen, onder wie de moeder van de hoofdverdachte, die begin jaren dertig van de vorige eeuw als enige dochter in het gezin werd geboren. Zij had drie kinderen uit twee verschillende relaties: de hoofdverdachte en twee dochters. Eind jaren zestig verhuisde zij naar een woonwagenlocatie in het zuiden van Nederland waar in die tijd haar jongste dochter

werd geboren, de halfzus van de hoofdverdachte. Diens stiefvader was eerder getrouwd geweest met de zus van een van de vertrouwelingen van de familie. De moeder van de hoofdverdachte was op de hoogte van diens criminele activiteiten, maar nam er niet aan deel. Wel onderhield zij contacten met verschillende personen die deel uitmaakten van het criminele netwerk. De rol van de stiefvader was actiever: hij beheerde een bankkluis waarin geld en persoonlijke spullen van de hoofdverdachte lagen, hij bewaarde gestolen spullen in zijn woonwagen en had een voertuig op zijn naam staan dat gebruikt werd bij het plegen van strafbare feiten.

De halfbroer van de hoofdverdachte, een kind uit een relatie van zijn vader met een andere vrouw dan zijn moeder, woonde ten tijde van het opsporingsonderzoek in het oosten van Nederland. Hij had geen vast werk en leefde van een uitkering. Hij kwam in 1998 in aanraking met de politie voor oplichting en zat daarvoor een celstraf van twaalf maanden uit. Daarnaast werd hem twee keer een werkstraf opgelegd, eveneens voor oplichting. De verhoudingen tussen de hoofdverdachte en zijn halfbroer waren wisselend. Zo zocht hij steun bij hem kort na het overlijden van zijn moeder, maar op andere momenten was er sprake van ruzie. Binnen het criminele netwerk van de hoofdverdachte verleende de halfbroer enkele hand- en spandiensten, zoals het tanken van benzine met een gestolen tankpas en het verhandelen van hasj die door de groep was verkregen door middel van een ripdeal. Dit gebeurde tijdens een korte periode waarin hij intensief optrok met de hoofdverdachte, maar dat contact verwaterde al snel weer, omdat de halfbroer niet wilde dat de hoofdverdachte de baas over hem speelde. De halfzus woonde op dezelfde woonwagenlocatie als haar vader en moeder. Zij wist van de gestolen horloges en was mogelijk betrokken bij de verkoop ervan.

Twee neven van de hoofdverdachte

Op de woonwagenlocatie waar de hoofdverdachte woonachtig was, woonden ook een oudere en jongere neef. De eerstgenoemde woonde samen met zijn partner, met wie hij twee meerderjarige kinderen had. In de jaren negentig was hij subject in een groot-schalig rechercheonderzoek vanwege internationale hasjsmokkel met zeeschepen, waarvoor hij ook veroordeeld werd. Zijn vader was een van de investeerders in een grote partij die verhandeld werd. Deze neef leefde ten tijde van het opsporingsonderzoek van een bijstandsuitkering. De jongere neef woonde op dat moment bij diens vader (oom van de hoofdverdachte), die eveneens geen onbekende was in het criminele milieu, en moeder. Hijzelf is nooit opgehouden met het plegen van strafbare feiten, waaronder veel geweldsdelicten. De meest recente dateert van 2021 en betrof openlijke geweldpleging.

De oudere neef was betrokken bij het rippen van een partij hasj. Samen met de schoonzoon van de hoofdverdachte verkende hij de locatie. De jongere neef speelde geen rol in het criminele netwerk van de hoofdverdachte, maar was lid van een crimineel samenwerkingsverband dat zich schuldig maakte aan afpersing en internationale drugs-handel. Deze neef nam actief deel aan ontvoeringen, gijzelingen, afpersing van perso-

nen en het plegen van ripdeals. Daarnaast was hij betrokken bij de levering van een grote partij xtc-pillen, die eerder van collega-criminelen was gestolen. Naar aanleiding hiervan doorzocht de politie de woonwagenlocatie waar hij woonachtig was, maar bleken familieleden nog op tijd in staat te zijn geweest om een grote som geld, vuurwapens en drugs veilig te stellen. Het geld werd alsnog teruggevonden, onder de woonwagen van de neef.

Overige familieleden van de hoofdverdachte

Tijdens de opsporingsonderzoeken kwamen nog twee andere familieleden in beeld die een rol vervulden in het criminele netwerk van de hoofdverdachte. De eerste was een zwager die in het oosten van Nederland woonde. Hij stelde zijn woning en bijbehorende loods ter beschikking om (gestolen) goederen in te verstoppert of op te bergen, en om een touringcar te stallen waarin een geprepareerde bergplaats moest worden aangebracht voor het vervoeren van drugs. Hij reed dit voertuig zelf naar en van de locatie waar deze van een geheime bergplaats voorzien was.

Een tweede persoon was familie van de stiefvader van de hoofdverdachte en 'kind aan huis' bij de familie van de hoofdverdachte. Deze riep zijn hulp stevast in om raad en advies te krijgen wanneer er problemen waren, of dreigden te ontstaan. Daarbij ging het enerzijds om het bemiddelen wanneer er relationele problemen waren tussen de hoofdverdachte en diens partner. Anderzijds adviseerde deze vriend van de familie ook wanneer er moeilijkheden waren bij de uitvoering van criminele activiteiten. Wanneer de hoofdverdachte de hulp van deze vertrouweling nodig had, gingen ze eerst altijd samen eten in dezelfde horecagelegenheid, om zich aansluitend samen te vermaaken in het nachtleven.

Niet-familieleden

De hoofdverdachte maakte gebruik van verschillende uitvoerders die geen familie waren. Een eerste persoon kan worden gekenschetst als een 'klusjesman', die voor allerlei uitvoerende werkzaamheden werd ingeschakeld. Hij was al wat ouder en was altijd ongetrouwd gebleven. Ten tijde van het opsporingsonderzoek woonde hij in een sober ingerichte caravan die tegenover de woonwagen van de hoofdverdachte was gestald. Hoewel hij de havo had gevolgd had hij geen diploma behaald, maar hij beheerste wel zijn talen. Hij werkte behalve voor de hoofdverdachte ook voor andere mensen als klusjesman, met inbegrip van andere leden van het criminele netwerk. De klusjesman was met de familie van de hoofdverdachte in contact gekomen omdat zij in het verleden klant waren bij diens ouders, die een winkel hadden. Als puber moest hij vaak bestellingen afgeven op het woonwagencentrum. Daar leerde hij eind jaren zestig de familie kennen. Halverwege de jaren negentig werd hij benaderd door de hoofdverdachte om wat werkzaamheden uit te voeren op het woonwagenkamp. Vanaf die periode raakte hij ook betrokken bij de criminele activiteiten. Daarbij ging het bijvoorbeeld om het opbouwen en inrichten van een hennepkwekerij, optreden als de vaste chauffeur van de hoofdverdachte, optreden als tolk bij contacten met buitenlandse crimine-

len, alsmede de bewaking en begeleiding van hasjtransporten die vanuit Zuid-Europa onderweg waren naar Nederland. Hij vervoerde ook zelf een partij softdrugs naar Nederland waarbij hij werd aangehouden en een halfjaar de cel in ging. Tot slot werd hij ook gebruikt als katvanger.

Een tweede persoon was van origine schrijver en tekenaar, maar was daarnaast ook betrokken bij criminele activiteiten. Begin jaren tachtig vertrok hij uit Nederland en verbleef daarna in diverse landen in Europa, en werd meermaals veroordeeld. Hij kwam in contact met de hoofdverdachte nadat hij samen met een van diens kennissen gedetineerd was geweest in het buitenland. Na vrijlating zocht hij contact met de hoofdverdachte en raakte hij gaandeweg betrokken bij meerdere strafbare feiten, zoals de oplichting van een in het buitenland gevestigde autodealer. Daarnaast heeft hij samen met de hoofdverdachte voorbereidingen getroffen om grondstoffen voor de productie van xtc vanuit Azië naar Nederland te transporteren en werd hem gevraagd om een harddrugslijn op te zetten naar een Europees land waar hij op dat moment stond ingeschreven. Dat mislukte doordat hij opnieuw werd aangehouden met een grote som drugsgeld.

Een derde niet-familielid kan worden gezien als een oude en getrouwe vriend van de familie. Hij woonde en verbleef veel in Spanje, maar kwam regelmatig op bezoek bij diverse familieleden. Hij sprak zijn talen en was vanuit Spanje betrokken bij het voorbereiden en uitvoeren van drugstransporten. In verband daarmee werd hij ook gearresteerd en veroordeeld. Tijdens zijn detentie zette hij het crimineel handelen voort door buitenlandse en Nederlandse medegedetineerden die eveneens een straf uitzaten vanwege drugshandel, in contact te brengen met de hoofdverdachte, onder wie ook de hiervoor beschreven persoon. Ook zorgde hij voor contacten met de afnemer van een partij xtc-pillen.

4.2.4 *De rol van familiebanden*

De voorgaande paragraaf liet zien dat familieleden in het criminele netwerk rondom de hoofdverdachte verschillende rollen speelden. Met name de schoonzoon was actief betrokken bij het plegen van de strafbare feiten, al dan niet geïnitieerd door de hoofdverdachte, waarbij ook diens vader en broer werden ingeschakeld. Eerder werkte de hoofdverdachte samen met diens halfbroer en ook ten tijde van het opsporingsonderzoek was deze korte tijd betrokken bij het criminele netwerk. Opvallend was de rol van de partner van de hoofdverdachte, die een substantieel aandeel had in het plegen van strafbare feiten, zowel ondersteunend als uitvoerend. Andere familieleden faciliteerden de criminele activiteiten, werden ingeschakeld bij het helen van gestolen horloges en sieraden, of trokken er profijt van omdat zij deze cadeau kregen. Opmerkelijk was de rol als bemiddelaar en adviseur van een wat verder familielid. Tot slot kan worden geconstateerd dat de ouders, kinderen en andere familieleden van de hoofdverdachte uitstekend op de hoogte waren van diens criminele activiteiten en zich in hoge mate

loyaal aan hem toonden, met inbegrip van diens ex-vrouw. Daar stond omgekeerd tegenover dat de hoofdverdachte er geen probleem mee had om van familieleden te profiteren. Familieleden, ook wanneer zij niet actief deelnamen aan het plegen of faciliteren van strafbare feiten, wisten dat ze soms in codetaal moesten spreken aan de telefoon. Het versluierd taalgebruik bestond voornamelijk uit Bargoense woorden. Dit gold niet alleen voor de hoofdverdachte en zijn directe familie, maar ook voor aanverwante familie en zijn ex-vrouw.

De hoofdverdachte was echter ook afhankelijk van niet-familieleden. De eerste was de klusjesman, die voor allerlei uitvoerende werkzaamheden werd ingeschakeld. De manier waarop dat gebeurde zou in deze tijd als een vorm van criminele uitbuiting kunnen worden gezien. De klusjesman kreeg nauwelijks betaald voor diens legale of illegale werkzaamheden, werd door de hoofdverdachte en diens partner als voetveeg gebruikt, en regelmatig bedreigd of mishandeld. Andere niet-familieleden waren belangrijk vanwege hun talenkennis of buitenlandse criminele contacten, die met name nodig waren voor de handel in verdovende middelen of voor de aankoop van precursoren.

Voor de hoofdverdachte was het een voordeel dat diverse familieleden op dezelfde woonwagenlocatie woonden. Dit maakte dat ze gemakkelijk bij elkaar in en uit liepen en dat de woningen konden worden gebruikt om verboden of gestolen goederen te verstoppert, bijvoorbeeld bij kinderen van de hoofdverdachte en bij zijn moeder. De partner van de hoofdverdachte werd onder meer ingezet om op geld te passen en zij moest dan de hele dag thuisblijven.

Binnen het familienetwerk werd intensief contact met elkaar onderhouden, waarbij de vrouwen een belangrijke rol speelden, zoals bij leven de moeder van de hoofdverdachte. Wanneer familieleden die behoorden tot het criminele netwerk werden aangehouden, werd direct de familie gebeld om te waarschuwen dat de politie waarschijnlijk zou komen kijken of doorzoekingen zou verrichten. Zij gaven elkaar instructies om ervoor te zorgen dat er niets te vinden zou zijn in de woonwagens van aangehouden verdachten. Tegenover de politie en andere autoriteiten werd niet gesproken. Slechts een oom van de hoofdverdachte, die op hetzelfde woonwagencentrum woonde, positioneerde zichzelf als een aanspreekpunt voor allerlei overheidsdiensten die op het centrum moesten zijn, bijvoorbeeld voor toezicht of handhaving. Daarmee wilde hij vooral voorkomen dat pottenkijkers onaangekondigd het woonwagencentrum zouden betreden.

Intergenerationele overdracht?

Om na te gaan of in dit criminele netwerk sprake was van intergenerationele overdracht van crimineel gedrag, is voor de directe familieleden van de hoofdverdachte onderzocht of en zo ja hoe zij staan geregistreerd in de politiesystemen. Bij de drie dochters en hun partners blijkt bij twee van de drie sprake van intergenerationele con-

tinuïteit, zij het dat zij niet betrokken waren bij vormen van zware of georganiseerde criminaliteit. Eén pleegde een aantal geweldsfeiten en strafbare feiten te relateren aan de Wegenverkeerswet. De andere dochter pleegde vermogensdelicten (diefstal en winkeldiefstal) en was betrokken bij een eenvoudige mishandeling en openlijke geweldpleging. Bij dat laatste feit was ook haar zus betrokken. De dochters hadden relaties met, of trouwden met partners die niet van onbesproken gedrag waren, al voorafgaand aan de relaties. Bij twee dochters waren deze relaties, net als die van hun ouders, explosief te noemen en was regelmatig sprake van verbaal en fysiek geweld.

De dochters van de hoofdverdachte hebben inmiddels allemaal een of meer kinderen, die op één na op het moment van schrijven nog minderjarig zijn. De meerderjarige is een dochter van het oudste kind van de hoofdverdachte. Zij heeft geen strafblad, maar werd wel een keer aangehouden wegens verbaal en fysiek agressief gedrag naar aanleiding van een verkeersincident. Op dat moment woonde ze samen met haar moeder, had ze geen opleiding afgerond en leefde ze van een uitkering. Een tweede dochter heeft een minderjarige zoon die geen probleemgedrag vertoont, maar over wie wel zorgen waren vanwege het partnergeweld in het gezin, waar hij getuige van was. Die relatie is inmiddels beëindigd, maar leidde wel tot bedreigingen en vernielingen door andere bewoners van de woonwagenlocatie, die op de hand waren van de ex-partner. De derde dochter heeft twee minderjarige kinderen. Een daarvan heeft een melding in de politiesystemen vanwege het veroorzaken van overlast, maar dat leek meer kwajongensgedrag. Over het andere kind is niets bekend.

Hoewel er bij twee van de drie dochters en bij één van de kleindochters sprake is van een strafblad of meldingen in de politiesystemen, lijken deze met name voort te vloeien uit specifieke risicofactoren. Een daarvan is het opgroeien in een situatie waarin bijvoorbeeld partnergeweld, of het instrumenteel inzetten van agressief gedrag, aan de orde is of was. Ook de hoofdverdachte stond als vader bekend om diens agressieve inborst. Het kiezen van partners die gewelddadig gedrag vertonen of die al een strafblad hebben, is evenmin behulpzaam (zie ook Moors & Spapens, 2017). Een andere risicofactor is het lage opleidingsniveau en de afhankelijkheid van een uitkering, bijvoorbeeld in relatie tot het plegen van kleinschalige vermogensdelicten, zoals winkeldiefstal.

4.2.5 *Subculturele en clan-achtige aspecten*

In hoofdstuk 3 kwam een aantal aspecten aan de orde dat in verband wordt gebracht met de (sub)cultuur van reizigers. Voor een deel zien we deze factoren ook terug in het hier onderzochte criminele netwerk, maar voor een deel ook niet.

Om te beginnen werd gewezen op het belang dat wordt gehecht aan materieel bezit, terwijl onderwijs of culturele ontwikkeling niet voorop staan. Om dat eerste te bereiken wordt gehandeld in alles wat los en vast zit en wordt gewiekstheid bij het doen van

zaken waarvoor ogenschijnlijk weinig werk hoeft te worden verricht, gewaardeerd. In het onderhavige familienetwerk was het opleidingsniveau inderdaad bij alle leden die in het dossier voorkomen en waarover informatie voorhanden is, laag. De vraag hoe het op dit vlak met de jongste generatie gesteld is, kan niet worden beantwoord. Het belang van materieel bezit wordt bijvoorbeeld geïllustreerd door een discussie tussen de schoonzoon en diens partner, die er zeer over verbolgen is dat ze hem een ‘kwartjesdief’ noemt, terwijl hij zich juist wil bewijzen als iemand die ook los van zijn schoonvader zijn eigen broek kan ophouden. Dat werken niet in hoog aanzien staat, wordt zichtbaar in een opmerking van de schoonzoon: *“werken is niet voor ons aangelegd, voor ons reizigers”*. Daarbij moet overigens worden aangetekend dat hij niet uit de reizigersgemeenschap afkomstig was, maar ingetrouwd in de familie van de hoofdverdachte. Werken moet hier bovendien worden opgevat in de zin van ‘werken voor een baas’. De hoofdverdachte reisde bijvoorbeeld stad en land af om zijn criminele activiteiten te kunnen ontplooiën en moest zich dus wel degelijk flink inspannen. Wel probeerde hij zo veel mogelijk het uitvoerende werk door anderen te laten doen. Dat laatste kan vanzelfsprekend echter ook als een afschermingstactiek worden gezien.

In de onderhavige casus ging de hoofdverdachte opportunistisch en in zekere zin impulsief te werk, door zich niet te concentreren op één vorm van criminaliteit, maar allerlei typen strafbare feiten te plegen. Mogelijk wordt dat verklaard doordat de op zichzelf lucratieve drugshandel toch te weinig opleverde. Daar staat tegenover dat de hoofdverdachte soms ook onverklaarbare risico’s nam, zoals het samen met zijn partner stelen van een gouden ring bij een juwelier in het buitenland en het kopen van een voertuig met een valse cheque. Ook de handel in gestolen horloges, hoewel die veel geld kan opleveren, had als nadeel dat veel familieleden daarbij waren betrokken en er aldus van afwisten. Gierigheid was ook een gedragskenmerk van de hoofdverdachte, dat niet altijd functioneel was. Hoewel hij enerzijds grote sommen geld investeerde om bijvoorbeeld een drugslijn op te zetten, probeerde hij anderzijds voortdurend te bekibbelen op kleine aankopen of bestedingen. Van dure cadeaus aan familieleden of leden van het criminele netwerk, of grote feesten om successen te vieren, zoals door Klerks (2000) werden beschreven, was in de onderhavige casus geen sprake, met uitzondering van het cadeau doen van gestolen horloges. Extreme gierigheid komt overigens ook wel in andere onderzoeken naar voren, en is eerder een gedragskenmerk van individuele misdaadondernemers dan dat hier sprake zou zijn van een subcultureel aspect (zie bijvoorbeeld Moors & Spapens, 2017). Tot slot zien we ook het bedriegen van zakenpartners terug. Als één van de vaste ‘partners in crime’ van de hoofdverdachte die betrokken is bij het prepareren van voertuigen hem een partij softdrugs te koop aanbiedt, tipt hij vervolgens zijn schoonzoon en neef om deze partij te stelen. Dit mondt uit in een ripdeal, waarbij de aangeboden partij onder bedreiging van geweld wordt gestolen.

Een volgend aspect waar regelmatig naar wordt verwezen is het wantrouwen ten opzichte van buitenstaanders en de overheid in het bijzonder, tegenover wie vooral zwijg-

zaamheid moet worden betracht. Op deze 'code' in de reizigersgemeenschap werd door verschillende verdachten expliciet gewezen. De meesten legden dan ook geen verklaringen af, dat gold overigens ook voor niet-familieleden, maar enkelen deden dat wel, waarbij ze zich overigens bewust waren van de mogelijke gevolgen. *"Binnen onze cultuur ... mag [je] nooit verklaren over zaken en je mag toch zeker geen verklaringen afleggen over familieleden. Ik heb dit nu wel gedaan en ben me ervan bewust dat ik nu bij de familie er wel uitgestoten ben. Ik kan niet meer naar bijeenkomsten waar wij als woonwagbewoners bij elkaar komen."* Loyaliteit naar de eigen familieleden is ook in deze dossiers zichtbaar, hoewel dat zich vooral uitte door te helpen wanneer er sprake was van aanhoudingen, bijvoorbeeld door belastende of waardevolle zaken te verbergen. Daarnaast is zichtbaar dat de hoofdverdachte zich na diens aanhouding bekommerde om de financiële situatie van zijn dochters. Toen hij na de rechtszitting door de parketpolitie buiten de rechtszaal geleid werd, riep hij naar een van zijn dochters of er nog geld was, waarop zij antwoordde dat hij zich daar niet druk over hoefde te maken. De hoofdverdachte schroomde echter ook niet om eigen familieleden geld afhandig te maken, bijvoorbeeld bij de verdeling van de erfenis na het overlijden van diens moeder. Ook de loyaliteit naar niet-familieleden was niet altijd even groot. Toen een van zijn zakenpartners die in zijn opdracht bezig was met het opzetten van een drugslijn in het buitenland werd gearresteerd, liet hij hem onmiddellijk vallen. Daar stond tegenover dat voor een andere persoon, die als vriend van de familie werd beschouwd en die eveneens in het buitenland werd aangehouden, financieel werd gezorgd en advocaatkosten werden betaald, terwijl er tevens in Nederland een woning zou worden geregeld die hij na vrijlating kon betrekken. Die laatste belofte werd overigens, toen het eenmaal zover was, niet nagekomen.

De klassieke opvattingen over de rol van vrouwen zijn in deze casus maar voor een deel terug te zien. Enerzijds krijgen de meeste vrouwen op vrij jonge leeftijd kinderen, hoewel dat bij de jongere generaties lijkt te veranderen. Anderzijds is het zeker niet zo dat de vrouwen niets te vertellen hadden in relaties, hoewel dat per koppel kon verschillen. De hoofdverdachte was zeer dwingend (geweest) naar zowel zijn ex-vrouw als zijn toenmalige partner, vertelde hun precies wat ze wel en niet mochten of moesten doen, en gebruikte geweld wanneer dat niet gebeurde. In een andere relatie was de vrouw echter duidelijk de baas en was ze veeleisend ten opzichte van haar mannelijke partner. De vrouwen zaten evenmin gevangen in relaties: er waren tal van echtscheidingen of relaties die uitgingen, onder meer vanwege partnergeweld, hoewel er ook de nodige knipperlichtrelaties waren, waarin vrouwen die mishandeld waren alsnog weer terugkeerden.

Een belangrijke constatering is dat de rol van de vrouwen in de criminele activiteiten vaak aanzienlijk groter was dan uit eerder onderzoek naar voren lijkt te komen. Het beeld dat de vrouwen van niets weten, werd voor een deel ook bewust in stand gehouden. Zo mengde de partner van de hoofdverdachte, wanneer er bezoekers in de woonwagen kwamen, zich niet in het gesprek, maar ging zij koffiezetten of huishoudelijk

werk doen. Tegelijkertijd was ze volledig op de hoogte van de handel en wandel van de hoofdverdachte en daarbij ook deels actief betrokken, terwijl ze ook advies gaf. In sommige gevallen maakte de hoofdverdachte pas afspraken *“als zij het ermee eens is”* of als *“zij zegt dat het goed is”*. De vrouwelijke familieleden waren uitstekend op de hoogte van wat zich aan criminele activiteiten afspeelde, ook al waren ze er niet direct bij betrokken. De moeder van de hoofdverdachte werd bij leven gezien als een dominante factor wanneer het familieaangelegenheden aanging. Zij liet duidelijk horen hoe zij over bepaalde zaken dacht en was op de hoogte van de criminele activiteiten van haar zoon. Opmerkelijk is dat er in de dossiers weinig te vinden is over hoe er met de kinderen werd omgegaan. Typisch zou zijn dat de kinderen op een voetstuk worden gezet en van alle materiële geneugten voorzien. Hoewel de relatie tussen bijvoorbeeld de hoofdverdachte en diens kinderen over het algemeen goed leek te zijn, was van verwennerij ogenschijnlijk geen sprake (geweest).

Tot slot kan worden gezien dat verdachten hun reputatie als reiziger in de richting van autoriteiten ook functioneel probeerden te gebruiken, met name in dreigende zin. Toen er een conflict met de gemeente ontstond tussen de hoofdverdachte en de woningbouwvereniging over een standplaats voor zijn dochter op een woonwagenlocatie, gebruikte hij onder meer de naam van zijn (beruchte) familie om de intimidatie kracht bij te zetten. Ook gebruikte hij termen als *“we komen naar de woningbouwvereniging toe; we komen met alle zigeuners voor je huis staan; met het hele woonwagenkamp aan de deur”*. Het inzetten van de macht van het getal is inderdaad een strategie die vaker wordt toegepast in de richting van instanties of private bedrijven, zoals verzekeringsmaatschappijen die weigeren in te gaan op een dubieuze schadeclaim; maar of in deze casus het dreigement daadwerkelijk werd waargemaakt, is onbekend.

4.3 Casus 2

4.3.1 Samenvatting

In de tweede casus ging het om opsporingsonderzoeken naar twee criminele samenwerkingsverbanden waarbinnen de hoofdverdachten afkomstig waren uit Albanië. Beide criminele groepen hielden zich bezig met wietteelt. Er is niet waargenomen dat beide groepen samenwerkten, maar er waren wel aanwijzingen dat zij onderdeel waren van een groter crimineel netwerk. Op diverse momenten werden in totaal enkele tientallen kwekerijen aangetroffen in woonhuizen en enkele bedrijfspanden, waarbij een van de laatstgenoemde panden werd gebruikt voor het knippen van hennep toppen. De panden waren ofwel gehuurd, ofwel aangekocht. De koopwoningen bevonden zich in

een prijsklasse van rond de € 100.000.⁸ Het ging derhalve niet om opvallende of grote huizen, en bovendien om panden waar onderhoud of renovatie nodig was. De kern van de criminele samenwerkingsverbanden bestond uit familieleden die afkomstig waren uit Albanië. Daarnaast werden overwegend personen die (oorspronkelijk) afkomstig waren uit Albanië tijdelijk naar Nederland overgebracht om tegen betaling in de gehuurde hennep panden te gaan wonen, of om zich voor te doen als huurder of koper, terwijl ze niet daadwerkelijk in de woningen verbleven of van plan waren om er te gaan wonen. Het ging daarbij overwegend om personen die uit dezelfde Albanese regio afkomstig waren als de kernleden van de criminele samenwerkingsverbanden. Voorts werden in Albanië woonachtige familieleden ingeschakeld om op papier de geldbedragen te verstrekken die nodig waren voor de aankoop van panden. Deze werden meestal zonder hypotheek gekocht. Tot slot werden ook niet-Albanese personen ingeschakeld in faciliterende of uitvoerende rollen.

4.3.2 *Activiteiten in de onder- en bovenwereld*

De activiteiten van het eerste criminele samenwerkingsverband bestonden uit het exploiteren van wietkwekerijen in panden die werden gehuurd. Het onderzoek richtte zich op een faciliteerder, wat leidde naar een aanzienlijk aantal woningen waarin kwekerijen werden gevonden. Er werd echter geen inzicht gekregen in wie de plantages in de woningen hadden geïnstalleerd en wie de afnemers van de gekweekte cannabis waren. De faciliteerder was een kleine onderneming, waarbij een van de hoofdverdachten en een Nederlander betrokken waren. Het bedrijf verleende uiteenlopende diensten. Een daarvan was het aannemen van contante bedragen voor huur- en energiekosten, die vervolgens via de rekening van het bedrijf werden overgemaakt aan de pandeigenaren of verhuurmakelaars, respectievelijk energiebedrijven. De contante stortingen werden geadmistreerd op valse identiteitskaarten die de verdachten in hun bezit hadden. Dezelfde valse namen werden gebruikt bij het afsluiten van de huurcontracten. De Nederlandse eigenaar van de onderneming was een vriend van een van de hoofdverdachten en diens partner. In de hennep panden werden personen ondergebracht die veelal afkomstig waren uit dezelfde gemeente in Albanië, of dorpen in de buurt daarvan, met hun partners en eventueel ook hun kinderen. Zij kregen daarvoor maandelijks een bedrag waarvoor ze verder geen werkzaamheden hoefden te verrichten – hoewel er aanwijzingen zijn dat zij de kwekerij mede onderhielden door bijvoorbeeld de planten water te geven. Het ging om het wekken van de indruk dat er een normaal gezin in de woning verbleef, met schoolgaande kinderen en hard werkende ouders. Wat de laatstgenoemden, die doorgaans vroeg vertrokken en laat terugkwa-

8 Waarbij aangetekend dat de panden veelal werden aangekocht vanaf omstreeks 2014, dat wil zeggen voordat de prijzen van woningen scherp begonnen te stijgen. De WOZ-waarde van de desbetreffende panden bleek ten tijde van de opsporingsonderzoeken met ten minste een factor drie te zijn toegenomen. Waardestijgingen vloeiden bij sommige panden echter ook voort uit witwaspraktijken, namelijk het tegen veel hogere prijzen doorverkopen van woningen tussen strolieden.

men, daadwerkelijk overdag deden, valt uit de dossiers niet op te maken. Degenen die in de wietpanden werden aangehouden legden geen waarheidsgetrouwe verklaringen af, die bovendien sterk op elkaar leken. Hoewel twee broers een meer coördinerende rol speelden en bijvoorbeeld ook de betalingen via de faciliteerder verrichtten, is het opmerkelijk dat ook zij verbleven in panden waar wietkwekerijen werden gevonden. Het lijkt er dus niet op dat zij de daadwerkelijke organisatoren of kopstukken waren, maar deze rol vooral konden vervullen omdat ze al langer in Nederland woonachtig waren en vriendschappelijke contacten hadden opgebouwd waarvan gebruik kon worden gemaakt. Zo waren diverse verdachten op papier in dienst van bedrijven die eigendom waren van een Nederlander, om daarmee een legaal inkomen te hebben, zonder daadwerkelijk bij het bedrijf te werken.

De criminele activiteiten van de tweede groep waren vergelijkbaar, maar deze groep kocht de panden aan in plaats van ze te huren. Degenen die zich voordeden als kopers waren de partners en familieleden van de hoofdverdachten, of strolieden die slechts voor het afsluiten van de kooptransactie naar Nederland kwamen. Vrijwel geen enkele van deze 'kopers' nam daadwerkelijk zijn intrek in de panden. De ingevlogen strolieden waren veelal jong, hadden geen economische binding met Nederland, geen langdurige verblijfsstatus en spraken de taal niet. De hoofdverdachten en andere leden van het criminele samenwerkingsverband stonden voor kortere of langere perioden op de loonlijst van diverse bedrijven, die ofwel eigendom waren van 'vrienden' ofwel van niet-Albanese leden van de criminele groep. Het ging in vrijwel alle gevallen om valse dienstverbanden, die slechts fungeerden om op papier een legaal inkomen te verkrijgen. De aankoop van de panden vond ofwel plaats zonder hypotheek ofwel met leningen die werden verkregen op grond van valse werkgeversverklaringen. In het eerste geval werd betaald met 'spaargeld' of geld dat vanuit Albanië, al dan niet via een omweg, werd overgemaakt. Daarbij werd bijvoorbeeld verklaard dat het ging om opbrengsten uit landbouwactiviteiten of de verkoop van vastgoed in Albanië. De vrouwelijke partners die panden hadden aangekocht verklaarden dat het om geld ging dat met prostitutie was verdiend.

Een van de hoofdverdachten had met een compagnon kortstondig een bouw- en klusenbedrijf dat voor de renovatie van de panden werd ingeschakeld, maar waar tevens werknemers uit Albanië in dienst waren die zorgden voor de opbouw van de wietkwekerijen. Ook werden personen met de Albanese nationaliteit, deels leden van het familienetwerk, aangetroffen in een hennepknipperij die gevestigd was in een bedrijfspand. Twee van de hoofdverdachten gaven op de achtergrond leiding aan een bedrijf dat zorgde voor tewerkstelling van, onder andere, Albanezen die in Duitsland wilden werken. Zij werden ingeschakeld voor verbouwingen, maar ook in Nederland ondergebracht in woningen waar wiet werd gekweekt. In het dossier komen enkele Nederlanders voor die essentiële hand- en spandiensten verrichtten voor het criminele samenwerkingsverband, zoals het op naam zetten van voertuigen, het betalen van vliegtickets voor 'kopers' van panden, ophalen van de post in woningen die werden

gebruikt voor wietteelt maar waar niemand woonde, en vooral door op te treden als tolk bij uiteenlopende transacties. Beiden waren getrouwd (geweest) met Albanese vrouwen, waarbij het zeer waarschijnlijk ging om schijnhuwelijken. Zo wist een van de 'echtgenotes' zich haar trouwdatum niet te herinneren, wat tamelijk ongebruikelijk is. Beiden waren dan ook in werkelijkheid de vriendinnen van de twee hoofdverdachten. Daarnaast maakten de hoofdverdachten nog gebruik van diverse andere personen die werden ingeschakeld om bedrijven op hun naam te zetten, panden aan te kopen en betalingen te verrichten. Zichtbare activiteiten in de bovenwereld beperkten zich tot kleinschalige zaken in de droge horecasector, doorgaans bedrijven die maar kort bestonden en waarin de ex-vrouwen en vriendinnen van de hoofdverdachten een rol speelden.

4.3.3 *De samenstelling van de familienetwerken*

Op voorhand moet worden aangetekend dat niet in alle gevallen kon worden vastgesteld wie binnen de samenwerkingsverbanden precies familie was van wie. Dat had mede te maken met het gegeven dat (vrijwel) alle betrokkenen gebruikmaakten van valse of gestolen identiteitskaarten, doorgaans Griekse of Italiaanse. Dat gold overigens ook voor de meeste niet-Albanese leden van de criminele samenwerkingsverbanden.

In het eerste onderzochte criminele samenwerkingsverband speelden twee broers een belangrijke rol. Daarnaast kon worden vastgesteld dat verschillende andere leden van de groep familie van elkaar waren, maar niet of zij ook waren gerelateerd aan bijvoorbeeld de hoofdverdachten, of aan personen met andere achternamen. Of de leden van het netwerk tot dezelfde clan behoorden, kon niet worden vastgesteld. Wel bleken zij vrijwel altijd te zijn geboren in dezelfde gemeente in Albanië, of in dorpen in de directe omgeving daarvan.

De spil van de tweede groep werd eveneens gevormd door twee broers. Zij schakelden daarnaast hun twee zussen en hun partners in. De vrouwelijke familieleden vervulden onder meer ondersteunende rollen, zoals het op papier aankopen en op naam zetten van panden. De mannen van de twee zussen waren ook betrokken bij het uitvoeren van verbouwingen en vermoedelijk het bouwen van wietkwekerijen. Ook de ouders of familieleden van sommige leden van het criminele samenwerkingsverband en die in Albanië woonden, werden ingeschakeld, bijvoorbeeld voor het overboeken van geld dat werd gebruikt om woningen aan te kopen. Daarnaast maakten vier neven van de hoofdverdachten deel uit van het criminele samenwerkingsverband. Voorts waren diverse personen betrokken van wie niet bekend is of zij familiebanden hadden met de voornoemde personen, maar die doorgaans ook in dit geval geboren waren in de dezelfde streek in Albanië.

Naast Albanees sprekende leden maakten ook personen met een niet-Albanese achtergrond deel uit van de criminele samenwerkingsverbanden. Een Nederlander faciliteer-

de via zijn bedrijf voor beide criminele samenwerkingsverbanden de betalingen van huur en/of energiekosten voor wietpanden. Ook maakten beide groepen gebruik van personen met de Nederlandse of andere nationaliteiten die uiteenlopende hand- en spandiensten verleenden ten behoeve van de illegale activiteiten. In de tweede zaak gingen Nederlanders vermoedelijke schijnhuwelijken aan met twee Albanese vrouwen die in werkelijkheid de vriendinnen van de hoofdverdachten waren, om er op die manier voor te zorgen dat de vrouwen een verblijfsvergunning konden krijgen. Tot slot hadden enkele Albanese leden van het criminele samenwerkingsverband relaties (gehad) met vrouwen uit andere landen, onder wie een met een Nederlandse partner, die in dezelfde rol werden (of waren) ingezet als de andere vrouwelijke partners van leden van de criminele groepen.

4.3.4 *De rol van familiebanden*

In de wetenschappelijke literatuur omtrent Albanees sprekende criminele netwerken bestaat een hoge mate van overeenstemming over het feit dat familiebanden een cruciale rol spelen. Dat bleek ook uit de onderhavige opsporingsdossiers, waarin de hoofdverdachten in allerlei rollen familieleden inschakelden. Over in hoeverre het bij uitvoerders die geen familie waren – of van wie dat althans niet is vastgesteld – ging om leden van dezelfde clan, kunnen op grond van de beschikbare informatie geen uitspraken worden gedaan. Zoals Arsovska (2009) vaststelde, wordt door Albanees sprekende criminele groepen in het buitenland ook samengewerkt met niet-familieleden of met leden van andere clans. Het eerstgenoemde is ook in deze onderzoeken zichtbaar, waarbij het ook ging om niet-Albanees sprekenden. Of er ook leden waren die tot andere clans behoorden dan de hoofdverdachten, kon wederom niet worden vastgesteld.

Hoewel op familie gebaseerde vertrouwensbanden een belangrijke rol speelden, kan echter ook worden geconstateerd dat deze ook werden onderhouden met niet-familieleden. Daarbij ging het bijvoorbeeld om de mede-eigenaar van het faciliterende bedrijf, met wie door een van de hoofdverdachten ook vriendschappelijk werd omgegaan. Ook een andere persoon die geen familielid of Albanees-sprekend was werd voor allerlei taken ingezet, waardoor deze betrekkelijk goed inzicht had in de criminele activiteiten van enkele hoofdverdachten. Datzelfde gold voor een van de Nederlandse verdachten die belangrijke hand- en spandiensten verrichtte. Waarom ervoor werd gekozen niet-familieleden in te zetten voor het uitvoeren van ook belangrijkere onderdelen van het criminele bedrijfsproces, waarbij het afbreukrisico groter zou zijn wanneer zij verklaringen zouden afleggen, is niet duidelijk. Experts van de Nationale politie gaven in gesprekken aan dat Albanese criminele netwerken die in Nederland opereren sterk afhankelijk zijn van samenwerking met lokale criminelen, onder andere omdat zij de taal spreken, de regelgeving kennen en vanwege hun contacten in de Nederlandse onderwereld, die zij zelf en hun familieleden niet hebben. Deze observatie sluit aan bij ander onderzoek naar de mobiliteit van criminele netwerken (Zie onder meer: Van Dijk & Spapens, 2013).

4.3.5 *Subculturele en clan-achtige kenmerken*

Zoals in paragraaf 3.4 uiteen werd gezet is er onder wetenschappers de nodige discussie over de vraag in hoeverre oude tradities en gebruiken, en in het bijzonder de Kanun, binnen criminele netwerken in de Albanees sprekende gemeenschap nog een belangrijke rol spelen, of dat ze dat *überhaupt* ooit deden. In de bestudeerde dossiers wordt er op geen enkele manier aan gerefereerd, waarbij moet worden aangetekend dat de verdachten die van Albanese afkomst waren geen verklaringen hebben afgelegd, of geen waarheidsgetrouwe. Wel kunnen enkele observaties worden gedaan.

Om te beginnen valt op dat er sprake was van een soepele samenwerking, ook met de niet-Albanese leden van de criminele samenwerkingsverbanden. In diverse gevallen waren de banden zelfs vriendschappelijk te noemen. Zo werden in een geval foto's aangetroffen van een etentje met daarop een belangrijke faciliteerder, een van de hoofdverdachten en zijn partner, en enkele andere personen. Uit de literatuur komt naar voren dat voor Albanees sprekende clans loyaliteit en het voldoen aan gemaakte afspraken belangrijk zijn. De beschikbare informatie geeft geen aanwijzingen dat sprake was van conflicten omdat afspraken niet werden nagekomen, althans niet tussen de Albanees sprekende leden. Wel zou een van de hoofdverdachten vanwege een financieel geschil een voormalige 'compagnon' hebben bedreigd, waarmee hij korte tijd een bovenwereldbedrijf had gerund. Voorts waren er aanwijzingen dat de Nederlandse mannen die schijnhuwelijken waren aangegaan met Albanese vrouwen, daartoe waren gedwongen. Bij een doorzoeking werden meerdere vuurwapens aangetroffen, waaronder een zwaar automatisch wapen. Tot slot stond één van de hoofdverdachten gesignaleerd vanwege betrokkenheid bij een moord in Italië, waarna hij dat land had verlaten, zijn naam had veranderd en zich in Duitsland had gevestigd.

Er waren geen indicaties dat bijvoorbeeld personen die vanuit Albanië naar Nederland kwamen om zich voor te doen als 'gewone' bewoners van gehuurde woningen waarin wietkwekerijen waren geïnstalleerd, niet werden betaald. Ook hielden zij zich in verhoren (vrijwel) allemaal aan het afleggen van eenzelfde soort fictieve verklaring en deden ze er verder het zwijgen toe. Er zijn wel aanwijzingen dat sommige van deze 'huurders' naar Nederland waren gelokt met het vooruitzicht van goed betaald werk, meestal in de bouw, hoewel ook niet valt uit te sluiten dat althans een deel van hen inderdaad ook nog reguliere werkzaamheden verrichte. De mogelijkheid bestaat dat de criminele groepering de reis heeft voorgeschoten en vervolgens eiste dat dit geld werd terugbetaald door het verlenen van hand- en spandiensten bij wietteelt. Een recent onderzoek in het Verenigd Koninkrijk laat bijvoorbeeld zien dat eenderde deel van Albanees sprekende slachtoffers van criminele uitbuiting betrokken was bij wietteelt (Cockbain e.a., 2024). In het hier onderzochte dossier kan, wanneer het ging om familie of leden van dezelfde clan, echter ook een beroep zijn gedaan op loyaliteit. Daarbij zal het eventuele slachtoffers van criminele uitbuiting overigens impliciet of expliciet duidelijk zijn geweest dat represailles konden volgen tegen familieleden in het land van

herkomst. Degenen die in de wietkwekerijen werden aangetroffen waren in de regel immers afkomstig uit dezelfde Albanese dorpen of regio als de hoofdverdachten en zij wisten ongetwijfeld waar zij die familieleden konden vinden. Dezelfde mechanismen zien we bijvoorbeeld terug in onderzoek naar mobiele bendes (Mouris e.a., 2023a; 2023b; Laskai e.a., 2023). In het opsporingsdossier is er wel een uitzondering op de regel met betrekking tot loyaliteit, namelijk dat de hoofdverdachten een van de niet-Albanese leden van het criminele samenwerkingsverband aanwezen als degene die feitelijk de leider van de groep zou zijn geweest. Kennelijk beperkt de loyaliteit zich soms tot de eigen familie of clanleden.

Een tweede observatie betreft de rol van de vrouwen in de criminele samenwerkingsverbanden. In de literatuur wordt aangegeven dat zij binnen Albanese sprekende families worden geacht een ondergeschikte rol te vervullen, of althans worden geacht strikt gehoorzaam te zijn aan hun mannen. Met name in het tweede criminele samenwerkingsverband werden vrouwen, ook de partners van de hoofdverdachten, ingezet bij ondersteunende activiteiten, met name bij het verwerven van panden die werden gebruikt voor wietteelt, en hadden ze bijvoorbeeld ook voertuigen op hun naam staan. Anderen waren betrokken bij het knippen van henneptoppen, of woonden in panden waarin zich een kwekerij bevond. Er zijn geen aanwijzingen te vinden in de dossiers dat zij dit slechts deden uit 'gehoorzaamheid' aan hun mannen. De dossiers bevatten geen informatie over de verhoudingen binnen de partnerrelaties. Voorts is opvallend dat meerdere vrouwen, onder wie de vriendinnen van twee hoofdverdachten, aangaven als prostituee te hebben gewerkt, terwijl de Kanun dat verbiedt. Daarbij moet overigens wel worden aangetekend dat in de verhoren niet op dit punt werd doorgevraagd, waarschijnlijk omdat al duidelijk was dat het prostitutieverhaal louter diende om onverklaarbare inkomsten te kunnen verantwoorden.

Tot slot is in relatie tot de Albanese sprekende gemeenschap gewezen op het belang dat wordt gehecht aan het kunnen etaleren van materieel succes. In het eerste criminele samenwerkingsverband vertoonden de hoofdverdachten in dat opzicht, althans in Nederland, geen opvallend gedrag. De hoofdverdachten in het tweede criminele samenwerkingsverband lieten materiële welvaart voornamelijk zien door te rijden in dure voertuigen, die overigens werden geleased. Een van de hoofdverdachten plaatste ook foto's op sociale media waarin hij rijdt in een dure sportwagen. Ook andere verdachten presenteerden zich als welvarend op sociale media, bijvoorbeeld door te poseren in op het oog dure kleding en door het dragen van sieraden. Daaraan kunnen echter niet al te veel conclusies worden verbonden, aangezien veel mensen op sociale media 'perfecte plaatjes' van zichzelf proberen te etaleren. Praktisch gezien leek het er juist op dat de hoofdverdachten eerder aandacht probeerden te vermijden. Een van hen woonde weliswaar in een groot huis in Duitsland, dat overigens voor een relatief laag bedrag was aangekocht, maar daar zouden ook leden van andere gezinnen van het familienetwerk hebben verbleven. De beide hoofdverdachten in het eerste opsporingsonderzoek woonden, zoals al werd beschreven, zelfs in panden waarin een wietkwekerij was geïn-

stalleerd. Het is onmiskenbaar dat de hoofdverdachten in het tweede opsporingsonderzoek, gezien het aantal kwekerijen en de hoeveelheden planten die daar werden geteeld, zeer substantiële inkomsten moeten hebben gehad. Een belangrijk deel daarvan werd vermoedelijk naar het land van herkomst overgebracht, onder meer in contanten, maar waar het vervolgens aan is besteed wordt in het dossier niet vermeld. Er waren ook aanwijzingen dat het geld deels werd geïnvesteerd in nieuwe criminele activiteiten in andere Europese landen, terwijl er ook informatie was die erop wees dat sprake was van een groter crimineel netwerk, en de opbrengsten dus mogelijk voor een belangrijk deel terecht zijn gekomen bij de leiders daarvan.

4.4 Besluit

De uitgevoerde analyse laat zien dat familieleden op uiteenlopende manieren werden ingeschakeld door de criminele netwerken. Hoewel zij daarbij in een aantal gevallen leidende rollen vervulden, ging het regelmatig echter ook om meer faciliterende taken, of om activiteiten van meer ondergeschikt belang. Voor belangrijke aspecten, met name waar het ging om voor de uitvoering van de illegale activiteiten benodigde contacten in de onderwereld en in gevallen waarin specifieke kennis nodig was, werd ook vaak een beroep gedaan op buitenstaanders, dat wil zeggen niet-familieleden die niet uit de eigen gemeenschap afkomstig waren. Wat kan in dat licht worden gezegd over het belang van subculturele of clan-achtige kenmerken?

Resumerend kan worden geconstateerd dat in de eerste casus een aantal gedragskenmerken dat in verband wordt gebracht met de subcultuur van reizigers terugkomt, maar een aantal ook niet. De focus op materiële bezittingen, het beperkte belang dat kennelijk wordt gehecht aan formele opleiding, en de zwijgzaamheid die wordt verwacht in de richting van buitenstaanders, zijn aspecten die ook in eerder onderzoek terugkomen. Ten aanzien van zwijgzaamheid moet overigens worden genuanceerd dat de verdachten over het algemeen inderdaad weinig verklaarden, maar dat gold niet voor iedereen. Daarnaast zwijgen vrijwel alle verdachten van vormen van georganiseerde criminaliteit in verhoren, ongeacht hun afkomst. Wat ook vaker terugkomt is dat criminele kopstukken uit de reizigerswereld zich niet beperken tot één vorm van criminaliteit, maar opportunistisch te werk gaan en kansen grijpen waar die zich voordoen. Dit is echter ook geen exclusief kenmerk van misdaadondernemers uit de reizigerswereld, en bovendien zijn ook daar uitzonderingen te vinden die zich wel specialiseren. Zoals Spapens (2017) constateerde lijkt een keuze voor generalisme of specialisme vooral te maken te hebben met de keuzes en mogelijkheden die een misdaadondernemer maakt of heeft. Sommigen kiezen er bewust voor om verticaal te specialiseren, bijvoorbeeld door het hele proces van synthetische drugshandel en -productie in eigen hand te krijgen, van het verwerven van precursoren en hardware, tot en met de aflevering aan afnemers. Degenen die kiezen voor diversificatie worden doorgegaans beperkt doordat zij niet over de noodzakelijke contacten in de onderwereld beschikken, of ze zijn door onbetrouwbaarheid niet in staat om duurzame zakelijke cri-

minele relaties op te bouwen. Belangrijk is in dit dossier ook de rol van de vrouwen. Hoewel doorgaans wordt aangenomen dat vrouwen in de reizigerswereld een relatief ondergeschikte positie innemen in criminele activiteiten, laat deze casus zien dat daarvan in dit geval geen sprake was. De rol van sommige vrouwen ging aanzienlijk verder dan het overbrengen van berichten of het verbergen van bijvoorbeeld vuurwapens of geld.

Clan-achtige kenmerken zijn in zichtbaar gedrag of uitspraken in deze casus derhalve niet of nauwelijks gevonden. Alleen het laatste citaat in paragraaf 4.2.5 dat laat zien hoe de hoofdverdachte van de reputatie van de reizigersgemeenschap misbruik probeert te maken bij het bedreigen van een medewerker van een woningbouwvereniging, verwijst daar enigszins naar. Er wordt de indruk gewekt dat de reizigers één front vormen en er een beroep kan worden gedaan op de loyaliteit van de gemeenschap om, in dit geval, een standplaats af te dwingen. In hoeverre dat daadwerkelijk had kunnen worden waargemaakt is echter de vraag, hoewel het evident is dat binnen de woonwagengemeenschap het probleem met het verkrijgen van standplaatsen tot veel frustratie leidt en tot conflicten met verantwoordelijke instanties kan leiden.

In de tweede casus kunnen we eveneens vaststellen dat er weliswaar enkele aspecten zichtbaar zijn die in de literatuur in verband worden gebracht met de cultuur van Albanees sprekende gemeenschappen, maar dat er ook in dit geval gemakkelijk andere verklaringen kunnen worden geopperd voor de hier beschreven observaties. Het feit dat de leden van de criminele samenwerkingsverbanden zich, voor zover de informatie strekt, zakelijk gedroegen, er geen zichtbare conflicten waren en afspraken werden nagekomen, kan ook te maken hebben met de professionaliteit van de (hoofd)verdachten. Datzelfde geldt voor het niet al te opzichtig etaleren van materiële welvaart. Wanneer wordt gekeken naar de rol van de vrouwen kan enerzijds worden gesteld dat zij niet erg leken te voldoen aan het beeld van 'thuisblijven en voor de kinderen zorgen', maar actieve rollen vervulden. Anderzijds kan ondergeschiktheid ook worden uitgelegd als het moeten voldoen aan de opdrachten van hun mannelijke partners. Of dat het geval was, valt op basis van de beschikbare informatie niet te zeggen. Het kan ook niet worden uitgesloten dat de hoofdverdachten hun partners inschakelden omdat zij die konden vertrouwen, althans meer dan van buitenaf ingevlogen personen die zich moesten voordoen als kopers of huurders van panden.

5 De aanpak van criminele familienetwerken

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de aanpak van criminele familienetwerken. In Nederland richten interventies in criminele families zich in de regel op kerngezinnen, of op individuele leden daarvan (Boer e.a., 2020; Spapens, 2023). Een aanpak van familienetwerken die uit meerdere gezinnen bestaan, die al dan niet structureel met elkaar samenwerken bij het plegen van strafbare feiten, of daarbij in verschillende rollen betrokken zijn, brengt voor een deel andere vraagstukken en uitdagingen met zich mee.

Zo zijn in brede familienetwerken niet alle gezinnen direct betrokken bij het plegen van strafbare feiten, ook al weten ze misschien in grote lijnen wel wat er in de *extended family* plaatsvindt. Ook kunnen de leden van een dergelijk netwerk specifieke rollen vervullen, waarbij sommigen het criminele handwerk verrichten, terwijl anderen een meer faciliterende rol hebben, zoals het op naam zetten van voertuigen, of het optreden als 'exploitant' van legale bedrijven. Wanneer er sprake is van clan-achtige kenmerken kan het bijvoorbeeld bijzonder moeilijk zijn om hand- en spandiensten te weigeren aan criminele elementen, alsmede om uit een gesloten gemeenschap te breken, of een partner te zoeken buiten de eigen groep. Bij een aanpak van criminele familienetwerken staan in principe dezelfde invalshoeken centraal als bij criminele kerngezinnen, namelijk een combinatie van repressie, preventie en het vergroten van maatschappelijke weerbaarheid en die van de professionals die met deze families te maken hebben (Boer e.a., 2020). De complexiteit van het interveniëren in familienetwerken is echter nog aanzienlijk groter, zeker wanneer er tevens sprake is van internationale vertakkingen.

Hoe dan ook blijken criminelen die opereren binnen een clan-achtige structuur bijzonder lastig te zijn aan te pakken. De *extended family* biedt een gelegenheidsstructuur, zoals hierboven beschreven bijvoorbeeld doordat zwijgzaamheid ten opzichte van buitenstaanders wordt afgedwongen, of omdat clanleden worden geacht loyaal te zijn aan en zo nodig ondersteuning te bieden aan crimineel actieve leden. Daarnaast is het moeilijk voor buitenstaanders om goed zicht te krijgen op de familieverbanden achter de criminele netwerken en op welke betekenis die hebben voor de criminele activiteiten. Familiebanden kunnen bijvoorbeeld op allerlei manieren faciliteren, of afscher-

men, uitstappen (*disengagement*) moeilijk of vrijwel onmogelijk maken en intergenerationale overdracht bevorderen. Bij sommige groepen krijgen buitenstaanders moeilijk zicht op de details van de geldende leefregels, met name op de taboes, en hoe die worden bewaakt. Die 'parallelle samenleving' is gesloten, moeilijk te betreden en te reguleren (Rohe & Jaraba, 2015). Enerzijds kan dat de neiging van familienetwerken versterken om zich weinig aan te trekken van de wetten en regels die gelden binnen de democratische rechtsorde. Anderzijds maken zij wanneer het zo uitkomt gretig gebruik van de overheid om meer aandacht of hulp te krijgen. Het terugvallen op een verhaal (*narrative*) van slachtofferschap kan pogingen tot positieve verandering sterk belemmeren. Zeker wanneer bij onwelgevallige interventies van de autoriteiten de 'discriminatiekaart' kan worden getrokken en, bijvoorbeeld via 'belangengroepen', ambtenaren die bij die interventies betrokken zijn zo nodig persoonlijk aan te klagen.

Voorts opereren criminele clans tegelijkertijd lokaal en internationaal. Ze zijn actief in bepaalde wijken van grote steden, soms ook in middelgrote steden en omringend landelijk gebied, maar maken tegelijk deel uit van een internationaal vertakt netwerk van familierelaties. Ze manifesteren zich offline en online. Natuurlijk zijn lang niet al die familierelaties crimineel, maar het is wel familie waarop criminelen kunnen terugvallen, of die het in elk geval mede mogelijk maakt dat het criminele netwerk mobiel blijft en dat reisbewegingen vaak moeilijk traceerbaar en polyinterpretabel zijn. Voor criminelen bieden deze internationale vertakkingen bovendien allerlei gelegenheid om zakelijke kansen te pakken, waar ze zich ook voordoen, of om de gevolgen van overheidsinterventies te ontlopen. Navolgend gaan we meer gedetailleerd in op een aantal groepen waarin zowel sprake is van betrokkenheid bij zware (georganiseerde) criminaliteit als van clan-achtige kenmerken.

In dit hoofdstuk wordt om te beginnen in paragraaf 5.2 ingegaan op ervaringen met de aanpak van familienetwerken in Nederland, waarbij ook meer specifiek wordt beschouwd hoe is, of wordt, omgegaan met de netwerken die in het vorige hoofdstuk zijn beschreven. Vervolgens wordt in paragraaf 5.3 beschreven hoe de aanpak van Italiaanse maffiaclassen, clancriminaliteit in de Duitse stad Essen en in het Zweedse Södertälje gestalte heeft gekregen en, voor zover daar duidelijkheid over is, welke resultaten dit heeft opgeleverd. Paragraaf 5.4 besluit dit hoofdstuk met een korte reflectie, ook op handelingsperspectieven.

5.2 Ervaringen met de aanpak van familienetwerken in Nederland

5.2.1 Enkele voorbeelden en aandachtspunten

Vooropgesteld moet worden dat er, voor zover bekend, nergens in Nederland specifiek beleid is geformuleerd, althans niet openbaar, waarin de aanpak van bredere criminele familienetwerken centraal staat. Het is dan ook niet mogelijk om een omvattend beeld te schetsen en noodgedwongen beperken we ons hier dan ook tot enkele voorbeelden

die ofwel beschreven zijn in de media, ofwel bij de onderzoekers bekend waren uit eerdere projecten. Als er al sprake is van een gecoördineerde interventiestrategie wordt deze op de achtergrond op uitvoerend niveau geformuleerd, maar blijft deze voor de buitenwereld doorgaans verborgen.

Een voorbeeld dat dateert van rond de eeuwwisseling betreft een viertal criminele samenwerkingsverbanden die werden geleid door leden die deel uitmaakten van een *extended family*, waaronder twee broers. De politie constateerde dat deze groepen, hoewel ze hun eigen specialismen hadden, zakelijk met elkaar samenwerkten. Met name de broers traden echter ook op als ‘zaakwaarnemer’ wanneer één van hen, bijvoorbeeld vanwege een aanhouding of voorlopige hechtenis, minder goed in staat was om vanuit detentie zijn eigen groep te blijven aansturen. Bovendien zorgden ze ervoor dat in die gevallen het gezin van de ander financieel werd ondersteund. Om die reden werd dan ook door de opsporingsinstanties besloten om gelijktijdig strafrechtelijke onderzoeken te doen naar deze vier criminele samenwerkingsverbanden, zodat niet alleen de samenwerking werd doorbroken, maar ook kon worden voorkomen dat de vier misdaadondernemers ervoor konden zorgen dat de criminele activiteiten konden worden voortgezet wanneer één van hen tijdelijk wegviel. Vanzelfsprekend bleef verborgen dat het niet toevallig was dat deze onderzoeken (vrijwel) op hetzelfde moment, maar door verschillende regionale researchteams en de toenmalige bovenregionale recherche, waren gestart.

Een voorbeeld dat uitgebreid in de media is beschreven, is operatie Alfa. Dat onderzoek is in zekere zin eveneens opmerkelijk, omdat er, zoals aangeduid, weinig voorbeelden zijn van strafrechtelijke onderzoeken die zich op een breed crimineel familienetwerk hebben gericht. Dat laatste is wellicht ook niet verwonderlijk, omdat het ging om een langdurig onderzoek, waarbij een groot aantal rechercheurs betrokken was. Bovendien werd er ook een integrale aanpak toegepast, los van het opsporingsonderzoek. Het ging in dit geval om een Brabants familienetwerk uit de reizigerswereld, en het onderzoek leidde tot de aanhouding en veroordeling van meerdere familieleden. In totaal eiste het openbaar ministerie 115 jaar gevangenisstraf tegen 15 verdachten. Daarvan waren 11 verdachten familie van elkaar (Joachems, 2021).

Het is niet ongebruikelijk dat Regionale Informatie- en Expertisecentra bredere familienetwerken in kaart brengen, met het oog op het plegen van integrale interventies. Een voorbeeld is het familienetwerk rondom een misdaadondernemer met een migratieachtergrond die voor het eerst in beeld kwam vanwege grootschalige handel in cannabis, en later ook vanwege het organiseren van illegaal gokken en cocaïnesmokkel. Hij bleek onder meer familieleden, van buiten zijn eigen gezin, in te zetten om op te treden als uitbater van gelegenheden waar illegaal werd gegokt. Wanneer er tijdens controles overtredingen van de kansspelwetgeving werden geconstateerd en de horecavergunning in gevaar dreigde te komen, werd er weer een ‘schoon’ familielid naar voren geschoven die de zaak overnam en aldus een ‘frisse start’ kon maken, terwijl de il-

legale gokactiviteiten gewoon doorgingen. Uiteindelijk werd de hoofdverdachte in 2021 veroordeeld vanwege cocaïnesmokkel.

Criminele familienetwerken kunnen, meer nog dan afzonderlijke criminele families, een negatieve invloed uitoefenen op de buurten of woonwagenvelden waar zij wonen, bijvoorbeeld wanneer meerdere gezinnen daar bij elkaar wonen. Het afbreken van machtsposities en het vergroten van de weerbaarheid van niet-criminele bewoners ten opzichte van dergelijke netwerken, staat bij een integrale aanpak doorgaans dan ook meer centraal dan bij afzonderlijke criminele gezinnen. Dat een aanpak zich richt op een bepaald familienetwerk wordt in de regel echter verpakt als beleid dat de situatie in een buurt of op een woonwagenveld beoogt te normaliseren. Zeker wanneer het gaat om reizigers of Romani, wordt al snel de discriminatiekaart getrokken en is de kans groot dat gemeenten of individuele ambtenaren die voor de uitvoering verantwoordelijk zijn, met rechtszaken worden geconfronteerd, en overigens ook met 'gewone' bedreigingen.

Bij de aanpak van gesloten criminele familienetwerken met clan-achtige kenmerken is daarnaast het zicht krijgen op familierelaties een uitdaging. In Nederland speelt dat bijvoorbeeld bij Roma en leden van de Albanees sprekende gemeenschap. Het is op basis van registratiegegevens zo goed als onmogelijk om vast te stellen wie precies familie is van wie. Door voortdurend kleine brokjes informatie bij elkaar te brengen, bijvoorbeeld op basis van politiegegevens of sociale media, is het in principe mogelijk om daarvan een zeker beeld op te bouwen. In de Nederlandse context zijn er echter stevige beperkingen, omdat dit wordt beschouwd als stelselmatige observatie, wat buiten de context van een opsporingsonderzoek niet is toegestaan. Zelfs wanneer dit type *intelligence* wel kan worden verzameld, ligt dat vanzelfsprekend zeer gevoelig. Zo had in het Verenigd Koninkrijk een kleine afdeling van de National Crime Agency aan de hand van zowel gesloten als openbare bronnen een gedegen beeld opgebouwd van de samenstelling van families van *Irish travellers*, hun illegale activiteiten en onderlinge conflicten. Deze kennis was uitermate behulpzaam voor andere politieteams die bezig waren met concrete opsporingsonderzoeken, zeker wanneer onderlinge vetes tussen families uitliepen op zwaar geweld. Echter, toen belangenvertegenwoordigers van *Irish travellers* hiervan lucht kregen, veroorzaakten zij daarover zoveel ophef in de media dat de afdeling op non-actief werd gesteld.

Het probleem van identificatie van familiebanden tussen leden van de Albanees sprekende gemeenschap wordt onder meer veroorzaakt door het feit dat personen die verschillende achternamen hebben toch familie van elkaar kunnen zijn. Dit heeft onder meer te maken met de in Albanië bestaande mogelijkheid om eenvoudig de voor- en/of achternaam te laten veranderen, tot driemaal toe. Criminele elementen kunnen zich daardoor vrij eenvoudig een nieuwe identiteit aanmeten, als ze al niet gebruikmaken van vervalste reisdocumenten. Daarnaast schrijft een onbekend deel van de Albanees sprekenden die in Nederland verblijven zich niet in, en is het dus onduidelijk om wie

het gaat en waar zij precies wonen. Ook hier kan een beeld alleen worden opgebouwd door informatie die beschikbaar komt – bijvoorbeeld doordat iemand is gecontroleerd of aangehouden en daarbij de identiteit is vastgesteld – bij elkaar te brengen en te analyseren. Daarmee blijft het vaststellen van familiebanden overigens lastig. Dit soort gegevens werd door de Nationale politie inderdaad apart geregistreerd, maar dit bestand wordt vanwege een verlaagde prioriteit voor criminele activiteiten van de Albanese sprekende gemeenschap niet meer systematisch bijgehouden.

Een laatste probleem binnen gesloten gemeenschappen met clan-achtige kenmerken is dat het zeer moeilijk is om van een dergelijke subcultuur los te komen. Vermoedelijk geldt dat nog sterker als criminaliteit er een onmiskenbaar onderdeel van is. Hechte sociale verbanden, gebaseerd op vertrouwen en eigen normatieve codes die geweld insluiten, kunnen ‘gulzige instituties’ worden. Uittreden uit zulke verbanden betekent doorgaans dat emotionele banden en vertrouwensbanden worden doorgesneden. In Nederland speelt dit het sterkst binnen de criminele families in de Roma-gemeenschap. Leden die zich inzetten voor verbeteringen, of familieleden die voor een ander pad willen kiezen – iets dat hen onherroepelijk ook op grotere afstand zet van de eigen groep – lopen, zoals in hoofdstuk 3 al werd beschreven, een groot risico te maken te krijgen met repercussies in de vorm van bedreigingen of erger, tot en met veroordeling door de zogenoemde *Kris Romani* of een vergelijkbare entiteit. De buitenwereld wordt gezien als een gevaar voor de eigen cultuur, maar de indruk bestaat dat de meest criminele en dominante leden van de gemeenschap dat beeld ook bewust in stand houden, omdat dit profijtelijk is voor hun criminele verdienmodel.

5.2.2 *De aanpak van de empirisch onderzochte familienetwerken*

Het feit dat binnen een crimineel netwerk sprake is van uiteenlopende familiebanden, zowel op het niveau van gezinnen als breder wanneer het gaat om criminele samenwerking tussen leden van uiteenlopende gezinnen waartussen familiebanden bestaan, kan worden gezien als een extra uitdaging voor instanties die de criminele activiteiten van dergelijke netwerken proberen te verstoren. Dat geldt in nog sterkere mate wanneer er sprake is van clan-achtige kenmerken, die ertoe kunnen leiden dat anderen dan de directe familie, vanuit loyaliteit of sociale druk, bij criminele activiteiten betrokken worden, in een uitvoerende of faciliterende rol. Een familienetwerk kan als zodanig echter niet als ‘verdachte’ worden aangemerkt. De consequentie daarvan is derhalve dat interventies in dergelijke netwerken op basis van beschikbare strafrechtelijke, bestuursrechtelijke of fiscaalrechtelijke bevoegdheden moeten plaatsvinden (repressief), dan wel door middel van preventieve maatregelen, waarbij instanties in het sociale domein, of private partners een rol kunnen spelen. Het gaat daarbij vooral om coördinatie tussen uiteenlopende partners (Boer e.a., 2020).

De in hoofdstuk 4 beschreven criminele familienetwerken werden onderzocht in verschillende tijdvakken. Het onderzoek naar het criminele netwerk uit de reizigersge-

meenschap vond plaats aan het eind van de jaren negentig van de vorige eeuw, toen de aanpak van georganiseerde criminaliteit nog primair werd gezien als een verantwoordelijkheid van politie en justitie, en een bestuurlijke of integrale aanpak nog niet of nauwelijks werd toegepast. Het beschreven onderzoek naar een Albanees sprekend crimineel netwerk werd relatief recent uitgevoerd. Hier zien we dan ook een andere benadering. Weliswaar was de basis ook in dit geval een strafrechtelijk onderzoek, maar de informatie die dat heeft opgeleverd is vervolgens ook vertaald in een eerste opzet van een barrièremodel. Daarin zijn de mogelijkheden in kaart gebracht om, met behulp van publieke en private partners, de uitvoering van criminele activiteiten door vergelijkbare groeperingen te verstoren of althans te bemoeilijken. Ten aanzien van criminele families, die bestaan uit kerngezinnen, wordt momenteel wel geëxperimenteerd met aanpakken waarbij wordt gekozen voor een mix van repressie, preventie en het vergroten van weerbaarheid, maar deze benaderingen worden, zoals hiervoor al aangegeven, nog maar zeer beperkt toegepast op bredere familienetwerken (Boer e.a., 2020; Spapens, 2023).

Casus 1

De aanpak in deze casus kan worden gezien als traditioneel strafrechtelijk. Er was sprake van een crimineel netwerk dat werd aangestuurd door een centrale leidinggevende. Deze maakte gebruik van zowel familieleden als niet-familieleden voor het plegen van strafbare feiten en probeerde zelf zo veel mogelijk weg te blijven van de directe uitvoering daarvan. Een strategie die in dergelijke situaties wordt toegepast wordt ook wel aangeduid als de schilstrategie of apfelstrategie (Kop, van der Wal & Snel, 2012, p. 258). De gedachte daarachter is om eerst bewijs te verzamelen tegen de vertrouwde uitvoerders en deze zo mogelijk voor de rechter te brengen. Dit dwingt de misdaadondernemer ertoe om op zoek te gaan naar vervangers, die gewoonlijk minder ervaren zijn. Daardoor wordt het risico op fouten groter en daarmee de kans dat de hoofdverdachte moet interveniëren om die te herstellen, of zichzelf direct moet inschakelen bij de uitvoering, waardoor tegen hem het nodige bewijsmateriaal kan worden verzameld (Spapens, 2006). Het opsporingsonderzoek werd grootschalig opgezet. In totaal hebben meer dan veertig rechercheurs gedurende bijna drie jaar, onder leiding van twee officieren van justitie, intensief onderzoek gedaan naar de strafbare feiten die door het criminele familienetwerk en daaraan gerelateerde personen waren of werden gepleegd. Het doen van langdurig onderzoek, met toepassing van een scala aan opsporingsmethoden, was destijds kenmerkend voor de bestrijding van de zware georganiseerde criminaliteit. Het doel was het ontwortelen van criminele samenwerkingsverbanden. Kosten noch moeite werden gespaard om het onderzoek succesvol af te ronden. In het eerste onderzoek heeft dit uiteindelijk geresulteerd in een lijvig strafdossier tegen meer dan zestig verdachten die actief waren in het familienetwerk. Ze werden verdacht van betrokkenheid bij in totaal meer dan veertig verschillende misdrijven die zowel in Nederland als daarbuiten waren gepleegd. Ook in de twee andere onderzoeken zijn omvangrijke dossiers opgesteld en zijn verdachten, met wisselend succes, strafrechtelijk vervolgd.

Onderdeel van het feitenonderzoek was een strafrechtelijk financieel onderzoek (SFO) gericht op het ontnemen van wederrechtelijk verkregen vermogen van de hoofdverdachte en zijn criminele netwerk. Het onderzoek bracht aan het licht dat deze geen legale inkomsten had, maar wel beschikte over een goed gevulde buitenlandse bankrekening en daarnaast bij een andere bank een kluis had waarin onder meer contant geld werd bewaard. Het SFO leverde niet alleen bewijs voor het wederrechtelijk verkregen voordeel op. Er werd ook steunbewijs gevonden voor het bestaan van, en het leiding geven en deelnemen aan de criminele organisatie.

In het verlengde van het opsporingsonderzoek is ook fiscaalrechtelijk opgetreden. Dat richtte zich met name op het ontduiken van de Belasting van personenauto's en motorrijwielen (BPM) ofwel aanschafbelasting op nieuwe auto's. De hoofdverdachte en zijn partner reden veelvuldig in (nieuwe) personenauto's die waren voorzien van buitenlandse kentekens. Deze waren op naam van de partner gezet, die zich met dat doel in het buitenland had laten inschrijven. De Belastingdienst werd geïnformeerd over deze handelwijze en heeft op grond van de verstreekte onderzoeksgegevens een naheffing opgelegd. Niet bekend is of de Belastingdienst ook naheffingen en boetes heeft opgelegd in verband met niet-opgegeven inkomsten uit criminele activiteiten.

Het opsporingsonderzoek heeft aldus geleid tot de aanhouding en vervolging van een groot aantal verdachten. Het is niet in alle gevallen mogelijk om na te gaan in welke mate of hoedanigheid de leden van het criminele netwerk nadien hun activiteiten weer hebben opgepakt. Van een aantal personen is bekend dat zij nog altijd strafbare feiten plegen. Ook de hoofdverdachte heeft na het uitzitten van diens straf het criminele bestaan niet geheel vaarwel gezegd. Voor zover bekend ging het echter niet meer om betrokkenheid bij grootschalige georganiseerde misdaad, of om het vervullen van een leidersrol in criminele samenwerkingsverbanden.

Casus 2

De aanpak in casus 2 was tot op heden eveneens primair strafrechtelijk. De tegenwoordige opsporingsonderzoeken worden meer afgebakend tot specifieke verdachten en doelstellingen. Waar de uitgevoerde onderzoeken in het verleden wellicht als één geheel zouden zijn uitgevoerd, worden deze thans als afzonderlijke projecten benaderd. De doelstelling is dan ook niet meer zozeer het zo compleet mogelijk ontmantelen of ontwortelen van criminele netwerken en het voor de rechter brengen van de kopstukken die deze aansturen. In plaats daarvan gaat het in sterkere mate om het in kaart brengen van de structuren die bepaalde criminele activiteiten bewust of onbewust faciliteren, om deze op die manier door middel van een integrale aanpak te verstoren (zie ook: Abraham e.a., 2021). Een gangbaar instrument dat daarvoor wordt gebruikt is het zogenoemde barrièremodel. De gedachte daarachter is dat een crimineel bedrijfsproces in kaart wordt gebracht, om vervolgens na te gaan van welke gelegenheden criminele samenwerkingsverbanden gebruikmaken om dit uit te voeren, welke factoren deze bevorderen, bijvoorbeeld gaten in wet- en regelgeving of gebrek aan bewustzijn,

en welke partijen vervolgens een rol kunnen spelen bij de verstoring van de illegale activiteiten en hoe die kunnen worden gemobiliseerd.

Daarmee is niet gezegd dat klassiek recherchewerk in deze casus niet noodzakelijk was. De eerste vermoedens ontstonden in 2016, toen een rechercheur vaststelde dat de betaling van de huur van een pand waarin een wietplantage werd ontdekt liep via een faciliterend bedrijf. Deze faciliteerder bleek dat ook voor nog een aanzienlijk aantal andere panden te doen. Als gevolg van capaciteitsproblemen kon echter pas in 2018 een grootschaliger onderzoek worden gestart. Opsporingsmethoden die aan het begin van deze eeuw meer gebruikelijk waren, het ‘tappen en volgen’, werden echter niet of spaarzaam ingezet. Er werd primair administratief onderzoek gedaan om de werkwijze van de criminele groep in kaart te brengen. Daarnaast is veel werk gestoken in het vaststellen van de daadwerkelijke identiteit van (mogelijke) verdachten, aangezien deze vrijwel zonder uitzondering gebruikmaakten van valse identiteitsbewijzen. Voorts richtte het onderzoek zich op faciliteerders. Aangezien het ging om een crimineel netwerk dat internationaal opereerde, was ook samenwerking met opsporingsdiensten in andere landen nodig. Hoewel deze goed verliep, is in de dossiers wel zichtbaar dat dit nog altijd een tijdrovende aangelegenheid is.

Het opsporingsonderzoek bracht uiteenlopende kwetsbaarheden aan het licht, die zijn verwerkt in een barrièremodel. Het zou, ook om redenen van vertrouwelijkheid, te ver voeren om het model hier tot in detail te bespreken. We beperken ons derhalve tot enkele observaties uit openbare bronnen. Een eerste daarvan is dat Albanezen zich met behulp van valse identiteitsdocumenten in Nederland vestigden en vervolgens op basis daarvan familieleden lieten overkomen. Hierop wordt de Immigratie- en Naturalisatiedienst aangesproken, omdat deze onvoldoende op vervalste reisdocumenten controleert. Een tweede observatie is dat de kinderen van gezinnen die in gehuurde panden woonden waar wietkwekerijen waren geïnstalleerd gewoon naar school gingen, terwijl zij en hun ouders formeel illegaal in Nederland verbleven. De scholen zouden derhalve een barrière kunnen opwerpen door beter te controleren door wie en hoe het schoolgeld wordt betaald. Bovendien gaven de ouders adressen op die meestal niet klopten met waar zij en de kinderen daadwerkelijk woonden, zonder dat dit opviel. Verder werd vastgesteld dat in woningen waarin wietplantages waren geïnstalleerd doorgaans niemand stond ingeschreven, terwijl er wel huur en energiekosten werden betaald. Idealiter zouden energiebedrijven dan ook bij het afsluiten van een energiecontract bij de gemeente moeten kunnen controleren of de persoon die het contract afsluit er ook daadwerkelijk staat ingeschreven, maar privacywetgeving laat dit niet toe. Tot slot werd geconstateerd dat notarissen die bij verkooptransacties van woningen betrokken waren, contante betalingen vanuit Albanië niet of nauwelijks als ongebruikelijke transacties meldten.

De politie onderkende dat het strafrechtelijk aanpakken van met name degenen die de ondergeschikte rollen vervulden, weinig soelaas zou bieden. Mede als gevolg van de

grote welvaartsverschillen tussen Albanië en West-Europa had het criminele netwerk weinig moeite om vervangers te vinden. Door de aandacht te richten op de structuren achter het criminele bedrijfsproces wordt dan ook verwacht dat daarmee de criminele activiteiten weliswaar niet gestopt kunnen worden, maar dat deze althans wel kunnen worden bemoeilijkt. In hoeverre die verwachting ook uitkomt, zal de toekomst moeten uitwijzen.

5.3 Ervaringen met de aanpak van familienetwerken in Europa

5.3.1 De aanpak van de mafia in Italië

De aanpak van de mafia in Italië is niet specifiek georiënteerd op familienetwerken, maar op de bestrijding van maffiaclans, met name door middel van een repressieve aanpak die is gericht op individuele leden. Vanaf 2015 wordt er in Reggio Calabria echter wel ingezet op kinderen van maffialeden, waarbij de jeugdrechter beoordeelt of zij door hun ouders 'in gevaar' zijn gebracht en of het risico bestaat dat zij crimineel gedrag zullen gaan ontwikkelen, betrokken raken bij mafia-activiteiten, of slachtoffer worden van het gedrag van hun ouders (Marzullo, 2016; Sergi, 2018). Voorts is sprake van uiteenlopende burgerinitiatieven die gericht zijn op sociale mobilisatie en op het vergroten van de weerbaarheid tegen de mafia, zoals *Libera* en de *Addiopizzo*-beweging (Elsenbroich, 2016; Scaglione, 2020; Dalla Chiesa, 2020).

Vanaf de jaren 1960 heeft Italië uitgebreide wet- en regelgeving tot stand gebracht om de mafia te bestrijden. De hoeksteen van de antimaffiawetgeving is het artikel 416bis van het Wetboek van Strafrecht, dat lidmaatschap van een mafia-type criminele organisatie als een zelfstandig feit strafbaar stelt. Daarbij moet worden voldaan aan verschillende kenmerken, zoals het toepassen van geweld en intimidatie om strafbare feiten te plegen of de controle te verkrijgen, direct of indirect, over economische activiteiten, opdrachten te verwerven die de overheid uitbesteedt aan private partijen, op een oneerlijke wijze winsten te maken voor zichzelf of anderen, alsmede het vrije stemrecht in gevaar te brengen of stemmen te werven voor zichzelf of anderen bij verkiezingen. Deze activiteiten moeten voortvloeien uit het lidmaatschap van het samenwerkingsverband en in opdracht daarvan en in ondergeschiktheid worden uitgevoerd, waarbij het zich moeten houden aan de zwijgplicht (*omertà*) is inbegrepen. Door de geslotenheid van maffiaclans, waardoor bijvoorbeeld infiltratie vrijwel onmogelijk is, wordt naast met gangbare bijzondere opsporingsbevoegdheden, zoals het af luisteren van telefoons, ingezet op het werven van kroongetuigen (*collaboratore di giustizia*) onder aangehouden maffialeden. Daarvoor is eveneens een uitgebreid juridisch kader tot stand gebracht, alsmede een beschermingsprogramma dat ook familieleden en kinderen omvat. Italië kent bovendien een zeer strikt gevangenisregime voor veroordeelde maffialeden, om voortgezet crimineel handelen vanuit detentie te voorkomen, met name in de vorm van aansturing van leden die (nog) op vrije voeten zijn. Daarover is echter ook veel discussie, in het licht van mensenrechten.

Italië kent daarnaast een uitgebreid palet van interventies die vallen binnen de kaders van een bestuurlijke aanpak (Calderoni & Di Stefano, 2015). Daarbij gaat het onder meer om acties als *non-conviction based* beslaglegging, het screenen van bedrijven die overheidsopdrachten willen verwerven, de mogelijkheid om door de maffia geïnfiltreerde gemeentebesturen te ontbinden, het kunnen ontslaan van het management van door de maffia gecontroleerde bedrijven en deze te vervangen door een bewindvoerder, en het ontnemen van panden van veroordeelde maffialeden en deze ‘teruggeven’ aan de gemeenschap. Dat laatste bijvoorbeeld door villa’s om te bouwen tot gemeenschapshuizen. Dergelijke instrumenten vloeien voor een belangrijk deel voort uit specifieke criminele activiteiten van Italiaanse maffiaclassen, zoals het verwerven van overheidsopdrachten of overheidssubsidies met behulp van corrupte lokale politici.

De op families, dat wil zeggen de kinderen en de moeders, gerichte interventies hebben vooral tot doel om intergenerationele overdracht van de ‘mafiacultuur’ te doorbreken. Deze werkwijze werd in 2015 geïntroduceerd in het district Reggio Calabria, maar wordt elders niet toegepast. Het zijn vaak de moeders die de kinderen aanmelden. Deelname is echter niet vrijblijvend of vrijwillig: het is de jeugdrechter die daarover beslist. Het programma voor de kinderen is vooral gericht op onderwijs en het aanleren van andere normen en waarden dan waarmee ze worden opgevoed. Daarbij gaat het bijvoorbeeld om te laten zien dat er ook andere opvattingen zijn over geweld, wraak en de verhoudingen tussen mannen en vrouwen (Marzullo, 2016). Wanneer de ouders niet of onvoldoende ingrijpen wanneer het kind negatief gedrag vertoont, zoals het gebruik van geweld tegen andere kinderen of pesten, kunnen de kinderen uit huis worden geplaatst en bij gezinnen elders in Italië worden ondergebracht (Sergi, 2018). Daarvoor was informatie-uitwisseling nodig tussen de jeugdrechtsbanken en de opsporingsinstanties, die over veel inzicht beschikten in families van maffialeden, waarvoor eerst een juridische grondslag moest worden gecreëerd (Sergi, 2018).

Bij de beslissing om ouders uit de ouderlijke macht te zetten, wordt ten eerste rekening gehouden met de gedragspatronen binnen het gezin, van zowel vaders, moeders als de kinderen. Ook grootouders kunnen een negatieve invloed hebben op de (klein)kinderen, dus ook hun rol wordt meegewogen. Vaders die lid zijn van de maffia, of die worden verdacht van maffia-gerelateerde strafbare feiten, worden vrijwel altijd uit de ouderlijke macht ontzet. Bij moeders zijn de rechters daar voorzichtiger mee, zelfs wanneer er directe verdenkingen zijn (Sergi, 2018). Bijvoorbeeld in gevallen dat de kinderen nog zeer jong zijn (1 of 2 jaar oud) en de vader uit beeld verdwijnt vanwege een gevangenisstraf, kan de afweging zijn dat de kinderen voldoende beschermd zijn. Een tweede aspect waarop wordt beoordeeld is de mate waarin de ‘normen en waarden’ van de maffia worden overgedragen binnen het gezin, zoals de verwachting dat jongens zich agressief en ‘masculien’ gedragen. Bij meisjes gaat het meer om slachtofferschap en signalen dat ze, bijvoorbeeld, willen ontsnappen aan de praktijk van gearrangeerde huwelijken tussen maffiafamilies, of meer in het algemeen aan de traditionele rol die van hen wordt verwacht. Tot slot wordt nagegaan wat de beste vervolgstap is, wat kan

variëren van deelname aan trainingen die bijvoorbeeld zijn gericht op het laten zien dat de opvattingen binnen maffiafamilies sterk afwijken van de gemiddelde Italiaanse cultuur, het bieden van ondersteuning op het terrein van (geestelijk) welzijn, tot het uit huis plaatsen van kinderen en hen elders in het land onderbrengen (Sergi, 2018). In hoeverre het doel van deze interventies, het voorkomen van intergenerationele overdracht van maffiacriminaliteit binnen gezinnen, daadwerkelijk wordt bereikt, valt op dit moment nog niet te zeggen.

Als laatste categorie kunnen initiatieven worden onderscheiden die zijn gericht op sociale mobilisatie van ondernemers en burgers om daarmee de maatschappelijke weerbaarheid tegen de maffia te vergroten. In zekere zin kan het ‘teruggeven’ aan de lokale gemeenschap van vastgoed, land, kunstvoorwerpen en andere bezittingen van maffialeden die in beslag werden genomen en onteigend, als een eerste voorbeeld worden beschouwd. Dit heeft immers mede tot doel om te laten zien dat vooraanstaande maffialeden niet onaantastbaar zijn. De wetgeving die het teruggeven aan de gemeenschap mogelijk maakte kwam tot stand in 1996, nadat het een jaar eerder opgerichte burger-netwerk *Libera* een petitie had georganiseerd waarin daar om werd gevraagd, en die door meer dan een miljoen mensen was getekend (Falcone, Giannone & Landolo, 2016).

Er zijn in verschillende delen van Italië al sinds de jaren negentig bredere burgerinitiatieven van de grond gekomen tegen de maffia, maar ook (ver) daarvoor al was sprake van incidentele uitbarstingen van verzet en protesten (Dalla Chiesa, 2020). Volgens Dalla Chiesa (2020) wordt de moderne ‘antimaffia-beweging’ gekenmerkt door het feit dat deze niet (langer) langs de voor Italië ooit typerende politieke scheidslijnen loopt. Een tweede opvallend punt is de belangrijke rol van middelbare scholieren in de beweging, die onder invloed van een nieuwe generatie van leraren, de ‘cultuur’ van de maffia en het geweld openlijk begonnen af te wijzen. Daarbij is, ten derde, de rol van vrouwelijke leraren, studenten en professionals en niet in de laatste plaats familieleden van slachtoffers van maffiageweld opvallend, met name in het verzet tegen de patriarchale verhoudingen die mede door de maffia in stand worden gehouden. Tot slot staat de antimaffia-beweging niet los van andere instituties, zoals de vakbonden, de media en de kerk (Dalla Chiesa, 2020).

Een van deze bewegingen is *Addiopizzo*. Deze ontstond in 2004 als een burgerinitiatief in Palermo, in eerste instantie in de vorm van het door de hele stad plakken van stickers met de tekst dat een samenleving die beschermingsgeld betaalt haar waardigheid verliest (Elsenbroich, 2016). Vervolgens werden burgers opgeroepen om bedrijven die zich lieten afpersen te boycotten, en konden ondernemers die weigerden beschermingsgeld te betalen dat door middel van een sticker op de deur kenbaar maken. Omstreeks 2018 hadden meer dan 1000 ondernemers en 13.000 consumenten zich bij *Addiopizzo* aangesloten (Scaglione, 2020). Ondernemers worden pas ‘gecertificeerd’ na een proces van screening, waarbij onder andere hun financiële huishouding grondig

onder de loop wordt genomen. De beweging geeft daarnaast ook voorlichting op scholen, terwijl toeristen online kunnen nagaan waar zij bijvoorbeeld hotels of restaurants kunnen vinden die *pizzo*-vrij zijn. Ondanks deze successen werd in 2016 geschat dat nog altijd 80 procent van de ondernemers in Palermo beschermingsgeld betaalde (Elsenbroich, 2016). Dat percentage zou wel verder zijn gedaald, evenals de bedragen van de *pizzo*, vanwege het feit dat door successen van opsporingsinstanties de grip van de Cosa Nostra op haar territoria is afgenomen. Er zijn echter nog wel aanzienlijke verschillen tussen de wijken van Palermo in de mate waarin afzonderlijke maffiaclassen nog altijd met succes ondernemers weten af te persen (Scaglione, 2020).

5.3.2 *De aanpak van clancriminaliteit in Duitsland*

Zoals in hoofdstuk 3 werd beschreven, staat de aanpak van clancriminaliteit in Duitsland en van Mhallami in het bijzonder, hoog op de agenda. De autoriteiten kiezen voor een combinatie van repressie, preventie en het vergroten van maatschappelijke weerbaarheid, alsmede die van medewerkers van de politie en andere instanties. Hierna gaan we in op de aanpak in de stad Essen. In andere Duitse steden die met clancriminaliteit kampen, zoals Berlijn, wordt een vergelijkbare werkwijze gehanteerd (zie bijvoorbeeld Polizei Berlin, 2022).

De politie van de stad Essen, waar zo'n 12.000 tot 15.000 Mhallami woonachtig zijn, stelde enkele jaren geleden een uitgebreid actieplan op dat was gericht tegen de criminele elementen uit de gemeenschap (Polizei Essen, 2019). De doelen daarvan werden geformuleerd als het vergroten van het veiligheidsgevoel in de stad, de bestrijding van clancriminaliteit en het herstellen van het respect voor de Duitse rechtsstaat en acceptatie van de autoriteit van de politie en andere vertegenwoordigers van de overheid. Het probleem in Essen was vanzelfsprekend niet nieuw en er waren ook eerder al maatregelen getroffen, zoals het vergroten van de zichtbare aanwezigheid van de politie in de belangrijkste probleemwijken en door sneller en consequenter in te grijpen wanneer er strafbare feiten of verstoringen van de openbare orde plaatsvonden (Polizei Essen, 2019). Nieuw in het actieplan was dat sterker werd ingezet op een gecoördineerde aanpak, waarbij uiteenlopende partners betrokken werden. Daarvoor werd een interbestuurlijke overlegstructuur gecreëerd (*Interbehördliche Koordinierungskreis*). Daarbinnen wordt ook een bestuurlijke aanpak toegepast ten aanzien van ondernemingen die mogelijk worden gebruikt voor het plegen van strafbare feiten. Daarnaast maakt preventie er deel van uit, waarbij overigens de nadruk ligt op de reclassering en het ondersteunen en beschermen van personen die het criminele leven en de familieclans achter zich willen laten. Instanties in het sociale domein zijn wel actief met gezinnen, maar of zij daarbij op gecoördineerde wijze samenwerken met de meer repressieve instanties valt uit de beschikbare documenten niet op te maken. Voorts nemen de belastingdienst en douane deel en zijn wetenschappers betrokken die kennis hebben van de cultuur en leefwijze van de doelgroep. De organisatie van de politie in Essen

werd eveneens gherstructureerd, om de afstemming tussen de verschillende specialismen te verbeteren en beter informatiegestuurd te kunnen werken.

Een belangrijk onderdeel van de aanpak blijft het zichtbaar aanwezig zijn in de wijken waar de criminele familieclans actief zijn, waarbij een beleid van *zero tolerance* wordt toegepast en intensief wordt gecontroleerd. Specifieke acties lijken mede bedoeld om aandacht in de media genereren. Zo werd in 2018 bijvoorbeeld een grootschalige controle uitgevoerd bij honderden bezoekers van een ‘clan-huwelijksfeest’, alsmede van de voertuigen van de gasten, waarbij drie personen werden aangehouden (Polizei Essen, 2019). In 2019 werden 538 controles uitgevoerd bij onder meer horecagelegenheden, shishalounges en wedkantoren en werden 7127 voertuigen gecontroleerd, alsmede 3069 personen gefouilleerd en voertuigen doorzocht. Er werden 251 personen aangehouden en in 989 gevallen werd vervolging ingesteld. Daarnaast werden 42 voertuigen in beslag genomen met een waarde van 2,3 miljoen euro en 39 wapens (Richter, 2021). Mede als gevolg van de aandacht in de lokale media verbeterde volgens de politie het veiligheidsgevoel van burgers. Daarnaast leidden de aanwezigheid van de politie en de vele controles ertoe dat de clans zich in het openbaar voorzichtiger en minder provocerend gingen gedragen (Polizei Essen, 2019). Er is echter ook kritiek op deze strategie. Ten eerste vergt het veel capaciteit van de politie en andere instanties die de controles uitvoeren. Ten tweede leveren ze zelden zware strafbare feiten op die een startpunt kunnen vormen voor nader opsporingsonderzoek. Het gaat overwegend om kleinere overtredingen die administratiefrechtelijk of met een boete worden afgedaan (*Ordnungswidrigkeiten*), om openstaande belastingsschulden, of om het aantreffen van kleine hoeveelheden verdovende middelen. Tot slot krijgen de instanties het verwijt dat er met dit soort controles etnisch wordt geprofileerd en dat een gehele bevolkingsgroep als (mogelijk) crimineel wordt gelabeld (Rohde, Dienstbühl & Labryga, 2019).

Daarnaast worden diverse andere interventies toegepast, of overwogen (Rohde, Dienstbühl & Labryga, 2019). Een daarvan is het beter strafrechtelijk ontnemen van wederrechtelijk verkregen voordeel. Als gevolg van een wetswijziging kunnen sinds enkele jaren vermogensbestanddelen in beslag worden genomen als er sprake is van een wanverhouding tussen de waarde en het inkomen van de eigenaar. De bewijslast wordt daarmee omgekeerd. Hoewel er op deze basis regelmatig beslagleggingen plaatsvinden, blijken familieclans en hun advocaten bijzonder creatief in het bedenken van verklaringen, waardoor onvoorspelbaar is hoe de rechters in concrete zaken beslissen (Rohde, Dienstbühl & Labryga, 2019). Daarnaast kan het jaren duren voordat er een definitieve uitspraak ligt (Hermann, 2019). Voorts wordt overwogen om het Duitse staatsburgerschap in te trekken in geval van een dubbele nationaliteit als er banden met de georganiseerde misdaad kunnen worden aangetoond. Ook daarvan is onduidelijk of het effect heeft. Zo bleken Mhallami die altijd hadden beweerd Libanees te zijn, maar geen identiteitspapieren konden overleggen, opeens over Syrische paspoorten of andere persoonsdocumenten te beschikken, waardoor ze ook na een eventueel verlies van het Duitse staatsburgerschap niet konden worden uitgezet (Rohde, Dienstbühl &

Labryga, 2019). Tot slot wordt nagedacht over het onder toezicht stellen en uit huis plaatsen van kinderen van criminele gezinnen. In Duitsland is het, evenals in andere landen, mogelijk om een kind of jongere tijdelijk of, in ernstige gevallen permanent, uit huis te plaatsen wanneer er concreet bewijs is van een risico op verwaarlozing, seksueel misbruik of huiselijk geweld, of wanneer de ouders drugs- of alcoholverslaafd zijn. Hier doet zich echter wel het probleem voor dat daarvan in verreweg de meeste criminele families geen sprake is, of dat dit soort zaken niet kan worden aangetoond. Alleen het feit dat gezinsleden strafbare feiten plegen is niet voldoende om kinderen uit huis te plaatsen (Rohde, Dienstbühl & Labryga, 2019).

5.3.3 *De aanpak van Assyrische clans in Zweden*

De Zweedse autoriteiten hebben bij de aanpak van de Assyrische clans in Södertälje een meersporenaanpak toegepast. Daarbij werd een onderscheid gemaakt tussen vijf ‘doelgroepen’.

De eerste doelgroep betrof de goedwillende, niet-criminele leden van de gemeenschap, waarvan sommigen zich al, zo bleek bijvoorbeeld uit een ingezonden stuk in de lokale krant, zorgen maakten over de criminaliteit waarbij sommige familienetwerken betrokken waren, die de gemeenschap als geheel in een kwaad daglicht stelde. De strategie van de autoriteiten was hier gericht op bewustwording en waar mogelijk mobiliseren van bondgenoten, met name door nauw samen te werken met lokale media, met het idee om het ‘ware gezicht’ te tonen van de criminelen binnen de gemeenschap.

De tweede doelgroep bestond uit kwetsbare jongeren in Södertälje die het gevaar liepen om als ‘jonge aanwas’ in de criminele netwerken te worden getrokken. Deze groep werd met name vanuit de gemeente benaderd via een taskforce van het sociale werk, waarbij ook de politie was aangesloten en deelnam aan casusbesprekingen. De jongeren werden in principe voor een jaar begeleid, maar in de praktijk vaker twee à drie jaar. De aanpak was niet alleen op de jongeren zelf gericht en op leefgebieden als onderwijs of werk, maar ook op de gezinnen waaruit zij afkomstig waren. Bijvoorbeeld door de moeders naar betaald werk te leiden werd geprobeerd de financiële situatie van het gezin te verbeteren, en daarmee een prettiger thuisomgeving te creëren zodat de kinderen minder op straat rondhingen. De begeleiding was intensief. De casemanagers waren in principe 24 uur per dag beschikbaar. In één voorbeeld ging deze elke ochtend bij de jongere langs om hem naar school te brengen.

De derde doelgroep betrof de leden van de criminele netwerken die op het laagste niveau uitvoerende rollen vervulden, zoals het plegen van geweld en het dealen van verdovende middelen. Afhankelijk van de situatie werd hier gekozen voor een repressieve aanpak door de politie, al dan niet in combinatie met een meer preventieve benadering zoals bij de risicojongeren. De vierde doelgroep betrof de faciliteerders die actief waren in de ‘bovenwereld’, aangezien een belangrijk deel van de activiteiten van de families

plaatsvond met behulp van legale ondernemingen. Daarbij valt te denken aan het plegen van fraude met sociale voorzieningen, maar de aandacht richtte zich ook op de beide Assyrische kerkgenootschappen in Södertälje, waarvan werd verondersteld dat zij eveneens een belangrijke rol speelden in de facilitering van de criminele families. Hier werd gekozen voor een integrale aanpak, vergelijkbaar met die in Nederland, waarbij uiteenlopende instanties samenwerkten en informatie uitwisselden. De vijfde doelgroep, tot slot, betrof de kopstukken van de familieclans, waarbij het doel was om hun kwetsbaarheid te vergroten door de criminele activiteiten zo veel mogelijk te verstoren, in de hoop dat zij daarmee minder zwaar op vertrouwde uitvoerders konden leunen en gedwongen zouden worden om zichzelf (weer) nadrukkelijker met de uitvoering te bemoeien.

Deze aanpak leverde een aantal resultaten op. Zo wist de politie vrij snel een eind te maken aan het geweld, door het aanhouden van uitvoerders. Er werd door betrokken politiefunctionarissen echter ook verondersteld dat de kopstukken van de clans er zelf voor zorgden dat het zichtbare geweld stopte, omdat zij zich heel goed realiseerden dat ze juist daardoor de volle aandacht hadden van de overheid. Die inschatting bleek correct: door Boer en collega's (2020) geïnterviewde politiefunctionarissen wezen erop dat het na verloop van tijd lastiger werd om prioriteit te blijven krijgen voor de aanpak van de criminele familienetwerken in Södertälje, omdat de politieke urgentie afnam nadat de zichtbare problemen in de openbare ruimte verminderden. De integrale aanpak van de 'facilitators' leverde ook enkele successen op, waarvan de aanhouding van een patriarch van een de orthodoxe Assyrische kerkgenootschappen, de meeste aandacht trok. Het doel om de kopstukken van de criminele familienetwerken achter de tralies te krijgen, werd vooralsnog echter niet behaald. De directe opbrengsten van de op preventie en mobilisatie gerichte activiteiten laten zich evenmin goed vaststellen. In individuele gevallen worden positieve resultaten behaald, maar in hoeverre het probleem van jonge aanwas structureel is verminderd, is niet bekend.

5.4 Besluit

In deze paragraaf wordt nader ingegaan op de mogelijke handelingsperspectieven. Op basis van de casussen die we hebben besproken, is nog onvoldoende informatie beschikbaar om tot een dynamisch barrièremodel te kunnen komen. Duidelijk is dat over de aanpak van breed vertakte criminele familienetwerken, al dan niet met clan-achtige kenmerken, vrijwel niets is geschreven. Wat er is, behandelt alleen de aanpak vanuit strafrechtelijk perspectief. Dat hebben wij in deze studie feitelijk ook gedaan.

Over de aanpak van 'criminele families' is meer bekend (zie voor een beknopt overzicht EUCPN, 2020). Misdaad in familieverband gaat doorgaans terug op hechte dadergroepen, die allerlei soorten criminaliteit bedrijven. Tegelijkertijd is intergenerationele overdracht van criminaliteit bij gezinnen en families per definitie aan de orde. Kinderen zijn *at risk*: ze erven reputatie, nemen gedragspatronen over, mogelijk ook netwer-

ken. Het aanpakken van criminaliteit in gezinnen en families gaat dus altijd over zowel het doorbreken van de criminele patronen, zodat familieleden niet méér misdrijven gaan plegen, als over het voorkómen dat binnen gezinnen en families ‘verplaatsingseffecten’ ontstaan, doordat familieleden het werk van elkaar overnemen zodra dat nodig is.

Modellen die hierbij zijn verkend gaan uit van een geïntegreerde vormgeving van de aanpak. Een geïntegreerde aanpak van criminaliteit is per definitie contextspecifiek en beperkt zich niet tot strafrechtelijke expertise, maar omvat – zo nodig – bijvoorbeeld ook het sociaal domein, het onderwijs en de (geestelijke) gezondheidszorg. Bjørgo (2016) wees bijvoorbeeld nadrukkelijk op negen mechanismen aan de preventieve kant. Dat betrof het ontwerpen en handhaven van normatieve barrières, het terugdringen van rekrutering en het afschrikken van mogelijke daders, of het verstoren van criminele activiteiten en het beschermen van kwetsbare doelen. Daarnaast noemde hij het verminderen van zowel de schade die criminaliteit veroorzaakt, als de beloning die het voor de daders oplevert. Tot slot wees Bjørgo nog op invaliderende interventies en het bevorderen van desistance en uittreden uit criminele netwerken.

Het model van Boer en collega's (2020) wees op de gebalanceerde en samenhangende inzet van repressieve, preventieve en weerbaarheidsinterventies. Spapens en Van de Mheen (2022) pasten een geïntegreerd analysekader toe op het vestigingsklimaat voor drugscriminaliteit in Nederland. Dat betreft persoonlijke drijfveren en keuzes van deelnemers aan criminele activiteiten, al dan niet beïnvloed door subculturele factoren. Daarnaast kijkt het naar de wijze waarop concrete criminele activiteiten worden georganiseerd. Tot slot neemt het systemische factoren in ogenschouw, zoals maatschappelijke en economische factoren ten aanzien van een groep of land. Centraal in dat model staan de mogelijkheden om op die drie niveaus te interveniëren: ofwel repressief, ofwel preventief, ofwel door het vergroten van weerbaarheid. Het voorkómen en bestrijden van criminaliteit in gezins- en familieverband vergt altijd een brede, diverse aanpak, die tegelijkertijd heel nauw afgestemd is op een specifieke (criminogene) context.

Handelingsperspectieven voor het aanpakken van breed vertakte criminele familienetwerken kunnen niet anders dan vanaf ditzelfde punt vertrekken. Maar de opgave is nog ingewikkelder, omdat verschillende gezinnen én families betrokken zijn, evenals verschillende generaties, die de aangrijpingspunten kunnen vormen voor repressieve, preventieve, of op weerbaarheid gerichte interventies, op individueel, gezins-, familie- en netwerkniveau. De familienetwerken zoals we die in dit onderzoek hebben bestudeerd, opereren bovendien veelal transnationaal. Dit betekent dat geopolitieke ontwikkelingen de aanpak beïnvloeden, in de zin van dat wat in het land van herkomst gebeurt in politiek of economisch opzicht en daar familieleden raakt, direct van betekenis is voor familieleden die in Nederland verblijven. Vermoedelijk geldt het omgekeerde eveneens. De criminele familienetwerken maken, zoals we gezien hebben, ook gebruik van

de diaspora of van de mogelijkheden die het migratiebeleid van verschillende Europese landen biedt.

De transnationale werkwijze van brede criminele familienetwerken maakt de opsporing en vervolging ingewikkeld, ook al zijn de afgelopen jaren belangrijke stappen gezet in de politieke en justitiële samenwerking met belangrijke herkomstlanden van criminele familienetwerken die nog geen deel uitmaken van de Europese Unie. De realiteit is dat internationaal opsporingswerk veel tijd en inzet vraagt en dat de te verwachten opbrengsten meespelen in de afweging om criminele familienetwerken aan te pakken. Een laatste geopolitiek aspect dat we hier noemen, is dat de inval van Rusland op Oekraïens grondgebied op 24 februari 2022, de oorlog die daarvan het gevolg is, en de politieke reacties daarop van de Europese landen, sporen trekken in de landen in Zuid-oost-Europa en in de Albanese sprekende gemeenschappen die daar hun thuisbasis hebben (en een complexe (oorlogs)geschiedenis delen), waardoor niet alleen geopolitieke afwegingen van de Europese Unie met betrekking tot toetreding gevoelig zijn komen te liggen, maar ook in die regio zelf allerlei verschuivingen plaatsvinden in criminele gelegenheidsstructuren en in de positie van bepaalde criminele netwerken (Dordevic, 2023).

6 Slotbeschouwing

Het belang van familiebanden binnen criminele netwerken of samenwerkingsverbanden die betrokken zijn bij uiteenlopende vormen van zware (georganiseerde) criminaliteit wordt al langere tijd onderkend. Familierelaties, en overigens ook langjarige vriendschapsbanden, bieden een basis van vertrouwen en loyaliteit, die criminele groepen in staat stelt om complexe criminele activiteiten uit te voeren in omstandigheden waarin eerlijkheid of rechtszekerheid niet bestaan. Het werken met vertrouwde zakenpartners en uitvoerders heeft als belangrijk voordeel dat minder hoeft te worden teruggevallen op dreiging of geweld om te garanderen dat afspraken worden nagekomen en daarmee ongewenste aandacht van opsporingsinstanties te vermijden.

Het bestuderen van georganiseerde criminaliteit vanuit een familieperspectief is betrekkelijk nieuw, maar kan rekenen op groeiende wetenschappelijke belangstelling. Daarnaast is, zeker in Nederland, de aandacht voor criminele families toegenomen, ook bij instanties die op de een of andere wijze met zulke families te maken hebben. Criminele families, of althans families met een kwalijke reputatie, zijn zichtbaar. De meeste gemeenten, ook kleinere, kennen wel een of meer criminele, zwaar overlastgevende families, of althans families met een dubieuze reputatie. Bovendien is in dergelijke families het risico op intergenerationele overdracht van crimineel gedrag of probleemgedrag groot, en bezorgen ze uiteenlopende instanties soms al decennialang kopzorgen. Voorts kunnen de leden van zulke families op burgers in de wijken of buurten waarin ze wonen een intimiderende en negatieve invloed uitoefenen.

Het onderhavige rapport is het derde in een reeks van onderzoeken naar criminele families in Nederland, die zijn uitgevoerd in het kader van het programma Politie en Wetenschap. In 2017 werd een eerste studie gepubliceerd waarin drie (of vier) generaties van familieleden van misdaadondernemers in Noord-Brabant werden onderzocht, waarbij onder andere werd gezocht naar verklaringen voor intergenerationele overdracht van crimineel gedrag of probleemgedrag. In 2020 volgde een tweede onderzoek, waarin de vraag centraal stond hoe in dergelijke families kan worden geïntervenieerd met het doel om het gedrag te normaliseren, of ten minste de intergenerationele overdracht van probleemgedrag te voorkomen. Daarbij werd geconstateerd dat dit vroeg om een gecoördineerde mix van repressie, preventie en het versterken van weerbaarheid van professionals die met deze families te maken hadden en de wijken of buurten waarin zij zich manifesteerden.

Beide onderzoeken richtten zich primair op kerngezinnen. Het werd echter ook duidelijk dat zulke families regelmatig kunnen worden beschouwd als onderdeel van bredere familienetwerken, waarvan de leden gezamenlijk of in wisselende samenstellingen strafbare feiten plegen. Dit vormde de aanleiding voor dit derde project. Een (crimineel) familienetwerk is daarin opgevat als een netwerk dat meerdere kerngezinnen omvat waarvan een of meer leden door bloedbanden met elkaar verwant zijn, met inbegrip van personen die door huwelijken zijn ingetrouwd in de familie. Daarbij kan het bijvoorbeeld gaan om gezinnen van broers of zussen in dezelfde generatie, maar ook om verbindingen tussen andere generaties. Hierbij moet worden aangetekend dat bij het uitvoeren van de criminele activiteiten niet alleen leden van het familienetwerk betrokken hoeven zijn, maar ook niet-familieleden daarbij een (belangrijke) rol kunnen spelen.

Familienetwerken hebben in Europese landen in de afgelopen jaren impliciet of expliciet meer aandacht gekregen. In de tweede helft van 2020 werd het thema door Duitsland als voorzitter van de EU op de agenda gezet onder de noemer ‘clancriminaliteit’. Daarbij werd verwezen naar gemeenschappen waarvan de leden afkomstig waren uit landen waar clanstructuren nog altijd, als klassieke vorm van sociale en politieke organisatie, een belangrijke rol spelen. Met hun migratie naar West-Europa werden clanstructuren als het ware meegenomen. Er ontstond bezorgdheid dat met name binnen bevolkingsgroepen die in bepaalde steden of wijken bij elkaar klitten, en die sociaal of economisch op afstand stonden van de reguliere maatschappij, parallelle samenlevingen zouden ontstaan met afwijkende normen en waarden, tot en met eigen informele vormen van rechtspraak. Binnen bepaalde groepen was bovendien sprake van aanzienlijke criminaliteitsproblematiek, zoals de Mhallami in Duitsland en Assyriërs in Zweden. Clan-achtige kenmerken worden echter ook in verband gebracht met de Italiaanse maffia, criminele netwerken uit de Albanese sprekende gemeenschap, en bijvoorbeeld met mobiele bendes die worden gedomineerd door Romani. De vraag daarbij is in hoeverre deze clan-achtige kenmerken gerelateerd zijn aan criminaliteit binnen de gemeenschappen. Bieden ze er mede een verklaring voor, of maken criminele elementen er misbruik van, bijvoorbeeld door een beroep te doen op ondersteuning en loyaliteit, ook van clanleden die niet (direct) betrokken zijn bij het plegen van strafbare feiten? Deze vragen waren derhalve ook relevant voor het onderzoek naar criminele familienetwerken in Nederland. Clans zijn daarbij opgevat als kleinere of grotere gemeenschappen die dezelfde normen en waarden onderschrijven en/of waarvan de leden zich met elkaar verbonden voelen door historie, taal, cultuur of geografische herkomst, maar geen naaste familie van elkaar hoeven te zijn.

6.1 **Antwoord op de onderzoeksvragen**

In het uitgevoerde onderzoek stonden drie hoofdvragen centraal, die zijn beantwoord aan de hand van literatuurstudie, interviews met academici en praktijkdeskundigen in Nederland en het buitenland, en een empirische analyse van dossiers van opspo-

ringsonderzoeken en politieke registratiegegevens. Deze hadden betrekking op twee criminele netwerken waarin familiebanden een belangrijke rol speelden. In de eerste casus ging het om een crimineel netwerk waarin familieleden uit de reizigersgemeenschap een belangrijke rol speelden. De tweede casus betrof een crimineel netwerk waarin familieleden die oorspronkelijk uit Albanië afkomstig waren een centrale positie hadden.

Hoe manifesteren criminele familienetwerken zich in de Nederlandse context?

De eerste onderzoeksvraag was hoe brede criminele familienetwerken zich in de Nederlandse context manifesteren. Daarbij gaat het om de aard van de criminele activiteiten, de activiteiten in de bovenwereld, de wijze waarop familieleden daarbij worden ingeschakeld, het belang van familiebanden voor het uitvoeren van criminele activiteiten, en tot slot, met betrekking tot familienetwerken waarvan het overgrote deel van de leden in Nederland woont en geworteld is, het vraagstuk van intergenerationele overdracht.

Familienetwerken kunnen betrokken zijn bij zeer uiteenlopende criminele activiteiten. Het eerste onderzochte criminele netwerk, waarin familieleden uit de reizigersgemeenschap een belangrijke rol speelden, was betrokken bij drugsmokkel en -handel, maar ook bij de heling van gestolen horloges en sieraden, en pleegde daarnaast andere vermogensdelicten, zoals oplichting en diefstal, met inbegrip van het 'rippen' van collega-criminelen. Het onderzochte Albanese criminele netwerk concentreerde zich op het kweken van cannabis in panden die voor dat doel werden gehuurd of gekocht in Nederland en de verhandeling van de geteelde wiet. Daarnaast werden andere strafbare feiten gepleegd, die in dienst stonden van deze hoofdactiviteit, zoals hypotheekfraude, witwassen, het gebruikmaken van valse identiteitspapieren en het bezit van illegale vuurwapens. Mogelijk was tevens sprake van criminele uitbuiting van personen die naar Nederland werden overgebracht en die verbleven in panden waar wietkwekerijen waren geïnstalleerd, voor het verrichten van aankooptransacties van woningen, of het opbouwen van de kwekerijen.

Buiten de hier onderzochte casussen, zijn op familiebanden gebaseerde criminele samenwerkingsverbanden bijvoorbeeld betrokken bij systematische winkeldiefstal, zoals families uit de Nederlandse Romagemeenschap en rondtrekkende bendes uit Zuidoost-Europa, die zich eveneens op het plegen van uiteenlopende vermogensdelicten focussen, bijvoorbeeld winkeldiefstal, zakkenrollerij en metaaldiefstal, waaronder katalysatoren die vanaf motorvoertuigen worden gesloopt (Mouris e.a., 2023a). We zien derhalve dat criminele familienetwerken zich soms concentreren op bepaalde vormen van georganiseerde criminaliteit; maar in principe kunnen familienetwerken bij allerlei typen criminaliteit betrokken zijn. Wanneer het gaat om familienetwerken binnen migrantengemeenschappen, verschilt de aard van de criminaliteit waarbij zij betrokken zijn per land en ook de mate waarin dat het geval is. Een in dit rapport beschreven voorbeeld betreft de Assyrische gemeenschap, die in Zweden in verband wordt ge-

bracht met zowel drugs- als wittenboordencriminaliteit, terwijl de Assyrische gemeenschap in Nederland niet of nauwelijks problemen kent. Niet alleen de per land verschillende omstandigheden spelen dus mogelijk een rol, maar ook binnen gemeenschappen kunnen kwetsbaarheden uiteenlopen, bijvoorbeeld tussen groepen die sinds het midden van de twintigste eeuw op verschillende momenten, vanwege uiteenlopende oorzaken, langs diverse routes zijn gemigreerd, of die uit andere regio's in het land van herkomst afkomstig waren.

In de beide onderzochte casussen valt op dat de hoofdverdachten niet of nauwelijks actief waren met bedrijven in de bovenwereld, ofschoon sommige andere familieleden in de eerste casus die wel hadden. In het Albanese familienetwerk werd betrokkenheid bij (veelal) kleinschalige bedrijvigheid gezien, maar deze firma's stonden primair in dienst van de criminele hoofdactiviteit. In hoeverre deze groep in Albanië of in andere Europese landen criminele verdiensten investeerde in de bovenwereld, kon op basis van de beschikbare informatie niet worden vastgesteld. Dit wil overigens niet zeggen dat er buiten de context van het onderhavige onderzoek geen voorbeelden zijn van criminele familienetwerken die zich wel nadrukkelijk in de bovenwereld manifesteerden, bijvoorbeeld in het vastgoed, of in het exploiteren van uiteenlopende, ook hier relatief kleinschalige, bedrijven, en in een voorbeeld door als weldoener sportverenigingen of culturele activiteiten te sponsoren. Afgezien van de keuzes die individuele misdaadondernemers maken, kan wellicht ook worden verondersteld dat de kans op het ontplooiën van activiteiten in de bovenwereld toeneemt naarmate criminele netwerken beter geworteld raken in Nederland, hoewel het Albanese criminele netwerk uit de tweede casus al vanaf begin jaren 2010 in Nederland actief was.

De hoofdverdachten maakten, voor zover we hebben kunnen vaststellen binnen de beperkingen van onze dataverzameling, in beide casussen op uiteenlopende manieren gebruik van familiebanden, door familieleden in te schakelen bij zowel uitvoerende als ondersteunende activiteiten. In de eerste casus speelden bijvoorbeeld de schoonzoon van de hoofdverdachte en diens vader en broer een uitvoerende rol, terwijl andere familieleden betrokken waren bij het verkopen en bewaren van gestolen horloges en sieraden. Weer anderen verrichtten meer faciliterende activiteiten, zoals het stallen van een touringcar die voorzien was van een verborgen ruimte voor de smokkel van verdovende middelen. Ook vrouwelijke familieleden hadden een substantiële rol, met name de partner van de hoofdverdachte, en waren gewoonlijk uitstekend op de hoogte van de criminele activiteiten van andere familieleden. In de casus waarin het Albanese criminele netwerk centraal stond, werden familieleden eveneens ingeschakeld bij ondersteunende activiteiten rondom de huur en aankoop van panden, of het op naam zetten van voertuigen, maar deels ook voor uitvoerend handwerk, zoals het knippen van wiet. Met name de vrouwelijke familieleden en (ex-)partners speelden daarbij een belangrijke rol. In hoeverre de hoofdverdachten vanuit Albanië (of elders) werden aangestuurd, kon niet worden vastgesteld. Bovendien was het merendeel van de familieleden, al-

thans op papier, niet meer woonachtig in Albanië zelf, maar uitgewaaid over uiteenlopende landen, met name Italië, Griekenland en Duitsland.

Het inschakelen van familieleden bij criminele activiteiten heeft voordelen die ook in eerdere literatuur worden benoemd, waarbij met name onderling vertrouwen en loyaliteit van belang zijn. Familieleden kunnen gemakkelijk worden benaderd, kunnen het leveren van relatief ‘onschuldige’ bijdragen moeilijker weigeren en zullen minder snel belastende verklaringen afleggen tegen familieleden. Daarmee is overigens niet gezegd dat er sprake is van enthousiasme. In de opsporingsdossiers met betrekking tot het Albanese criminele netwerk in casus 2, valt bijvoorbeeld te lezen dat sprake was van een zekere dwang ten opzichte van vrouwelijke (ex-) partners. Voorts moet worden aangetekend dat in de eerste casus de loyaliteit tussen familieleden niet altijd wederkerig was. Daar staat tegenover dat in beide criminele netwerken ook niet-familieleden een belangrijke rol speelden, vaak omdat zij over specifieke kennis en vaardigheden beschikten of belangrijke contacten hadden in de onderwereld waarover de hoofdverdachten en hun familieleden niet beschikten. In het Albanese criminele netwerk waren niet-familieleden tevens cruciaal vanwege hun lokale kennis en omdat zij konden optreden als tolk, bijvoorbeeld bij aankooptransacties van panden. Het betrekken van niet-familieleden bij de criminele netwerken heeft derhalve ook voordelen, aangezien daarmee de criminele mogelijkheden worden vergroot (zie ook: Paoli, 2003). Daar staan wel potentiële risico's tegenover, vooral wanneer niet-familieleden als buitenstaanders worden behandeld, en na aanhouding bijvoorbeeld niet de ondersteuning krijgen die aan de familieleden wel wordt geboden. In de eerste casus zien we daarvan voorbeelden, terwijl in de tweede casus een niet-familielid door een van de hoofdverdachten zelfs ronduit werd afgeschilderd als de werkelijke ‘leider’ van het criminele netwerk. In zulke situaties is de kans dat iemand verklaringen gaat afleggen dan ook groter.

Intergenerationele overdracht verloopt binnen criminele familienetwerken deels op een andere manier dan binnen criminele kerngezinnen. In het laatstgenoemde geval gaat het om de continuïteit van crimineel gedrag van de ene generatie op de andere. Zoals onderzoek laat zien is het risico daarop substantieel (Moors & Spapens, 2017). Binnen familienetwerken bestaat echter ook het risico dat de criminele elementen leden van gezinnen erbij betrekken die zelf niet of nauwelijks betrokken zijn bij illegale activiteiten. Spapens (2023) beschrijft een voorbeeld waarin minderjarigen uit een gezin dat participeerde in een op criminele families gericht project, door criminele leden van een ander gezin binnen het familienetwerk werden ‘verleid’ tot het meedoen aan drugshandel. Er bestaat ook een risico dat bijvoorbeeld jongeren gaan opkijken tegen een oom of een ander familielid die het vanwege criminele activiteiten ogenschijnlijk materieel zeer voor de wind gaat, daarvan graag mee willen profiteren en vrijwillig aanbieden om hand- en spandiensten te verrichten (Spapens, 2006).

Zoals Moors en Spapens lieten zien, is intergenerationele overdracht van crimineel leiderschap binnen hetzelfde gezin niet altijd evident, bijvoorbeeld omdat de zonen daarvoor niet de capaciteiten of motivatie hebben, of omdat er alleen dochters zijn geboren voor wie een leidersrol in een crimineel samenwerkingsverband weliswaar niet onmogelijk is, maar in de praktijk weinig voorkomt. Een nieuwe misdaadondernemer kan in een volgende generatie echter ook opstaan in een ander gezin dat tot het familienetwerk behoort, waarna leden van andere gezinnen daarmee samenwerking zoeken, bijvoorbeeld in een meer uitvoerende rol. Wanneer we kijken naar intergenerationele overdracht in de eerste casus, kan worden vastgesteld dat twee van de drie dochters van de hoofdverdachte een strafblad hebben opgebouwd, maar niet voor feiten die zijn gerelateerd aan georganiseerde criminaliteit. De dochters hadden wel allemaal (explosieve) relaties met partners die niet van onbesproken gedrag waren, hoewel die voor een deel inmiddels zijn beëindigd. Hun eigen kinderen zijn op het moment van schrijven nog relatief jong, en hoewel in een enkel geval contacten met hulpverleningsinstanties worden gemeld, lijkt van grote problemen vooralsnog geen sprake.

Is er sprake van clan-achtige kenmerken?

De tweede centrale vraag in het onderzoek was in hoeverre familienetwerken die in Nederland crimineel actief zijn, clan-achtige kenmerken hebben en zo ja, hoe die zich dan zichtbaar uiten. Deze kenmerken zijn geoperationaliseerd in een aantal aspecten. Ten eerste dient het familienetwerk een onderdeel te zijn van een gemeenschap met een uitgesproken groepsidentiteit met historisch gegroeide culturele opvattingen en gedragsregels. Ten tweede moet sprake zijn van een gedeelde afstamming of (vermeende) gemeenschappelijke oorsprong die belangrijker is dan bijvoorbeeld nationaliteit of etniciteit. Ten derde gaat het om het als gemeenschap aanhangen van sterke eigen normen en waarden, die belangrijker zijn dan bloedbanden en veelal vertaald worden naar gemeenschappelijke gebruiken en leefregels. In de vierde plaats moet sprake zijn van sterke onderlinge solidariteit tussen leden jegens bedreiging van buitenaf. Tot slot is een kenmerk dat er een hoge drempel is om het familienetwerk vrijwillig te verlaten, met mogelijke sancties voor wie dat doet of die praat over de gang van zaken binnen de familie.

We kunnen vaststellen dat in de casus waarin een familienetwerk van reizigers werd onderzocht inderdaad sprake is van een gemeenschap die zich als groep identificeert en waarbinnen sprake is van onderlinge solidariteit, hoewel niet duidelijk werd tot hoe ver die zich uitstrekt buiten de eigen familie. Wanneer het gaat om gedeelde frustraties, met name over het gebrek aan standplaatsen op woonwagenlocaties, lijkt er inderdaad een beroep te kunnen worden gedaan op de gemeenschap om daartegen te protesteren. Als het gaat om ondersteuning wanneer sprake is (geweest) van strafbare feiten, zoals het verbergen van geld of (illegale) goederen voordat opsporingsinstanties doorzoeken kunnen doen, zijn het echter de familieleden (of vrienden) die daarvoor worden ingeschakeld. Uit de beschikbare informatie blijkt dat de leden van het criminele familienetwerk in casus 1 hun gemeenschappelijke oorsprong benadrukten, door na-

drukkelijk te wijzen op hun afkomst, door bij gelegenheid onderling Bargoens te spreken, maar ook door het bezoeken van belangrijke sociale gebeurtenissen waar reizigers uit binnen- en buitenland elkaar troffen. Aangetrouwde familieleden die geen reiziger zijn, kregen dat bij tijd en wijle, bijvoorbeeld wanneer er ruzies waren, te horen; ook wanneer zij, zoals de schoonzoon van de hoofdverdachte, zeer hun best deden om zich met de cultuur te identificeren. Zij hadden dan ook het gevoel dat ze er 'nooit helemaal bij hoorden'.

Er zijn echter geen sterke aanwijzingen dat de normen en waarden van de gemeenschap belangrijker waren dan bloedbanden, of individuele opvattingen van de leden van het familienetwerk. Weliswaar werden specifieke punten, zoals de 'code' van zwijgzaamheid ten opzichte van de buitenwereld met de mond beleden, maar wanneer het zo uitkwam net zo gemakkelijk geschonden. Dat gold ook voor de aan de reizigersgemeenschap toegeschreven traditionele opvattingen over man-vrouwverhoudingen. Die werden naar buiten toe in zekere zin wel beleden, maar de vrouwen waren tegelijkertijd vrijwel altijd goed op de hoogte van wat zich afspeelde, terwijl sommigen ook in uitvoerende zin bij het plegen van strafbare feiten betrokken waren en zelfs werden betrokken bij besluiten over al dan niet te ondernemen criminele activiteiten. We kunnen daarnaast constateren dat enkele andere normen die aan de reizigersgemeenschap worden toegeschreven beter zichtbaar zijn in deze casus, bijvoorbeeld bij de hoofdverdachte. Te denken valt aan het belang dat wordt gehecht aan handel, liefst in alles wat los en vast zit, terwijl werken voor een baas of het opzetten van bedrijven niet direct een doel is, alsmede de gerichtheid op materieel succes, terwijl een formele opleiding minder belangrijk wordt gevonden. Daar staat echter tegenover dat het plegen van polycriminaliteit niet voorbehouden is aan de reizigersgemeenschap, maar meer te maken heeft met de keuzes die misdaadondernemers maken, en met de netwerkcontacten en daarmee de criminele mogelijkheden die zij hebben. Voorts kan het leggen van de focus op materieel succes evenmin als een exclusief kenmerk van de reizigersgemeenschap worden beschouwd en hadden sommige leden van het familienetwerk wel degelijk legale bedrijven.

In het onderzochte Albanese criminele netwerk speelden familiebanden eveneens een belangrijke rol. In deze casus viel voorts op dat een aanzienlijk deel van de leden van het netwerk uit dezelfde regio kwam. Deze staat in Albanië bekend als landbouwgebied waar ook grootschalig wiet wordt gekweekt. Of deze personen ook deel uitmaakten van dezelfde familienetwerken of clans, kon echter niet worden vastgesteld. Het is ook mogelijk dat degenen die in de wietpanden verbleven werden gerekruteerd vanwege het feit dat zij al ervaring met wietteelt hadden. Clan-achtige kenmerken die aan de Albanees sprekende gemeenschap worden toegeschreven, waren – voor zover we met de beperkingen van onze dataverzameling konden vaststellen – in het gedrag of uitspraken van leden van het criminele netwerk echter niet of nauwelijks zichtbaar. Er werd in verhoren of afgeluisterde telefoongesprekken bijvoorbeeld geen enkele keer expliciet aan gerefereerd. Hier moet wel bij worden aangetekend dat zulke aspecten

wellicht eerder in 'sociale' telefoongesprekken aan de orde komen, die in de dossiers niet waren uitgewerkt (en in opsporingsonderzoek doorgaans ook niet worden gebruikt). Het is ook bekend dat in de Albanese sprekende gemeenschap veel persoonlijk beeldmateriaal wordt uitgewisseld via apps. Of dergelijk materiaal in de desbetreffende opsporingsonderzoeken niet werd aangetroffen, of dat het er wel was maar niet is gebruikt, hebben we niet kunnen vaststellen. Wel is het belang dat in de Albanese cultuur wordt gehecht aan het nakomen van gemaakte afspraken impliciet zichtbaar: er zijn geen aanwijzingen dat die werden geschonden. Hoewel uit de literatuur naar voren komt dat binnen de Albanese sprekende gemeenschap de vrouwen worden geacht om een ondergeschikte positie in te nemen en gehoorzaam te zijn aan de mannen, speelden zij ook in deze casus een relatief belangrijke rol, ondersteunend of uitvoerend, bij de criminele activiteiten. Daarbij moet worden aangetekend dat niet helemaal duidelijk werd of de vrouwen deze activiteiten al dan niet tegen hun wil vervulden.

Beide casussen laten zien dat het lastig is om onderscheid te maken tussen wat kenmerken zijn van de werkwijze, of de professionaliteit en keuzes van de centrale leden van de criminele familieorganisatie, en wat mogelijk is toe te schrijven aan clan-achtige kenmerken als gedeelde normen en waarden en historisch gegroeide culturele opvattingen. Gedragsregels die historisch gegroeid zouden zijn – denk aan het 'oog om oog, tand om tand'-principe of zwijgplicht – zijn immers ook vaak regels die terug te vinden zijn in criminele organisaties in brede zin. Tegelijkertijd is het kenmerkend voor criminelen, ongeacht hun achtergrond, dat zij zich juist niet aan wet- en regelgeving houden. De vraag die kan worden opgeworpen is dan ook waarom zij zich wel zouden conformeren aan gedragsregels van hun clan of subcultuur, tenzij die uiteraard behulpzaam zijn bij het kunnen uitvoeren van criminele activiteiten, of als schending tot zware consequenties kan leiden, waarbij de kans op dat laatste voor criminelen die uit prominente families afkomstig zijn, of anderszins machtsposities of een gewelddadige reputatie hebben, wellicht minder groot is.

Clan-achtige kenmerken kunnen in dat licht dan ook beter vanuit twee verschillende perspectieven worden beschouwd. Om te beginnen kan worden gesteld dat bepaalde clan-achtige kenmerken, en de gevolgen daarvan voor de desbetreffende bevolkingsgroep, als een extra risicofactor kunnen worden gezien als het gaat om criminaliteitsproblematiek. Dat geldt bijvoorbeeld voor gemeenschappen die vanwege opvattingen en gebruiken op grote afstand staan van de reguliere samenleving, en waarbinnen sterke sociale druk wordt uitgeoefend om dat zo te houden. Een gesloten of wantrouwende houding naar de samenleving, en de daaruit voortvloeiende vereiste van stilzwijgen ten opzichte van buitenstaanders, helpt immers ook de criminele elementen om hun activiteiten af te schermen. Een volgende risicofactor is de vereiste van loyaliteit aan de clan, waarvan criminele elementen misbruik kunnen maken doordat welwillende, niet-criminele, leden van de gemeenschap verzoeken om 'ondersteuning', ook al gaat het om het faciliteren van strafbare feiten, moeilijk kunnen weigeren. Een laatste risicofactor die we hier noemen, zijn concentraties van personen uit bepaalde subculturen

of clans in dezelfde stadswijken, aangezien dat invloedrijke criminele families extra mogelijkheden biedt om de gemeenschap onder controle te houden en, bijvoorbeeld, programma's om de situatie in de wijk te verbeteren, te frustreren. De gevolgen daarvan zijn onder meer zichtbaar in Duitsland en Zweden. In Nederland lijken ze zich voorsnog te beperken en zien we hooguit sporen ervan in volksbuurten in enkele grotere steden, waar leden van bepaalde (criminele) familienetwerken dicht bij elkaar wonen en, bijvoorbeeld, 'muren van stilzwijgen' van andere bewoners proberen af te dwingen. In het verdere verleden kan worden gewezen op de desastreuze effecten van het concentreren van reizigers op grote en afgelegen regionale woonwagencentra.

De tweede invalshoek waarmee naar clancriminaliteit kan worden gekeken, is in hoeverre het behoren tot een bepaalde subcultuur of clan voorspellend of sturend is voor het gedrag van criminelen die uit deze gemeenschappen afkomstig zijn. Daarbij kan worden gewezen op de zogenoemde *ecological fallacy*, met andere woorden de fout om van culturele of andere gedragskenmerken op groepsniveau te verwachten dat die zich ook bij individuen manifesteren. Of, omgekeerd, dat individueel gedrag kan worden toegeschreven aan het feit dat iemand tot een bepaalde groep behoort. Het is dan ook buitengewoon lastig, zo niet onmogelijk, om een causaal verband te leggen tussen het gedrag van misdaadondernemers en de subculturen of clans waaruit zij afkomstig zijn. Zoals hiervoor al opgemerkt, is het allereerst zeer de vraag of criminelen wel representatief zijn voor dergelijke gemeenschappen en zich *überhaupt* aan de (veronderstelde) gedragsregels conformeren. Met name het gedrag van de misdaadondernemer in de eerste onderzochte casus lijkt daar bijvoorbeeld niet op te wijzen. We kunnen voorts concluderen dat in de onderzochte casuïstiek, hoe beperkt ook, de manier van opereren niet fundamenteel afwijkt van andere criminele samenwerkingsverbanden, ongeacht de achtergrond van de leden en van de kopstukken in het bijzonder. De variëteit in de professionaliteit en aard van de afschermingsmethoden, het kiezen voor specialisatie of diversificatie van criminele activiteiten, het al dan niet toepassen van grof geweld, het inschakelen van familieleden, enzovoort, blijken primair afhankelijk van factoren als de keuzes en capaciteiten van de misdaadondernemers, de contacten in de criminele onderwereld waarover ze beschikken en gelegenheidsstructuren. Het is in dat licht niet verrassend dat de invloed van clan-achtige kenmerken op het criminele gedrag van individuen of criminele samenwerkingsverbanden moeilijk zichtbaar kan worden gemaakt.

Greep krijgen op criminele familienetwerken

De derde centrale vraag in het onderzoek luidt hoe politie en justitie, in samenwerking met de ketenpartners, greep kunnen krijgen op familienetwerken. Vooropgesteld kan worden dat familienetwerken geen entiteit zijn en derhalve niet als verdachte kunnen worden aangemerkt in een strafrechtelijk onderzoek, zoals individuele natuurlijke personen en rechtspersonen. Bovendien maken ook niet-familieleden deel uit van de criminele samenwerkingsverbanden die uit familienetwerken voortkomen. Interventies zullen derhalve steeds moeten worden gericht op individuen, of gezinnen. Het is voor-

al van belang dat instanties zich ervan bewust zijn dat deze deel kunnen uitmaken van een breder crimineel familienetwerk en dat zij daarmee ook rekening houden bij de aanpak, in de vorm van coördinatie, al dan niet op de achtergrond. Dit alles vereist maatwerk: criminele familienetwerken zijn allemaal verschillend, ongeacht of de leden uit specifieke bevolkingsgroepen voortkomen.

Boer en collega's (2020) hebben een model ontwikkeld voor interventies in criminele kerngezinnen, dat uitgaat van een combinatie van repressie, preventie en het vergroten van weerbaarheid van professionals en van de omgeving waarin zulke families zich manifesteren. Dat model is als kader ook bruikbaar voor bredere familienetwerken waarvan (het overgrote merendeel van) de leden in Nederland woonachtig zijn. Ten aanzien van de criminele kopstukken in deze netwerken zal de nadruk liggen op een repressieve benadering. Bij familieleden die ondersteunende rollen vervullen, kan een preventieve interventie meer passend zijn. Ten aanzien van familienetwerken die bijvoorbeeld een machtspositie hebben opgebouwd in de wijken of buurten waarin ze (bij elkaar) wonen, zal tevens moeten worden gekozen voor een benadering die is gericht op het vergroten van weerbaarheid. Tegelijkertijd is het belangrijk om intergenerationale overdracht te doorbreken.

Een adequate mix van interventies vereist inzicht in hoe deze netwerken zijn samengesteld en in wat precies de rollen zijn die familieleden daarin spelen. Precies daar ligt het belang van de manier van kijken die we in dit (en eerder) onderzoek hebben beschreven. De RIEC's kunnen aan de hand van uiteenlopende bronnen een beeld van criminele familienetwerken schetsen, waarvan we ook enkele voorbeelden hebben gezien. Registratiegegevens volstaan echter niet altijd, met als voorbeeld in Nederland woonachtige families uit de Romagemeenschap, waarbij het moeilijk is om aan de hand van bijvoorbeeld de Basisregistratie personen zicht te krijgen op familiebanden. Hoe criminele netwerken functioneren en de vertrouwensbanden erachter in elkaar steken, kan op grond van systeem- en registratiegegevens alleen niet worden gereconstrueerd. Politie mensen moeten ook attent zijn op de waarde van informatie over zogenoemde 'zachte structuren'. Die zit soms binnen de politie, maar dikwijls ook daarbuiten. Door gaans weten professionals die langdurig met deze families te maken hebben, in de loop der tijd daarvan wel een beeld op te bouwen, maar die kennis komt niet verder dan een word- of excelbestand voor eigen gebruik. Het officieel vastleggen van zulke informatie is, buiten de context van een strafrechtelijk onderzoek, vanwege privacywetgeving immers niet mogelijk. Dat maakt het niet alleen ingewikkeld om inzicht te krijgen in de 'zachte structuren' achter of de machtsstrijd binnen criminele familienetwerken en welke betekenis universele factoren als vertrouwen en culturele noties als schaamte, eer, of geweld hebben in het functioneren van die netwerken. Maar het belemmert daarnaast ook de aanpak, die vrijwel altijd deels ook moet aangrijpen op die 'zachte structuren' om langdurig succesvol te kunnen zijn.

De situatie is nog gecompliceerder wanneer het gaat om criminele familienetwerken die geen sterke binding met Nederland hebben, zoals in de hier onderzochte casus waarin een Albanees crimineel netwerk centraal stond. Het algemene gebruik van vervalste identiteitskaarten en de mogelijkheid in Albanië om eenvoudig van naam te veranderen, maken het lastig om familiebanden vast te stellen. De autoriteiten in het land van herkomst kunnen daarbij weliswaar hulp bieden, maar dat vereist wel dat eerst de juiste identiteit van een verdachte moet zijn vastgesteld, terwijl rechtshulpverkeer nog altijd tijdrovend is. Op internationaal politieel niveau worden echter stappen gezet. Het internationale karakter van de criminele netwerken uit de Albanees sprekende gemeenschap, waarvan de leden zich regelmatig in de loop der tijd voor kortere of langere perioden in uiteenlopende lidstaten van de Europese Unie vestigen, bemoeilijkt eveneens het verkrijgen van inzicht in de samenstelling en de activiteiten van deze netwerken. Wanneer het gaat om op familiebanden gebaseerde rondtrekkende bendes, is het verkrijgen van een juist beeld in zekere zin nog problematischer. Zulke dadergroepen verblijven slechts voor korte perioden op Nederlands grondgebied, alvorens ze weer verder trekken naar een ander land of terugkeren naar het land van herkomst. Zeker wanneer minderjarigen worden ingeschakeld voor het plegen van strafbare feiten, zoals zakkenrollerij of gedwongen bedelen, is het van belang om familiebanden vast te stellen, bijvoorbeeld wanneer na een aanhouding de 'ouders' zich melden op het politiebureau met het verzoek om de minderjarige aan hen over te dragen (zie ook Cels, De Jong en Groenleer, 2017; Laskai e.a., 2023).

Nu kan uiteraard de vraag worden opgeworpen waarom het bij criminele samenwerkingsverbanden zoals het Albanese netwerk dat werd beschreven in de tweede casus, van belang is om inzicht te hebben in familiebanden. Voor het strafrechtelijke onderzoek en het bewijzen van de feiten is dat inderdaad niet doorslaggevend. De toegevoegde waarde ligt dan ook vooral op het vlak van het inzicht dat daarmee wordt verkregen in de werkwijze van dergelijke netwerken, hoe familieleden worden ingeschakeld om de strafbare feiten te kunnen plegen, en hoe tussen en binnen familienetwerken machtsverhoudingen evolueren (en soms conflicteren). Deze inzichten kunnen onder meer worden gebruikt bij het opwerpen van barrières, zowel in Nederland als in de landen van herkomst van dergelijke netwerken.

Preventieve interventies kunnen een relevante barrière vormen en op het niveau van familienetwerken worden ontplooid. Daarbij gaat het in de Nederlandse context om het betrekken van het sociale domein bij het verbeteren van de situatie op uiteenlopende leefgebieden van gezinnen of individuele familieleden, bijvoorbeeld op het vlak van werk, huisvesting, onderwijs, psychisch en fysiek welzijn en het versterken van sociale bindingen met de samenleving. In hoeverre de leden van het familienetwerk in de eerste casus structureel contacten hadden met instanties in het sociale domein, kon niet uitputtend worden vastgesteld vanwege de beperkingen van onze dataverzameling. De politieke registraties beperken zich tot gevallen waarin bijvoorbeeld Veilig thuis wordt ingeschakeld, of andere meldingen van problemen, die een enkele keer

voorkwamen. Dat wil uiteraard niet zeggen dat gezins- en familieleden bij professionals in het sociale domein niet in beeld waren of al deel uitmaakten van ondersteunende interventies, zonder dat de politie daarbij betrokken was of is.

Buiten de context van de hier bestudeerde casuïstiek zijn de ervaringen met een aanpak van criminele families in Tilburg vooralsnog positief, hoewel moet worden afgewacht of deze ook bestendig zijn op langere termijn. Interessant in dat project, dat zich richt op gezinnen, is dat diverse keren andere gezinnen die tot hetzelfde familienetwerk behoorden, zich spontaan meldden voor deelname. Voorts wordt al langere tijd geïnvesteerd in probleemgezinnen binnen de Romagemeenschap, met wisselende resultaten (Sollie e.a., 2013; zie ook CCV, 2022). Voorbeelden van het vergroten van weerbaarheid van de (bewoners van) buurten waarin bepaalde criminele familienetwerken een dominante positie innemen zijn schaars (Boer e.a., 2020). In een middelgrote gemeente in het zuiden van het land is bijvoorbeeld een project gestart op een dergelijk netwerk, om de buurt te laten zien dat de familieleden niet 'onaantastbaar' zijn. In enkele andere gemeenten is actief gewerkt aan het normaliseren van de situatie op woonwagencentra. Dat kan bijvoorbeeld de vorm krijgen van het ondersteunen van de goedwillende bewoners, bijvoorbeeld wanneer een dominant crimineel kopstuk een aantal jaren in detentie zit, maar ook door het veranderen van de fysieke omgeving, waardoor de locatie meer het karakter van een normale woonwijk krijgt.

Bij familienetwerken die minder of geen binding hebben met Nederland, en waarvan de leden maar voor korte periodes zich in ons land vestigen, is een op gezinnen gerichte aanpak minder voor de hand liggend. In het verlengde van de casus met betrekking tot het Albanese criminele netwerk is dan ook gekozen voor het opwerpen van preventieve barrières om de illegale activiteiten sneller te kunnen signaleren en de kwetsbaarheden waarvan misbruik werd gemaakt, te verminderen. Daarnaast kan in samenwerking met landen van herkomst preventiebeleid worden gevoerd ten aanzien van bijvoorbeeld individuen die gemakkelijk kunnen worden geronseld voor het plegen van strafbare feiten, en die het risico lopen om slachtoffer te worden van een vorm van criminele uitbuiting. Hoewel nog geen gemeengoed, wordt in de context van mobiel banditisme bijvoorbeeld al voorlichting gegeven, door de lokale overheid, NGO's, de kerk, of andere instituties, om te wijzen op het risico om slachtoffer te worden van criminele uitbuiting, terwijl slachtoffers na terugkeer ondersteuning krijgen om herhaald slachtofferschap te voorkomen (Mouris e.a., 2023b). Zo lang echter sprake is van grote economische verschillen tussen Zuidoost-Europese en Balkanlanden enerzijds en West-Europese landen anderzijds, zullen kwetsbaarheden niet op korte termijn substantieel afnemen. Daarnaast helpt ook het imago van Nederland als land waar de tolerantie ten aanzien van verdovende middelen groot is, en in de drugshandel of -productie gemakkelijk geld te verdienen valt – een beeld dat onder meer in Albanië lijkt te bestaan – niet mee (Spapens & Van de Mheen, 2022).

Bij de aanpak van criminaliteitsproblemen ligt doorgaans de vraag voor wat daadwerkelijk ‘werkt’, liefst uitgedrukt in (statistisch) meetbare indicatoren. De effectiviteit van interventies hebben we in de onderzochte casuïstiek niet kunnen vaststellen. Niet op het niveau van familienetwerken als geheel, maar ook slechts beperkt waar het gaat om individuen of het vraagstuk van intergenerationele overdracht. De casus betreffende het Albanese criminele netwerk is voor een deel van recente datum en er moet worden afgewacht of de strafrechtelijke veroordelingen en de preventieve barrières, waarvan de implementatie voor een deel nog moet plaatsvinden, effect zullen hebben. Zullen de leden van dit familienetwerk bijvoorbeeld vrijwillig de wijk nemen naar een ander land, kunnen zij worden uitgezet, of zal het criminele netwerk alleen de *modi operandi* waar nodig aanpassen en bijvoorbeeld ‘vervangers’ sturen voor de hoofdverdachten van Albanese herkomst? In de andere casus kon slechts een zeer beperkt overzicht worden verkregen van de uiteenlopende interventies die ten aanzien van de leden van het familienetwerk hebben plaatsgevonden na de periode van het opsporingsonderzoek. De strafrechtelijke aanpak van de belangrijkste verdachten heeft een beperkt effect gehad: zij zijn niet gestopt met het plegen van strafbare feiten, maar niet meer in de omvang als ten tijde van het opsporingsonderzoek.

Wanneer sprake is van gemeenschappen met clan-achtige kenmerken, levert dat, kortom, extra uitdagingen op voor instanties die betrokken zijn bij interventies. Dat geldt met name voor actoren die actief zijn in het preventieve domein. Als het gaat om de uitvoering van criminele activiteiten en de afscherming daarvan, zien we immers geen wezenlijke verschillen. Toch is het voor de opsporing aanvullend van belang om te kijken vanuit het perspectief van (extended) familienetwerken met mogelijk clan-achtige kenmerken. Hoe steken netwerken in elkaar, hoe lopen de sterke en zwakke vertrouwensbanden tussen actoren, en welke betekenis heeft dat in een zaak? Voor actoren in het sociale domein is het waarschijnlijk van nog groter belang om goed inzicht te hebben in subculturele en clan-achtige kenmerken om tot succesvolle interventies te kunnen komen. Specialisten beschikken vaak over veel kennis die zij in de loop der jaren hebben kunnen opbouwen, en de uitwisseling daarvan, ook met collega's die nieuw in het vak zijn, is cruciaal.

6.2 Reflectie op de beperkingen en opbrengsten van het onderzoek

Zoals elk onderzoek kent ook deze studie beperkingen. Het gaat om een eerste poging om meer systematisch inzicht te verkrijgen in bredere criminele familienetwerken met clan-achtige kenmerken. Een eerste beperking daarbij is dat slechts twee criminele netwerken empirisch konden worden onderzocht. Daarmee kan vanzelfsprekend geen uitputtend beeld worden geschetst. Het is duidelijk dat subculturele en clan-achtige kenmerken in meer of mindere mate kunnen worden onderscheiden binnen in Nederland woonachtige gemeenschappen. Ook de politie neemt dat waar. Dat zulke familienetwerken actief zijn, brengt bepaalde risicofactoren met zich mee. Criminelen kunnen daar misbruik van maken, en het levert risico's op voor de instroom van jonge

aanwas. Dit brengt tevens extra uitdagingen met zich mee voor instanties die zich richten op preventie, of op het verbeteren van de sociale en economische omstandigheden van deze gemeenschappen. Daar staat tegenover dat we geen concrete aanwijzingen hebben dat het gedrag van criminele individuen of samenwerkingsverbanden uit deze gemeenschappen structureel afwijkt van wat er binnen de criminele onderwereld als geheel kan worden aangetroffen. Het is dan ook aangewezen om in de Nederlandse context de term *clancriminaliteit* te vermijden.

Bij het trekken van deze conclusie moet uiteraard wel in overweging worden genomen of de gevolgde werkwijze – het bestuderen van dossiers van opsporingsonderzoeken – *clan-achtige* kenmerken in beeld kan brengen. Met deze methode is het ons niet gelukt om vermoedens van *clancriminaliteit* te valideren. Enerzijds kunnen we stellen dat dit afhangt van de aard en de kwaliteit van de informatie in de opsporingsdossiers, dat wil zeggen: de mate van diepgang waarmee het opsporingsonderzoek is uitgevoerd. In de eerste casus zijn langdurig en op grote schaal telefoons afgeluisterd en observaties verricht, waardoor een goed beeld te verkrijgen viel van het gedrag en de normen en waarden van de verdachten. Hoewel dat inzicht niet altijd in de dossiers wordt verwerkt, bijvoorbeeld omdat afgeluisterde gesprekken worden weggeschreven als een niet-relevant 'sociaal gesprek', konden de bij het onderzoek betrokken rechers in interviews daarvan een goed aanvullend beeld verschaffen. Anderzijds is in de tweede casus veel minder bekend over de opvattingen van de verdachten, onder meer doordat moest worden afgegaan op het zichtbare gedrag van de verdachten en wat zij (en getuigen) hebben verklaard in afgeluisterde telefoongesprekken en verhoren, waarbij de afgelegde verklaringen doorgaans niet waarheidsgetrouw waren en 'sociale gesprekken' niet in het dossier werden opgenomen.

Derhalve kunnen twee vragen worden gesteld. Is dit type onderzoek naar *clan-kenmerken* in de georganiseerde criminaliteit op basis van politiedossiers eigenlijk wel uitvoerbaar? Ons onderzoek laat zien dat dit niet per definitie het geval is. De tweede vraag luidt welke onderzoeksmethode dan wel een ander of diepgaander beeld had kunnen opleveren. Daarbij kan worden gedacht aan een vorm van *etnografische studies*, (deels) uitgevoerd door onderzoekers die uit de gemeenschap zelf afkomstig zijn. Een interessante aanvulling hierop is bijvoorbeeld een '*netnografische*' insteek op data-verzameling, dat wil zeggen extra aandacht voor de online activiteit van en binnen brede familienetwerken: de aard van de relaties en het gedeelde beeldmateriaal bijvoorbeeld. *Etnografisch* onderzoek biedt doorgaans een rijke beschrijving, maar kent weer andere beperkingen, namelijk dat het aantal informanten dat kan worden gevonden dat daadwerkelijk inzicht heeft in criminele activiteiten doorgaans (zeer) beperkt is, waardoor het schetsen van een representatief beeld problematisch is. Een vermoedelijk vruchtbare optie is voorts een grondige studie van gekraakte *cryptocommunicatie*, waarvan een substantieel deel in de Albanese taal plaatsvond, maar dan moeten deze berichten wel voor wetenschappelijk onderzoek beschikbaar kunnen worden gesteld.

Een tweede beperking van het onderzoek is dat de uitvoering gecompliceerder bleek dan verwacht. Opsporingsonderzoeken waarin familienetwerken meer diepgaand in kaart zijn gebracht, zijn schaars. Voorts kon geen toestemming worden verkregen om andere informatie te verzamelen dan al in politieke registratiesystemen voorhanden was, waardoor geen gegevens konden worden verkregen over de precieze samenstelling van de families, en over hun eventuele betrokkenheid bij criminaliteit of activiteiten in de bovenwereld. Ook een voorgenomen nadere zoekslag in openbare bronnen, met name sociale media, was om die reden niet mogelijk. We liepen tegen de grenzen van de gegevensverstrekking aan. Dat heeft het beeld dat we in dit onderzoek hebben kunnen opbouwen beperkt. Ten aanzien van de Albanese verdachten in de tweede casus was die mogelijkheid er trouwens in het geheel niet, wat vooraf overigens was ingecalculeerd.

Clan-achtige kenmerken in criminele familienetwerken

Het simpele gegeven dat we met dit onderzoek geen ‘clancriminaliteit’ hebben kunnen vaststellen in Nederland, althans in de zin van individueel gedrag van verdachten uit gemeenschappen waar sprake is van clan-achtige kenmerken, betekent niet dat het er *in statu nascendi* niet is of niet kan gaan komen. Meer nog dan voor de strafrechtelijke opsporing is inzicht in de achtergronden van en cultuurspecifieke factoren die kunnen spelen in gemeenschappen met clan-achtige kenmerken dan ook van belang voor preventieve interventies. Specialistische langdurig op bepaalde bevolkingsgroepen werken beschikken over die kennis, maar daar zijn er doorgaans niet heel veel van. Een goed voorbeeld van een manier om beschikbare kennis te verspreiden was het Landelijk Outreachend Team (LOT), dat professionals ondersteunde die zich bezighouden met de aanpak van georganiseerde criminele (familie)netwerken. Deze pilot is inmiddels beëindigd.⁹

Zoals we in het begin van deze studie in herinnering riepen, kunnen clans worden gezien als vertrouwensnetwerken: eigenlijk de meest klassieke vorm van sociale en politieke organisatie. Vandaag de dag zien we dat terug in *failed states*, waar clans (vrijwel) de enige entiteit zijn waar macht is samengebond als de overheid niet langer adequaat functioneert. Waar de overheid zwak is of onbetrouwbaar, waar bestaanszekerheid voor bepaalde bevolkingsgroepen (met een migratieachtergrond) ongewis is, en groepen mensen stigmatisering en uitsluiting ervaren, is de familie – en in het verlengde daarvan de clan – het vertrouwensnetwerk dat bescherming kan bieden. Daarbij kunnen ook hulpstructuren, zoals een vorm van informele rechtspraak, of de ondersteuning van het welzijn en de financiële positie van gezinnen in moeilijke tijden, een rol blijven spelen.

⁹ Hoewel het LOT als pilot is gestopt, heeft het CCV de werkwijze geïmplementeerd binnen het dossier ‘Aanpak uitbuiting binnen familienetwerken’. Gemeenten kunnen dus nog wel begeleiding krijgen, maar niet in relatie tot hoogrisicozaken.

Logischerwijs wordt een dergelijke parallele samenleving door legitieme overheden als een ernstige bedreiging beschouwd. Toch kijken politie en justitie in Nederland nog niet scherp naar zware misdaad vanuit het gezichtspunt van vertrouwensnetwerken en (sub)culturele zelfidentificatie. Dat is op zijn minst opvallend, aangezien de maatschappelijke doorwerking van georganiseerde criminaliteit de afgelopen jaren steeds serieuzer is genomen en duidelijk is vastgesteld hoezeer de top van de Nederlandse georganiseerde criminaliteit op vertrouwens- en familienetwerken draait.

Referenties

- Agnew, R. (1992). Foundation for a general strain theory of crime and delinquency. *Criminology*, 30, 47-87.
- Alibali, A. (1997). On the current situation of Albanian law and the challenges for the next century. *The International Journal of Albanian Studies*, 1 (1), 39-54.
- Anderson, E. (2000). *Code of the street: decency, violence, and the moral life of the inner city*. W. W. Norton & Company.
- Arsovska, J. (2009). *Understanding a culture of violence and crime: the role of cultural codes in the evolution of ethnic Albanian organized crime in Europe*. Proefschrift, KU Leuven.
- Arsovska, J. & Craig, M. (2006). "Honourable" behaviour and the conceptualisation of violence in ethnic-based organised crime groups: an examination of the Albanian Kan-un and the code of the Chinese Triads. *Global Crime*, 7(2), 214-246.
- Arsovska, J. (2015). *Decoding Albanian Organized Crime: Culture, Politics, and Globalization*. University of California Press.
- Atto, N. (2011). *Hostages in the homeland, orphans in the diaspora: identity discourses among the Assyrian/Syriac elites in the European diaspora*. Leiden University Press.
- Bakker Kellogg, S. (2019). Perforating Kinship. Syriac Christianity, Ethnicity, and Secular legibility. *Current Anthropology*, 60(4), 475-498.
- Bannenberg, B. (2020). Wer sucht der findet...: Fehlende OK-Ermittlungen. *Kriminalpolitische Zeitschrift*, 4, 204-209.
- Besemer, S., Farrington, D. & Bijleveld, C. (2017). Labeling and intergenerational transmission of crime: The interaction between criminal justice intervention and a convicted parent. *PLoS ONE*, 12(3), <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0172419>.
- Bickel, S. (2021). *Clankriminalität als Gefahr für die Innere Sicherheit*. Konrad Adenauer Stiftung.

- KA (2009). *Die 'Ndrangheta in Deutschland. Analyse zu der Präsenz der 'Ndrangheta in Deutschland*. Bundeskriminalamt.
- KA (2012). *Lagebericht Camorra*. Bundeskriminalamt.
- Blok, A. (1991). *De Bokkerijders. Roversbenden en geheime genootschappen in de landen van Overmaas, 1730-1774*. Prometheus.
- Boer, A., Ceulen, R., Moors, H. & Spapens, T. (2020). *Intervenieren in criminele families*. Sdu uitgevers.
- Brauer, E., Dangelmaier, T. & Hunold, D. (2020). Die diskursive Konstruktion von Clankriminalität. In H. Groß & P. Schmidt (red.), *Polizei und Migration* (pp. 179-194). Verlag für Polizeiwissenschaft.
- Bundeskriminalamt (2018). *Bundeslagebild Organisierte Kriminalität*.
- Bunt, van de, H., Siegel, D. & Zaitch, D. (2014). Social Embeddedness of Organized Crime. In L. Paoli (red.), *The Oxford Handbook of Organized Crime* (pp. 322-339). Oxford University Press.
- Burger, R. (2014, 22 april). Parallele Welten. *Frankfurter Allgemeine*.
- Calderoni, F. & Di Stefano, F. (2015). The Administrative Approach in Italy. In T. Spapens, M. Peters & D. Van Daele (red.), *Administrative Measures to Prevent and Tackle Crime* (pp. 239-264). Eleven International Publishing.
- Castillo, D. (2018). State, Monopoly and Bribery. Market Reforms and Corruption in a Swedish State-Owned Enterprise. *Economics and Sociology*, 11(2), 64-79.
- Cels, S., de Jong, J. & Groenleer, M. (2017). *Gezocht pioniers. Strategische samenwerking in de strijd tegen ondermijnende criminaliteit*. Boom Bestuurskunde.
- Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid (CCV)(2022). *Landelijk Outreachend Team (LOT)*. hetccv.nl.
- Cockbain, E., Ashby, M., Bowers, K. & Zhang, S. (2024). Concentrations of harm: Geographic and demographic patterning in human trafficking and related victimisation. *Criminology & Criminal Justice*, DOI: 10.1177/17488958241245311.
- Collins, K. (2006). *Clan politics and regime transition in Central Asia*. Cambridge University Press.

Crimesite (2024, 3 augustus). Albanese criminele organisaties vechten bloedige vete uit in West-Europa.

Dalla Chiesa, N. (2020). The Antimafia movement in Italy. History and identity: a focus on the gender dimension. *Cross*, Vol. 6, No. 4, 6-40.

Dangelmaier, T., Brauer, E. & Hunold, D. (2021). Clankriminalität: die Konstruktion eines Kriminalitätsphänomens im öffentlichen und polizeilichen Diskurs. *SIAK-Journal - Zeitschrift für Polizeiwissenschaft und polizeiliche Praxis*, 3, 16-29.

Dickie, J. (2013). *Mafia Republic*. Hodder and Stoughton.

Dienstbühl, D. (2021). *Clankriminalität: Phänomen, Ausmaß, Bekämpfung. Grundlagen*. C.F. Müller.

Dijk, van, M. & Moors, H. (2023). Kinderen van criminele ouders. In A. Slotboom, V. van der Geest, V. van Koppen & J. Hendriks (red.), *Criminele carrières en interventies. Verschillende dadergroepen belicht* (pp. 381-410). Boom Criminologie.

Dijk, van, M. (2023). *Over de wortels van zware criminaliteit*. Proefschrift VU Amsterdam.

Dijk, van, M., Kleemans, E. & Eichelsheim, V. (2019). Children of organized crime offenders: Like father, like child? An explorative and qualitative study into mechanisms of intergenerational (dis)continuity in organized crime families. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 25(4), 345-363.

Dijk, van, J. & Spapens, T. (2013). Transnational Organized Crime Networks. In P. Reichel & J. Albanese (red.), *Handbook of Transnational Crime and Justice, 2nd Edition* (pp. 213-226). Sage.

Direzione Nazionale Antimafia (2002). *Relazione semestrale sull'attività svolta e i risultati conseguiti dalla Direzione Investigativa Antimafia nel primo semestre del 2002*.

Dirksen, V., van der Leest, W. & Vermeulen, I. (2021). Netwerken van netwerken in transit. De doorvoer van cocaïne via Nederland. *Tijdschrift voor Criminologie*, 63(2), 129-145.

Dousset, L. (2012). Understanding human relations (kinship systems). In N. Thieberger (red.), *The Oxford Handbook of Linguistic Fieldwork* (pp. 209-234). Oxford University Press.

- Duran, H. (2019). Clans: Ein Protokoll gescheiterter Integration und deutscher Ausländerpolitik. *Kriminalistik*, 73(5), 297-301.
- Duran, H. (2020). Flüchtlinge als Handlanger krimineller Clans. *Kriminalistik*, 74(2), 86-88.
- Elsenbroich, C. (2016). The Addio Pizzo movement: exploring social change using agent-based modelling. *Trends in Organized Crime*, 20, 120-138.
- Elshout, D. (2004). *Onze wijk. Een volksbuurt in de vuurline*. De Geus.
- EMCDDA (2019). *An assessment of the extent of Albanian(-speaking) organised crime groups involved in drug supply in the European Union: characteristics, role and the level of influence, Background paper commissioned by the EMCDDA for the EU Drug Markets Report 2019*.
- Enzmann, D. & Wetzels, P. (2003). Ethnic differences in juvenile delinquency: the role of violence legitimizing norms of masculinity. In F. Dünkler & K. Drenkhahn (red.), *Youth violence: New patterns and local responses—Experiences in East and West* (pp. 316-345). Forum Verlag Godesberg.
- Europese Commissie (2020). *EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation for 2020 - 2030*. COM (2020) 620 final.
- Falcone, G. & Padovani, M. (1992). *Cosa Nostra – de strijd van rechter Falcone tegen de mafia*. Uitgeverij De Kern.
- Falcone, R., Giannone, T. & Landolo, F. (2016). *Benelitalia*. Gruppo Abele.
- Farcy, F. (2002). *How is the Albanian Mafia Setting Up; Locally, Nationally and in Europe*. Departement de Recherche sur le Menaces Criminelles Contemporaines.
- Feltes, T. & Rauls, F. (2020). “Clankriminalität” und die “German Angst”. Rechtspolitische und kriminologische Anmerkungen zur Beschäftigung mit sogenannter “Clankriminalität”. *Sozial extra*, 44(6), 372-377.
- Ferwerda, H. (2017). *Aanpak van criminele families in Amsterdam*. Bureau Beke.
- Ferwerda, H., de Boer, H., van Leiden, I. & Wolsink, J. (2021). *Taxi! Malafide activiteiten en (ondermijnende) criminaliteit in de Amsterdamse taxibranche*. Beke.
- Forgione, F. (2010). *Maffia export, hoe 'Ndrangheta, Cosa Nostra en Camorra de wereld hebben gekoloniseerd*. Ambo.

-
- Fox, L. (1989). *The code of Lekë Dukagjini*. Gjonlekaj Publishing Company.
- Fraser, A. (1994). *De Zigeuners*. Atlas.
- Gaunt, D. (2010). *Identity conflicts among Oriental Christian in Sweden*. Sens Public.
- Ghadban, R. (2016). Clan-Kriminalität: Besondere Ausprägung der organisierten Kriminalität. *Deutsches Polizeiblatt*, 34(5), 13-14.
- Ghadban, R. (2018). *Arabische Clans: Die unterschätzte Gefahr*. Econ Verlag.
- GI-TOC (2021). *Blood feuds in Albania exploited by criminal groups*, Risk Bulletin #11, December.
- Görgen, Th., Dangelmaier, T., Nüschen, S., Struck, J. & Wagner, D. (2022). *Clankriminalität. Eine Literatursynthese zu abweichendem Verhalten im Kontext großfamiliärer Strukturen*. Verlag für Polizeiwissenschaft.
- Gorkum, van, L. (2004, 7 augustus). Bossche laantjes onder de Spaanse zon. *Brabants Dagblad*.
- Gunnarson, C. & Rostami, A. (2019). Sweden: organised crime, politics and civil society. In F. Allum & S. Gilmour (red.), *Handbook of Organised Crime and Politics* (pp. 35-49). Edward Elgar Publishing.
- Hanagan, M. & Tilly, C. (2010). Cities, states, trusts, and rule: New departures from the work of Charles Tilly. *Theory & Society*, 39, 245-263.
- Hancock, I. (2005). Romanis and the Holocaust: a re-evaluation and overview. In D. Stone (red.) *The Historiography of the Holocaust* (pp. 383-396). Palgrave MacMillan.
- Haverkamp, R. (2018). Clan structures and crime in the context of migration. In J. Weber & U. Töttel (red.), *Research Conferences on Organised Crime IV: Preventing Organised Crime* (pp. 115-137). Bundeskriminalamt.
- Heinrich, L. (2020). Clankriminalität - Phänomenologische Grundlagen und die Risiken der rechtsstaatlichen Reaktionen. In T. Feltes & J. Reichertz (red.), *Der Kampf gegen Rocker: Der "administrative Ansatz" und seine rechtsstaatlichen Grenzen* (pp. 231-250). Verlag für Polizeiwissenschaft.
- Hermann, J. (2019, 6 mei). Deutschland kriegt seine Clans nicht in den Griff. Das Problem: Die kriminellen Grossfamilien haben keine Angst vor dem Rechtsstaat. *Neue Zürcher Zeitung*.

- Hinds, R. (2013). *Somali networks: structures of clan and society*. GSDRC.
- Holt, A. (2021). *Family Criminology. An Introduction*. Palgrave MacMillan.
- Hübshmannová, M. (2003). *Roma - Sub Ethnic Groups*. Karl-Franzens-Universität Graz.
- Huisman, S. & Jansen, F. (2012). Willing offenders outwitting capable guardians. *Trends in Organized Crime*, 15, 93-110.
- Jaraba, M. (2016). "Paralleljustiz" in Berlin's Mhallamī community in view of predominately customary mechanisms. *Zeitschrift für Recht und Islam*, 8, 225-238.
- Jaraba, M. (2021). *Arabische Großfamilien und die "Clankriminalität"*. Mediendienst Integration.
- Jaraba, M. (2023a). "Clan Crime" in Germany: Migration Politics, Socio-Economic Conditions, and Intergenerational Transmission of Criminal Behavior. In H. Nelen & D. Siegel (red.) *Organized Crime in the 21st Century: motivations, opportunities, and constraints* (pp. 85-101). Springer.
- Jaraba, M. (2023b). *Syrische Clanstrukturen*. Paper gepresenteerd op het Internationale Kongress zur Bekämpfung der Clancriminalität. Düsseldorf, 30 oktober 2023.
- Jaraba, M. (2024a). Clankriminalität: Eine kritische Perspektive. *Kriminalistik* (3) 147-152.
- Jaraba, M. (2024b). The nexus of women and 'Clan Crime': unravelling the dynamics and constraints. *Trends in Organized Crime*. doi.org/10.1007/s12117-024- 09530-8.
- Jaraba, M. (2024c). Rethinking Consanguineous Marriages in a Diasporic Setting: A Case Study of ar-Rashidiyya Kinship Community in Germany. *Journal of Family History*, Volume 50, Issue 1, doi/10.1177/03631990241252056.
- Joachems, W. (2021, 1 juli). Justitie wil 'familiebedrijf' van Martien R. 115 jaar achter de tralies. *Omroep Brabant*.
- Karakayalı, J. (2021, 10 november). Rassismus und rechtsextremer Terrorismus: Kontinuitäten und Veränderungen im gesellschaftlichen Umgang mit Rassismus im Kontext von rechtsextremistischem Terrorismus. *NSU Watch*.
- Kemp, W. (2020). *Transnational Tentacles. Global Hotspots of Western Balkan Organized Crime*. Global Initiative against Transnational Organized Crime (GI-TOC).

Kleemans, E. & van de Bunt, H. (1999). The social embeddedness of organized crime. *Transnational Organized Crime*, 5 (1), 19-36.

Klerks, P. (2000). *Groot in de hasj*. Samson/Kluwer Rechtswetenschappen.

Kop, N., van der Wal, R. & Snel, G. (2012). *Opsporing belicht. Over strategieën in de opsporingspraktijk*. Politieacademie.

Kruyer, F. (2006). Roma in Brabant. *Blauw*, nr. 7, 18-20.

Lampe, von, K. (2016). *Organized Crime*. Sage.

Lampe, von, K. & Johanson, P. (2003). Criminal networks and trust. On the importance of expectations of loyal behaviour in criminal relations. In S. Nevala & K. Auroma (red.), *Organised crime, trafficking, drugs: selected papers presented at the annual conference of the European Society of Criminology* (pp. 102-114). European institute for crime prevention and control.

Landeskriminalamt Nordrhein-Westfalen (2019). *Clankriminalität. Lagebild NRW 2018*.

Landeskriminalamt Nordrhein-Westfalen (2023). *Clankriminalität. Lagebild NRW 2022*.

Laskai, A., Siegel, D., Mouris, M. & Spapens, T. (2023). *Mobile banditry and criminal exploitation: challenges, interventions and policies*. Project IMOBEX, Deliverable 3.2.

Levin, P. (2017). *Ehrenmorde: Kulturelle, religiöse, ethische und politische Aspekte*. Dissertation, Universität Hamburg.

Lewis, A. (2015). *Security, clans and tribes: Unstable governance in Somaliland, Yemen and the Gulf of Aden*. Palgrave Macmillan.

Liebrand, A. (2016, 7 april). Anders dan de anderen. *Brabants Dagblad*.

Liebscher, D. (2020). Clans statt Rassen – Modernisierungen des Rassismus als Herausforderungen für das Recht. *Kritische Justiz*, 53(4), 529-542.

Mangalakova, T. (2004). *The Kanun in present-day Albania, Kosovo and Montenegro*. International Centre for Minority Studies and Intercultural Relations.

- Marzullo, R. (2016). Mafia children: From future to past. Knowing other realities to learn freedom. *Review of Social Studies*, 3(2), 45-57.
- Massari, M. (2014). The Sacra Corona Unita: Origins, Characteristics, and Strategies. In N. Serenata (red.), *The 'Ndrangheta and Sacra Corona Unita. The History, Organization and Operations of Two Unknown Mafia Groups* (pp. 101-116). Springer.
- Moors, H. & Spapens, T. (2017). *Criminele families in Noord-Brabant. Een verkenning van generatie-effecten in de georganiseerde misdaad*. Reed Business.
- Mouris, M., Spapens, T., Nitu, M., Siegel, D., Dobryninas, A. & Pociené, A. (2023a). *Mobile banditry and criminal exploitation: mapping the current situation in Europe*. Project IMOBEX, Deliverable 2.2.
- Mouris, M., Spapens, T., Groenleer, M. & Vig, J. (2023b). *Mobile banditry and criminal exploitation: The results of the IMOBEX Organised Crime Field Lab*. Project IMOBEX, Deliverable 4.1.
- Murre van den Berg, H. (2021). Texts, Language, and Religion in the Making of Syriac Orthodox Communities in Europe. In B. Meyer & P. van der Veer (red.), *Refugees and Religion* (pp. 179-197). Bloomsbury Academic.
- Nöding, T. (2021). Der Kampf gegen die “Clankriminalität” aus Sicht eines Strafverteidigers. Verrät der Rechtsstaat seine Prinzipien? *Kritische Justiz*, 54(2), 232-246.
- Oberloher, R. (2021). Clankriminalität in der Mitte Europas? Eine Beurteilung der Lage. *SIAK-Journal - Zeitschrift für Polizeiwissenschaft und polizeiliche Praxis*, 1, 19-39.
- OSCE (2023). *Understanding the Role of Women in Organized Crime*.
- Openbaar Ministerie (2024, 22 augustus). Tien jaar cel geëist tegen Griekse ‘bankier van de onderwereld’. *Mediabbericht*.
- Paoli, L. (2003), *Mafia Brotherhoods, Organized Crime, Italian Style*. Oxford University Press.
- Paoli, L. (2014). The Italian Mafia. In L. Paoli (red.), *The Oxford Handbook of Organized Crime* (pp. 121-141). Oxford University Press.
- Polizei Berlin (2022). *Lagebild Clankriminalität Berlin 2022*.
- Polizei Essen (2019). *BAO Aktionsplan Clan – Neue Wege beim Kampf gegen kriminelle Gruppen innerhalb von Großfamilien*.

Project Cerca Trova (2017). *Cerca Trova: Een analyse van de Italiaanse maffia in Nederland*. Ministerie van Veiligheid en Justitie.

Ramet, S. (2005). *Thinking about Yugoslavia: Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*. Cambridge University Press.

Raufer, X. (2002). *At the heart of the Balkan chaos: the Albanian mafia*. Beschikbaar via xavier-raufer.com.

Raufer, X. (2003). A neglected dimension of conflict: the Albanian mafia. In J. Koehler & K. Zurcher (red.) *Potentials of disorder: explaining conflict and stability in the Caucasus and in the former Yugoslavia. New approaches to conflict analysis* (pp. 62-75). Manchester University Press.

Richter, F. (2021, 30 september). Der Essener Weg in der Bekämpfung der Clankriminalität – Eine Betrachtung der bisherigen Maßnahmen. *KSV Polizeipraxis*.

Rinn, M. & Wehrheim, J. (2021). Die Produktion eines “Problemviertels”. Mediale Diskurse, politisch-polizeiliche Interventionen und interaktive Situationsbedeutungen. *Berliner Journal für Soziologie*, 31, 249-278.

Rinn, M. & Wiese, L. (2020). Politiken sozialer Mischung und die Produktivität von Rassismus im “gefährlichen Viertel”. *Geographica Helvetica*, 75, 23-36.

Rohde, P., Dienstbühl, D. & Labryga, S. (2019). Hysterie oder reale Bedrohung? *Kriminalistik*, 5, 275-281.

Rohe, M. (2019). *Paralleljustiz: Eine Studie im Auftrag des Ministeriums der Justiz und für Europa*. Ministerium der Justiz und für Europa.

Rohe, M. & Jaraba, M. (2015). *Paralleljustiz*. Senatsverwaltung für Justiz, Verbraucherschutz und Antidiskriminierung.

Rostami, A., Mondani, H., Liljeros, F. & Edling, C. (2018). Criminal organizing applying the theory of partial organization to four cases of organized crime. *Trends in Organized Crime*, 21(4), 315-342.

Ruitenbunrg, van, T., van Deuren, S. & Roks, R. (2024). How ‘Outlaws’ React: a Case Study on the Reactions to the Dutch Approach to Outlaw Motorcycle Gangs. *European Journal on Criminal Policy and Research*, doi.org/10.1007/s10610-023-09566-6.

Sanandaji, T. (2020). *Mass Challenge. The Socioeconomic Impact of Migration to a Scandinavian Welfare State*. Palgrave Macmillan.

- Santoro, M. (2022). *Mafia Politics*. Polity Press.
- Scaglione, A. (2020). Social change and anti-mafia movements: the 'Addiopizzo' variable. *Modern Italy*, Vol. 25, No. 1, 17-31.
- Schukkink, A.J. (2003). *De Suryoye: een verborgen gemeenschap: een historisch-antropologische studie van een Enschedese vluchtelingengemeenschap afkomstig uit het Midden-Oosten*. Proefschrift, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Schwander-Sievers, S. (1998). Wer besitzt die Lizens zum Toten in Albanien? In J. Kohler & S. Heyer (red.), *Anthropologie der Gewalt* (pp. 71-88). Verlag für Wissenschaft und Forschung.
- Sciarrone, R. (2014). 'Ndrangheta: A Rectular Organization. In N. Serenata (red.), *The 'Ndrangheta and Sacra Corona Unita. The History, Organization and Operations of Two Unknown Mafia Groups* (pp. 81-99). Springer.
- Seeliger, M. (2020). "Wer mir Befehle gibt? Nur meine Eier!" Clankriminalität in der Serie "4 Blocks". *Berliner Debatte Initial*, 31(2), 50-60.
- Sergi, A. (2018). Widening the antimafia net: Child protection and the socio-cultural transmission of mafia behaviours in calabria. *Youth Justice*, 18(2), 149-168.
- Siebert, R. (1996). *Secrets of life and death: Women and the Mafia*. Verso.
- Skinnari, J., Marklund, F., Nilsson, E., Stjärnqvist, C. & Vesterhav, D. (2018). *Perceptions of the justice system in socially disadvantaged areas*. The Swedish National Council for Crime Prevention (Brå).
- Sollie, H., Wijkhuijs, V. Hilhorst, W., van der Wal, R. & Kop, N. (2013). *Aanpak multi-problematiek bij gezinnen met een Roma-achtergrond*. Boom Lemma uitgevers.
- Sommer, B. (2017, 16 november). Duizenden Albanezen verblijven ongemerkt in Nederland. *EWMagazine*.
- Spapens, T. (2006). *Interactie tussen criminaliteit en opsporing*. Intersentia.
- Spapens, T. (2012). *Netwerken op niveau*. Tilburg University.
- Spapens, T. (2017). *Van meerdere markten thuis?* Sdu uitgevers.
- Spapens, T. (2023). *Kruipolie: Aanpak criminele families* Tilburg. Tilburg University.

Spapens, T. & Fijnaut, C. (2005). *Criminaliteit en rechtshandhaving in de Euregio Maas-Rijn, deel 1*. Intersentia.

Spapens, T. & van de Mheen, D. (2022). *Het vestigingsklimaat voor drugscriminaliteit in Nederland*. Tilburg University.

Sterling, C. (1990). *Octopus. The long reach of the international Sicilian mafia*. Simon and Schuster.

Struck, J., Nüschen, S., Dangelmaier, T., Wagner, D. & Görden, Th. (2023). Clankriminalität ist Clankriminalität ist Clankriminalität ist Clankriminalität!? Eine linguistische und empirische Konzeptanalyse auf Basis medialer und politischer Darstellungsformen. In T. Bliesener, L. Deyerling, A. Dreißigacker, I. Henningsmeier, M. Neumann, J. Schemmel, C. Schröder & L. Treskow (red.) *Kriminalität und Kriminologie im Zeitalter der Digitalisierung* (pp. 327-352). Forum Verlag Godesberg.

Tabaku, A. (2007). Police assistance mission of the EU to Albania. Persoonlijke communicatie aangehaald in Arsovska, 2009.

Tilly, C. (2005). *Trust and rule*. Cambridge University Press.

Tilly, C. (2010). Cities, states, and trust networks: Chapter 1 of cities and states in world history. *Theory & Society*, 39, 265-280.

Tops, P. (2018). *Een ongetemde buurt*. Uitgeverij Balans.

Tops, P. & Tromp, J. (2017). *De achterkant van Nederland*. Uitgeverij Balans.

Tops, P. & van der Torre, E. (2024). *Ondermijning. Over de praktische betekenis van een analytisch begrip*. Boom.

UNODC (2008). *Crime and its impact on the Balkans*.

Valinas, M. & Arsovska, J. (2008). A restorative approach for dealing with the aftermath of the Kosovo conflict – opportunities and limits. In I. Aertsen, J. Arsovska, H. Rohne, K. Vanspauwen & M. Valinas (red.), *Restoring justice after large-scale conflicts* (pp. 183-213). Willan publishing.

Varese, F. (2017). *Mafia life. Love, death and money at the heart of organized crime*. Profile Books.

- Vesterhav, D. & Korsell, L. (2016). *Criminal networks and groups: Police perception of power structures and criminal markets*. The Swedish National Council for Crime Prevention (Brå).
- Waldmann, P. (2001). Revenge without rules: on the renaissance of an archaic motif of violence. *Studies in Conflict and Terrorism*, 24, 435-450.
- Weiner, M. (2013). *The Rule of the Clan. What an Ancient Form of Social Organization Reveals about the Future of Individual Freedom*. Picador.
- Werner, A., Querbach, M. & Seidensticker, K. (2021). *Forschung zur Prävention von Clankriminalität Entstehungsbedingungen der Kriminalität großfamiliärer Strukturen*. Landeskriminalamt Nordrhein-Westfalen.
- Willems, W. & Lucassen, L. (1990). *Ongewenste vreemdelingen. Buitenlandse zigeuners en de Nederlandse overheid*. Sdu Uitgevers.

Uitgaven in de reeks Politiewetenschap

1. ***Kerntaken van de politie. Een inventarisatie van heersende opvattingen***
C.D. van der Vijver, A.J. Meershoek & D.F. Slobbe, IPIT Instituut voor maatschappelijke veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente, 2001
2. ***Bevoegdheden overd(r)acht. Een onderzoek naar delegatie en mandaat van beheersbevoegdheden in de politiepraktijk***
H.B. Winter & N. Struiksma, Pro Facto B.V., Universiteit Groningen, 2002
3. ***Sturing van politie en politiewerk. Een verkennend onderzoek tegen de achtergrond van een veranderende sturingscontext en sturingsstijl***
J. Terpstra, IPIT Instituut voor maatschappelijke veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente, 2002
4. ***Woninginbrekers en zware jongens. Daders vanuit het voormalig Joegoslavië aan het woord***
M. van San, E. Snel & R. Boers, Risbo, Erasmus Universiteit Rotterdam, 2002
5. ***Zeg me wie je vrienden zijn. Allochtone jongeren en criminaliteit***
F.M.H.M. Driessen, B.G.M. Völker, H.M. Op den Kamp, A.M.C. Roest & R.J.M. Molenaar, Bureau Driessen, Utrecht, 2002
6. ***Op deugdelijke grondslag. Een explorerende studie naar private forensische accountancy***
J. van Wijk, W. Huisman, T. Feuth & H.G. van de Bunt, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2002
7. ***Voorbij de dogmatiek. Publiek-private samenwerking in de veiligheidszorg***
A.B. Hoogenboom & E.R. Muller, COT, Den Haag, 2003
8. ***Hennepteelt in Nederland. Het probleem van de criminaliteit en haar bestrijding***
F. Bovenkerk, W.I.M. Hogewind, D. Korf & N. Milani, Willem Pompe Instituut, Universiteit Utrecht, 2003
9. ***Politiekennis in ontwikkeling. Een onderzoek naar het verzamelen en veredelen van informatie voor het Politie Kennis Net***
I. Bakker & C.D. van der Vijver, IPIT Instituut voor maatschappelijke veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente, 2003
- 10a. ***Politie en geweld. Een verkenning van politiereacties op geweldsincidenten in vier Nederlandse regiokorpsen***
C.J.E. In 't Velt, W.Ph. Stol, P.P.H.M. Klerks, H.K.B. Fobler, R.J. van Treeck & M. de Vries, NPA-Politie Onderwijs- en Kenniscentrum, LSOP, Apeldoorn, 2003
- 10b. ***Geweldige informatie? Onderzoek naar de informatiehuishouding van geweldsmeldingen bij de politie***
R. van Overbeeke, O. Nauta, A. Beerepoot, S. Flight & M. Rietveld, DSP-groep, Amsterdam, 2003
11. ***Blauwe Bazen. Het leiderschap van korpschefs***
R.A. Boin, P. 't Hart & E.J. van der Torre, Departement Bestuurskunde, Universiteit Leiden/COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Den Haag, 2003
12. ***Over de grens. Een verkenning van projecten voor probleemjeugd in Duitsland, Engeland en Zweden***
I. van Leiden, G. Verhagen & H.B. Ferwerda, Advies- en Onderzoeksgroep Beke, Arnhem, 2003

13. ***Integriteit in het dagelijkse politiewerk. Meningen en ervaringen van politiemensen***
J. Naeyé, L.W.J.C. Huberts, C. van Zweden, V. Busato & B. Berger, Centrum voor Politiewetenschappen, VU Amsterdam, 2004
14. ***Politiestraatwerk in Nederland. Noodhulp en gebiedswerk: inhoud, samenhang, verandering en sturing***
W. Ph. Stol, A. Ph. van Wijk, G. Vogel, B. Foederer & L. van Heel, Nederlandse Politieacademie, Onderzoeksgroep, LSOP, Apeldoorn, 2004
15. ***De kern van de taak. Kerncompetenties van de politie als criterium voor de afbakening van kerntaken in de praktijk***
A. Mein, A. Schutte & A. van Sluis, ES&E, Den Haag, 2004
16. ***Professionele dienstverlening en georganiseerde criminaliteit. Hedendaagse integriteitsdilemma's van advocaten en notarissen***
F. Lankhorst & J.M. Nelen, Vrije Universiteit Amsterdam, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Sectie Criminologie, Amsterdam, 2004
17. ***Paradoxaal Politiebestel. Burgemeesters, Openbaar Ministerie en Politiechefs over de sturing van de politie***
L.W.J.C. Huberts, S. Verberk, K. Lasthuizen & J.H.J. van den Heuvel, Vrije Universiteit Amsterdam/B&A Groep, 's-Gravenhage, 2004
18. ***Illegale vuurwapens in Nederland: smokkel en handel***
A.C. Spapens & M.Y. Bruinsma, IVA, Tilburg, 2004
19. ***Samenwerking en netwerken in de lokale veiligheidszorg***
J. Terpstra & R. Kouwenhoven, IPIT Instituut voor maatschappelijke veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente, 2004
20. ***Uit balans: politie en bestel in de knel. State-of-the-art: bundeling van kennis en inzicht***
H.G. van de Bunt, A.B. Hoogenboom, L.W.J.C. Huberts, E.R. Muller, J. Terpstra, C.D. van der Vijver & C. Wiebrens, 2004 Redactie: G.C.K. Vlek, C. Bangma, C. Loeff & E.R. Muller
21. ***Politie en media. Feiten, fictie en imagopolitiek***
H. Beunders & E.R. Muller, Erasmus Universiteit Rotterdam/COT, Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Leiden, 2005 (2e druk 2009)
22. ***Integriteit van de politie. State-of-the-art: wat we weten op basis van Nederlands onderzoek***
L.W.J.C. Huberts & J. Naeyé, Centrum voor Politie- en Veiligheidswetenschappen/ Vrije Universiteit, Amsterdam, 2005
23. ***De sociale organisatie van mensensmokkel***
R. Staring, G. Engbersen, H. Moerland, N. de Lange, D. Verburg, E. Vermeulen & A. Weltevrede; m.m.v. E. Heyl, N. Hoek, L. Jacobs, M. Kanis & W. van Vliet, Erasmus Universiteit Rotterdam: Criminologie – Sociologie – Risbo, 2005
24. ***In elkaars verlengde? Publieke en private speurders in Nederland en België***
U. Rosenthal, L. Schaap J.C. van Riessen, P. Ponsaers & A.H.S. Verhage, COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Den Haag/Universiteit Gent, 2005
25. ***De strafrechtelijke rechtshulpverlening van Nederland aan de lidstaten van de Europese Unie. De politieke discussie, het juridische kader, de landelijke organisatie en de feitelijke werking***
C.J.C.F. Fijnaut, A.C. Spapens & D. van Daele, Universiteit van Tilburg, Vakgroep Strafrechtwetenschap-
pen, 2005
26. ***Niet zonder slag of stoot. De geweldsbevoegdheid en doorzettingskracht van de Nederlandse politie***
J. Naeyé, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Vrije Universiteit Amsterdam, 2005
27. ***Preventief fouilleren. Een analyse van het proces en de externe effecten in tien gemeenten***

- E.J. van der Torre & H.B. Ferwerda, COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Den Haag/ Advies- en Onderzoeksgroep Beke, Arnhem, 2005
28. ***Zedenmisdriven in Nederland. Aangiften- en verdachtenanalyses op basis van HKS-gegevens***
A.Ph. van Wijk, S.R.F. Mali, R.A.R. Bullens, L. Prins & P.P.H.M. Klerks, Politieacademie Onderzoeksgroep, Apeldoorn, Vrije Universiteit Amsterdam. KLPD, 2005
29. ***Groepszedenmisdriven onder minderjarigen. Een analyse van een Rotterdamse casus***
I. van Leiden & J. Jakobs, Advies- en Onderzoeksgroep Beke, Arnhem, 2005
30. ***Omgaan met conflictsituaties: op zoek naar goede werkwijzen bij de politie***
O. Adang, N. Kop, H.B. Ferwerda, J. Heijnemans, W. Olde Nordkamp, P. de Pauw & K. van Woerkom, Onderzoeksgroep Politieacademie, Apeldoorn/Advies en Onderzoeksgroep Beke, Arnhem, 2006
31. ***De strategische analyse van harddrugsscenes. Hoofdlijnen voor politie en beleid***
E.J. van der Torre, COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Den Haag, 2006
- 32a. ***Cijfers en stakeholders. Prestatiesturing en de gevolgen voor de maatschappelijke en politiekbestuurlijke relaties van de politie***
A. van Sluis, L. Cachet, L. de Jong, C. Nieuwenhuyzen & A. Ringeling, Centre for Local Democracy, Erasmus Universiteit Rotterdam, 2006
- 32b. ***Operationele betrokkenheid. Prestatiesturing en bedrijfsvoering Nederlandse politie***
A.B. Hoogenboom, Nivra-Nyenrode, Breukelen, 2006
- 32c. ***Op prestaties gericht. Over de gevolgen van prestatiesturing en prestatieconvenanten voor sturing en uitvoering van het politiewerk***
M.P.C.M. Jochoms, F. van der Laan, W. Landman, P.S. Nijmeijer & A. Sey, Politieacademie, Apeldoorn/ Twynstra Gudde, Amersfoort/Universiteit van Amsterdam, 2006
33. ***Het nieuwe bedrijfsmatig denken bij de politie. Analyse van een culturele formatie in ontwikkeling***
J. Terpstra & W. Trommel, IPIT Instituut voor Maatschappelijke Veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente, 2006
34. ***De legitimiteit van de politie onder druk? Beschouwingen over grondslagen en ontwikkelingen van legitimiteit en legitimiteitstoekenning***
Bundel onder redactie van C.D. van der Vijver & G.C.K. Vlek, IPIT Instituut voor Maatschappelijke Veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente/Politie & Wetenschap, 2006
35. ***Naar beginselen van behoorlijke politiezorg***
M.J. Dubelaar, E.R. Muller & C.P.M. Cleiren, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Universiteit Leiden, 2006
- 36a. ***Asielmigratie en criminaliteit***
J. de Boom, G. Engbersen & A. Leerkes, Risbo Contractresearch BV/Erasmus Universiteit, Rotterdam, 2006
- 36b. ***Criminaliteitspatronen en criminele carrières van asielzoekers***
M. Althoff & W.J.M. de Haan, m.m.v. S. Miedema, Vakgroep Strafrecht en Criminologie, Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Rijksuniversiteit Groningen, 2006
- 36c. ***'Ik probeer alleen maar mijn leven te leven'. Uitgeprocdeerde asielzoekers en criminaliteit***
A. Leerkes, Risbo Contractresearch BV/Erasmus Universiteit, Rotterdam; Amsterdamse School voor Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek/Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 2006
37. ***Positie en expertise van de allochtone politiemedewerker***
J. Broekhuizen, J. Raven & F.M.H.M. Driessen, Bureau Driessen, Utrecht, 2007
38. ***Lokale politiechefs. Het middenkader van de basispolitiezorg***
E. J. van der Torre, COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement, Den Haag, 2007

39. **Niet verschenen**
40. **Conflict op straat: strijden of mijden? Marokkaanse en Antilliaanse jongeren in interactie met de politie**
N. Kop, Martin Euwema, m.m.v. H.B. Ferwerda, E. Giebels, W. Olde Nordkamp & P. de Paauw, Politieacademie, Apeldoorn, Universiteit Utrecht, 2007
41. **Opsporing onder druk**
C. Liedenbaum & M. Kruijsen, IPIT Instituut voor maatschappelijke veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente, 2008
42. **Symbolen van orde en wanorde. Broken windows policing en de bestrijding van overlast en buurtverval**
B. van Stokkom, Centrum voor Ethiek, Radboud Universiteit Nijmegen, 2008
43. **Verkeershandhaving: prestaties leveren, problemen aanpakken**
G. Meershoek & M. Krommendijk, IPIT, Instituut voor maatschappelijke veiligheidsvraagstukken, Universiteit Twente, 2008
44. **De frontlinie van opsporing en handhaving. Stelselmatige bedreigingen door burgers als contrastrategie**
M.J.G. Jacobs, M.Y. Bruinsma & J.W.M.J. van Poppel, IVA Tilburg, 2008
- 45a. **'Kracht van meer dan geringe betekenis'. Deel A: Politiegeweld in de basispolitiezorg**
R. Bleijendaal, J. Naeyé, P. Chattellon & G. Drenth, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2008
- 45b. **'Kracht van meer dan geringe betekenis'. Deel B: Sturing en toetsing van de politieke geweldsbevoegdheid**
G. Drenth, J. Naeyé & R. Bleijendaal, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2008
- 45c. **Agressie en geweld tegen politiemensen. Beledigen, bedreigen, tegenwerken en vechten**
J. Naeyé & R. Bleijendaal, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2008
- 45d. **Belediging en bedreiging van politiemensen**
J. Naeyé, m.m.v. M. Bakker & C. Grijzen, Vrije Universiteit Amsterdam, 2009
- 45e. **Uitgangspunten voor politieoptreden in agressie- en geweldssituaties**
J. Naeyé, Vrije Universiteit Amsterdam, 2010
46. **Wijkagenten en hun dagelijks werk. Een onderzoek naar de uitvoering van gebiedsgebonden politiewerk**
J. Terpstra, 2008
47. **Bijzonder zijn ze allemaal! Vergelijkend onderzoek naar reguliere en bijzondere opsporing**
W. Faber, A.A.A. van Nunen & C. la Roi, Faber Organisatievernieuwing, Oss, 2009
48. **Gouden bergen. Een verkennend onderzoek naar Nigeriaanse 419-fraude: achtergronden, dadenkenmerken en aanpak**
Y.M.M. Schoenmakers, E. de Vries Robbé & A.Ph. van Wijk, Politieacademie, Apeldoorn/Bureau Beke, Arnhem, 2009
49. **Het betwiste politiebestel. Een vergelijkend onderzoek naar de ontwikkeling van het politiebestel in Nederland, België, Denemarken, Duitsland, Engeland & Wales**
A. Cachet, A. van Sluis, Th. Jochoms, A. Sey & A. Ringeling, Erasmus Universiteit Rotterdam/Politieacademie, Apeldoorn/Korps landelijke politiediensten, Driebergen, 2009
50. **Leven met bedreiging. Achtergronden bij aangiften van bedreiging van burgers**
B. Bieleman, W.J.M. de Haan, J.A. Nijboer & N. Tromp, Intraval & Rijksuniversiteit Groningen, 2010
- 51a. **Het publieke belang bij private preventie. Een economische analyse van inbraakpreventiebeleid**
B.A. Vollaard, TILEC/Universiteit van Tilburg, 2009

-
- 51b. ***Het effect van langdurige opsluiting van veelplegers op de maatschappelijke veiligheid***
B.A. Vollaard, TILEC/Universiteit van Tilburg, 2010
52. ***Lokale politiek over politie***
T.B.W.M. van der Torre-Eilert, H. Bergsma & M.J. van Duin, met medewerking van R. Eilert, LokaleZaken, Rotterdam, 2010
- 53a. ***Trainen onder stress. Effecten op de schietvaardigheid van politieambtenaren***
R.R.D. Oudejans, A. Nieuwenhuys & G.P.T. Willemsen, Vrije Universiteit Amsterdam, 2010
- 53b. ***Schieten of niet schieten? Effecten van stress op schietbeslissingen van politieambtenaren***
A. Nieuwenhuys, G.P.T. Willemsen & R.R.D. Oudejans, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2012
- 53c. ***Politievaardigheden onder stress. Het optimaliseren van aanhouding en zelfverdediging in de praktijk***
P.G. Renden, A. Nieuwenhuys, G.P.T. Willemsen & R.R.D. Oudejans, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2015
- 53d. ***Effectief omgaan met acute stress. Effecten van aanleg en trainingservaring op de schietprestatie onder druk***
A. Landman, A. Nieuwenhuys & R.R.D. Oudejans, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2015
54. ***Politie en publiek. Een onderzoek naar de communicatievormen tussen burgers en blauw***
H.J.G. Beunders, M.D. Abraham, A.G. van Dijk & A.J.E. van Hoek, DSP-groep, Amsterdam/Erasmus Universiteit, Rotterdam, 2011
55. ***Managing collective violence around public events: an international comparison***
O.M.J. Adang with cooperation from: S.E. Bierman, E.B. Brown, J. Dietermann, C. Putz, M. Schreiber, R. van der Wal, J. Zeitner, Police Science & Research Programme, Apeldoorn, 2011
56. ***Stads- en regioscan in de grootste Brabantse gemeenten. De achtergronden van onveilige GVI-scores***
B.M.W.A. Beke, E.J. van der Torre, M.J. van Duin, COT, Den Haag; LokaleZaken, Rotterdam & Beke Advies, Arnhem, 2011
57. ***De mythe ontrafeld? Wat we weten over een goed politieleiderschap***
W. Landman, M. Brussen & F. van der Laan, Twynstra Gudde, Amersfoort, 2011
58. ***Proactief handhaven en gelijk behandelen***
J. Svensson, H. Sollie & S. Saharso, Vakgroep Maatschappelijke Risico's en Veiligheid, Institute of Governance Studies, Universiteit Twente, Enschede, 2011
- 59a. ***De sterkte van de arm: feiten en mythes***
J.H. Haagsma, T.M. Rumke, I. Smits, E. van der Veer & C.J. Wiebrens, Andersson Elffers Felix, Utrecht, 2012
- 59b. ***Blauw, hier en daar. Onderzoek naar de sterkte van de politie in Nederland, België, Denemarken, Engeland & Wales en Nordrhein-Westfalen***
J.H. Haagsma, I. Smits, H. Waarsing & C.J. Wiebrens, Andersson Elffers Felix, Utrecht, 2012
60. ***De nachtdienst 'verlicht'***
M.C.M. Gordijn, Rijksuniversiteit Groningen, 2012
61. ***Opsporing Verzocht. Een quasi-experimentele studie naar de bijdrage van het programma Opsporing Verzocht aan de oplossing van delicten***
J.G. van Erp, F. van Gastel & H.D. Webbink, Erasmus Universiteit, Rotterdam, 2012
62. ***Jeugdige zedendelinquenten en recidive. Een onderzoek bij jeugdige zedendelinquenten naar de voorspellende waarde van psychiatrische stoornissen en psychosociale problemen voor (zedendelinquenten)recidive***

- C. Boonmann, L.M.C. Nauta-Jansen, L.A. 't Hart-Kerkhoffs, Th.A.H. Doreleijers & R.R.J.M. Vermeiren, VUmc De Bascule, Duivendrecht, 2012
63. ***Hoe een angsthaas een jokkebrok herkent***
J. Jolij, Rijksuniversiteit Groningen, 2012
64. ***Politie en sociale media. Van hype naar onderbouwde keuzen***
A. Meijer, S. Grimmelikhuijsen, D. Fictorie, M. Thaens, P. Siep, Universiteit Utrecht, Center for Public Innovation, Rotterdam, 2013
65. ***Wapengebruik. Van inzicht in modus operandi naar een effectieve aanpak***
M.S. de Vries, Universiteit Twente, Enschede, 2013
66. ***Politieverhalen. Een etnografie van een belangrijk aspect van politieculturen***
M.J. van Hulst, Tilburg University, Tilburg, 2013
67. ***Recherchebazen. Een empirisch onderzoek naar justitieel politieleiderschap***
E.J. van der Torre, M.J. van Duin & E. Bervoets, LokaleZaken, Rotterdam, 2013
68. ***Driehoeken: overleg en verhoudingen. Van lokaal tot nationaal***
E.J. van der Torre & T.B.W.M. van der Torre-Eilert, m.m.v. E. Bervoets & D. Keijzer, LokaleZaken, Rotterdam, 2013
69. ***Overvallen vanuit daderperspectief. Situationele aspecten van gewelddadige, niet-gewelddadige en afgeblazen overvallen***
W. Bernasco, M.R. Lindegaard & S. Jacques, NSCR, Amsterdam, 2013
70. ***Geweld tegen de politie. De rol van mentale processen van de politieambtenaar***
L. van Reemst, T. Fischer & B. Zwirs, Erasmus Universiteit, Rotterdam, 2013
71. ***Vertrouwen in de politie: trends en verklaringen***
L. van der Veer, A. van Sluis, S. Van de Walle & A. Ringeling, Erasmus Universiteit, Rotterdam, 2013
72. ***Mobiel banditisme. Oost- en Centraal-Europese rondtrekkende criminele groepen in Nederland***
D. Siegel, i.s.m. R. Koenraadt, D. Lyubenova, N. Sovre & A. Troscianczuk, Universiteit Utrecht, 2013
73. ***De ontwikkeling van de criminaliteit van Rotterdamse autochtone en allochtone jongeren van 12 tot 18 jaar. De rol van achterstanden, ouders, normen en vrienden***
F.M.H.M. Driessen, F. Duursma & J. Broekhuizen, Bureau Driessen, Utrecht, 2014
74. ***Speciaal blauw. Verschijningsvormen en overwegingen van specialisatie en despecialisatie binnen de Nederlandse politieorganisatie***
R.J. Morée, W. Landman & A.C. Bos, Twynstra Gudde, Amersfoort, 2014
75. ***Gevangene van het verleden. Crisissituaties na de terugkeer van zedendelinquenten in de samenleving***
M.H. Boone, H.G. van de Bunt & D. Spiegel, m.m.v. K. van de Ven, Erasmus Universiteit, Rotterdam, Universiteit Utrecht, 2014
76. ***Brandstichters onder vuur. Een empirisch onderzoek naar zaken van brandstichting en hun daders***
L. Dalhuisen & F. Koenraadt, Universiteit Utrecht, 2014
77. ***Van stadswacht naar nieuwe gemeentepolitie? Gemeentelijk toezicht en handhaving in de openbare ruimte***
T. Eikenaar & B. van Stokkom, Radboud Universiteit, Nijmegen, 2014
78. ***Politiemensen over het strafrecht***
J. Kort, M.I. Fedorova & J.B. Terpstra, Radboud Universiteit, Nijmegen, 2014

-
79. **Kijken, luisteren, lezen. De invloed van beeld, geluid en schrift op het oordeel over verdachtenverhoren**
M. Malsch, R. Kranendonk, J. de Keijser, H. Elffers, M. Konter & M. de Boer, NSCR, Amsterdam, 2015
 80. **De mentale gesteldheid van de familierechercheur. Een onderzoek naar werkgerelateerde stress en secundaire posttraumatische groei binnen een bijzondere groep politieambtenaren**
L.J.A. Bollen, M.C. Saan, M.J.J. Kunst, B.W.C. Zwirs & K.F. Kuijpers, Universiteit Leiden, 2015
 81. **Na de vrijlating. Een exploratieve studie naar recidive en re-integratie van jihadistische exgedetineerden**
D.J. Weggemans & B.A. de Graaf, Universiteit Leiden, Universiteit Utrecht, 2015
 82. **Dat heeft iemand anders gedaan! Een studie naar slachtofferschap en modus operandi van identiteitsfraude in Nederland**
L. Paulissen & J. van Wilsem, Universiteit Leiden, 2015
 83. **Demonstratieve kampementen**
B. Roorda, Rijksuniversiteit Groningen, 2015
 84. **Private ordebewaarders bij betogingen**
B. Roorda, Rijksuniversiteit Groningen, 2015
 85. **Spelen met weerbaarheid. Belemmerende patronen en doorbrekende handelingsperspectieven bij het ontwikkelen van basisteams**
W. Landman, R. Kouwenhoven & M. Brussen, Twynstra Gudde, Amersfoort, 2015
 86. **'Onmodige' bureaucratie binnen het basispolitiewerk. Onderzoek naar de achtergronden van een hardnekkig verschijnsel**
J. Kort & J.B. Terpstra, Radboud Universiteit Nijmegen, 2015
 87. **Politie en GHB-problematiek op het platteland**
T. Nabben & D.J. Korf, Universiteit van Amsterdam, 2016
 88. **Basisteams in de Nationale Politie. Organisatie, taakuitvoering en gebiedsgebonden werk**
J. Terpstra, I. van Duijneveldt, T. Eikenaar, T. Havinga & B. van Stokkom, Radboud Universiteit Nijmegen, 2016
 89. **Samen of apart. De invloed van overleg tussen agenten bij het opstellen van het proces-verbaal**
A. Vredevelde, L. Kesteloo & P.J. van Koppen, Vrije Universiteit Amsterdam, 2016
 90. **Overvallen in beeld. Gedrag van daders, slachtoffers en omstanders**
M.R. Lindegaard, W. Bernasco & T. de Vries, Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving, Amsterdam, 2016
 91. **Boeven vangen. Een onderzoek naar proactief politieoptreden**
W. Landman & L. Kleijer-Kool, Twynstra Gudde, Amersfoort, 2016
 92. **VVC onder de aandacht. Een onderzoek naar ZSM en de gevolgen voor het politiewerk**
R. Salet & J. Terpstra, m.m.v. P. Frielink, Radboud Universiteit Nijmegen, 2017
 93. **De mogelijke meerwaarde van bodycams voor politiewerk. Een internationaal literatuuronderzoek**
S. Flight, Sander Flight Onderzoek & Advies, Amsterdam, 2017
 - 93A **Focus. Evaluatie pilot bodycams Politie Eenheid Amsterdam 2017-2018**
S. Flight, Sander Flight Onderzoek & Advies, Amsterdam, 2019
 - 93b **Evaluatie bodycams Landelijke Eenheid; Proeftuin bodycams Dienst Infrastructuur 2018**

- S. Flight, Sander Flight Onderzoek & Advies, Amsterdam, 2019
94. ***Criminele families in Noord-Brabant. Een verkenning van generatie-effecten in de georganiseerde misdaad***
H. Moors & T. Spapens, EMMA, Den Haag; Tilburg University, Tilburg, 2017
- 94a. ***Interveniëren in criminele families***
A. Boer, R. Ceulen, H. Moors, T. Spapens, EMMA/Tilburg University, 2020
95. ***Effectiviteit van het verdachtenverhoor. Een veldstudie naar de relatie tussen verhoortechnieken, de verklaring van verdachten en de aanwezigheid van de advocaat in zware zaken***
W.J. Verhoeven & E. Duinhof, Erasmus Universiteit, Rotterdam, 2017
96. ***Van meerdere markten thuis? Overlap in markten van zware en georganiseerde misdaad en de consequenties voor de opsporing***
T. Spapens, m.m.v. M. Bruinsma, Tilburg University, Tilburg, 2017
97. ***Horen, zien en zwijgen. Opsporing in dorpen en stadsbuurten met een gesloten leefgemeenschap***
E. Bervoets & M. Bruinsma, Bureau Bervoets, Amersfoort, 2017
98. ***Geweld tegen hulpverleners in de psychiatrie. Aard, omvang en aangifte bij de politie***
J.M. Harte, I. van Houwelingen & M.E. van Leeuwen, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2017
99. ***Geëiste en opgelegde straffen bij de strafrechtelijke afhandeling van georganiseerde criminaliteit. Rapportage in het kader van de vijfde ronde van de Monitor Georganiseerde Criminaliteit***
C.G. van Wingerde & H.G. van de Bunt, Erasmus School of Law, Rotterdam, 2017
100. ***Doorgroeiers in de misdaad. De criminele carrières en achtergrondkenmerken van jonge daders van een zwaar delict***
V. van Koppen, V. van der Geest & E.R. Kleemans, Vrije Universiteit, Amsterdam, 2017
101. ***Profielen van Nederlandse outlawbikers en Nederlandse outlawbikerclubs***
A. Blokland, W. van der Leest & M. Soudijn (m.m.v. E. Kleinheerenbrink & I. van Die), Leiden Law School, Leiden, 2017
102. ***Verdachten van terrorisme in beeld. Achtergrondkenmerken, 'triggers' en eerdere politiecontacten***
F. Thijs, E. Rodermond & F. Weerman, Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving, Amsterdam, 2018
103. ***Burgemeesters in cyberspace. Handhaving van de openbare orde door bestuurlijke maatregelen in een digitale wereld***
W. Bantema, S.M.A. Twickler, S.A.J. Munneke, M. Duchateau & W.Ph. Stol, NHL Stenden Hogeschool, Leeuwarden; Rijksuniversiteit Groningen, Groningen, 2018
104. ***Een bittere pil. Het fenomeen en de aanpak van illegale medicijnenhandel***
I. van Leiden, A. Lenders & H. Ferwerda, Bureau Beke, Arnhem, 2018
105. ***Vastzitten zonder straf. Over in verzekeringstellingen en schadevergoedingen op basis van artikel 89 Sv***
P. Kruize & P. Gruter, Bureau Ateno, Amsterdam, 2018
106. ***'Ik hou het hier wel uit, hoor'. Mentale weerbaarheid binnen de districtsrecherche***
H. Sollie, Twynstra Gudde, Amersfoort, 2018
107. ***Bestuurlijke bevoegdheden, politie en de lokale aanpak van onveiligheid***
R. Salet & H. Sackers, Radboud Universiteit, Nijmegen, 2019
108. ***Politie en actief burgerschap: een veilig verbond? Een onderzoek naar samenwerking, controle en (neven)effecten***

-
- V. Lub & T. de Leeuw, m.m.v. A.S. Leerkes & R.J. Kleinhans, Bureau voor Sociale Argumentatie, Rotterdam; Erasmus Universiteit, Rotterdam; Bureau voor Maatschappij, Veiligheid & Deviantie, Rotterdam, 2019
109. ***Wijkagenten en veranderingen in hun dagelijks werk. Verslag van een onderzoek***
J. Terpstra, m.m.v. A. Evers, Radboud Universiteit, Nijmegen, 2019
110. ***Naar een efficiëntere noodhulp? Een verkennend actieonderzoek***
A. Scholtens & I. Helsloot, m.m.v. S. Kraaijenbrink, J. Vlagsma, M. Jürgens, D. Mouris & M. Eising, Crisislab, Renswoude, 2019
111. ***Bestrijding van Outlaw Motorcycle Gangs. Een rechtsvergelijkende studie naar de aanpak van onrechtmatige organisaties in rechtsstatelijk perspectief.***
J. Koornstra, B. Roorda, M. Vols & J.G. Brouwer, Rijksuniversiteit Groningen, 2019
112. ***Politiestraatgezag en (on)gehoorzaam burgergedrag***
A. Scholtens, M. Helsloot, I. Helsloot, Crisislab, Renswoude, 2019
113. ***Verkeershandhaving op Nederlandse autosnelwegen; Evaluatie van de werkwijze van het Team EVT, de effecten en de acceptatie van politiecontroles***
Ch. Goldenbeld, A. Stelling-Kończak, S. van der Kint, SWOV, Den Haag, 2019
114. ***Virtual reality als onderzoeksmethode om inbrekers te doorgronden***
I. van Sintemaartensdijk, J.L. van Gelder, P.A.M. van Lange, M. Otte, J.W. van Prooijen, Vrije Universiteit Amsterdam, 2019
115. ***Wanneer blaffende honden bijten. Een vergelijking tussen fataal en niet-fataal huiselijk geweld***
P. Aarten, C. Boelema Robertus, L. Alink, M. Liem, Universiteit Leiden, 2020
116. ***Kijk naar het systeem. Begrijpen en beïnvloeden van opsporingspraktijken***
W. Landman, R. Kouwenhoven, M. Brussen, Twynstra Gudde, Amersfoort, 2020
117. ***Verbeelding in de verhoorkamer. De invloed van het gebruik van beeldmateriaal in het verhoor op verhoortechnieken en proceshouding***
W.J. Verhoeven, G. Vanderveen, L. van Dillen, S. Kruit, Erasmus Universiteit, Universiteit Leiden, 2020
118. ***Met gepast geweld. Politiegeweld in Nederland in 2016***
M. Kuin, F. Kriek, J. Timmer, m.m.v. Y. Bleeker en E. Verbeek, Regioplan, Amsterdam en Vrije Universiteit Amsterdam, 2020
119. ***De rol van bodycambeelden in de opsporing en bewijsvoering***
A. Vredevelde, L. Kesteloo, A. Hildebrandt, Vrije Universiteit Amsterdam, 2020
120. ***Slachtoffer van onlinecriminaliteit, wat nu?***
S.G.A. van de Weijer, E.R. Leukfeldt, S. van der Zee, Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving, Amsterdam, 2020
121. ***Een alternatief voor jeugdige hackers? Plan- en procesevaluatie van Hack_Right***
J.A.M. Schiks, M.S. van 't Hoff-de Goede, E.R. Leukfeldt. De Haagse Hogeschool, Centre of Expertise Cybersecurity, Den Haag; Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving, Amsterdam, 2021
122. ***Criminaliteit en huiselijk geweld: twee kanten van dezelfde medaille? De relatie tussen criminaliteit en huiselijk geweld***
S. van Deuren, J. Kroese, M. van Dijk, V. Eichelsheim, A. Blokland, S. van de Weijer. Nederlands Studiecentrum Criminaliteit en Rechtshandhaving, Amsterdam, 2021
123. ***Oververtegenwoordiging verder ontcijferd. Een kwantitatief onderzoek naar sociale verschillen in verdenkingskans en zelfgerapporteerd crimineel gedrag onder jongeren in Nederland***
W. Bezemer, A. Leerkes. Erasmus Universiteit, Rotterdam, 2021

-
- 124 ***Gebiedsgebonden politiewerk in ontwikkeling. Onderzoek naar basisteams in een digitale en superdiverse samenleving***
J. Terpstra, R. Salet, I. van Duijneveldt, T. Havinga, Radboud Universiteit 2021
- 125 ***Slimme(re) opsporing. Een verslag van de ontwikkeling en pogingen tot implementatie van een handreiking voor efficiënte opsporing door de politie***
I. Helsloot, P. van Lochem, C. Kijne, Crisislab, Renswoude 2022
- 126 ***Politiewerk op het web. Een verkennend onderzoek naar online gegevensvergaring door de politie***
Wouter Landman, Sanne Groothuis, Twijnstra Gudde, Amersfoort, 2022
- 127 ***Living apart together? Publiek-private relaties in de bestrijding van interne financieel-economische criminaliteit***
Dr. C.A. Meerts, Prof. dr. mr. W. Huisman, Prof. dr. E.R. Kleemans, m.m.v. M. van Straten, MSc, VU-Universiteit, Amsterdam, 2022
- 128 ***Politiestraatwerk onder corona. Verbinding tussen landelijk beleid en lokale gemeenschap***
Wouter Stol, Litska Strikwerda, Saskia Westers, Wendy Schreurs, NHL Stenden Hogeschool, 2023
- 129 ***Moreel kompas***
Anton van Wijk, Marjan Olfers, Mark van Vugt, Ard Barends, Juno van Esseveldt, Den Haag, 2023
- 130 ***Liquidaties in Nederland. Ontwikkelingen & achtergronden van schutters en andere betrokkenen***
Sheila Adjimbaks, Frank Boerman, Robby Roks, Ewout Stoffers, RIEC Midden-Nederland, onderzoeksbureau ESSA Research, Erasmus Universiteit Rotterdam, Landelijke Eenheid Nationale Politie, 2023
- 131 ***Goed-fout. Criminele verdringing in legale (ketens)processen; een verkennend onderzoek met voorbeelden uit de hout-, afval- en fruitketen***
Bureau Bervoets, Eric Bervoets, Mirjam Corsel, Tim Boekhout van Solinge, m.m.v. Sabine Hellemons, maart 2024
- 132 ***Van opsporing tot bewijsvoering. Plaats delict-onderzoek voor de hele strafrechtketen***
M. de Gruijter, A.J. Loeve, C.J. de Poot en M. Zuidberg, april 2024
- 133 ***Ongekend. Een onderzoek naar de impact van dreiging vanuit georganiseerde criminaliteit op politiewerk***
S. Mehlbaum, J. Broekhuizen, K. van den Akker, m.m.v. S. van Ruiten, T. te Beest en J. de Boer, Halfweg, mei 2024